ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 14

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ВИЗАНТИЈСКА ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ДОБА ПАЛЕОЛОГА

БЕОГРАД
1972

Љ. МАКСИМОВИЋ

ВИЗАНТИЈСКА ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ДОБА ПАЛЕОЛОГА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE OF BYZANTINE STUDIES
STUDIES
N. 14

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

THE BYZANTINE PROVINCIAL ADMINISTRATION UNDER THE PALAEOLOGI

Editor
GEORGE OSTROGORSKY
Director of the Institute of Byzantine Studies

BEOGRAD
1972

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 14

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ВИЗАНТИЈСКА ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ДОБА ПАЛЕОЛОГА

Уредник
Академик *ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ*
Директор Византолошког института

БЕОГРАД
1972

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Издавачка установа „Научно дело", Београд, Вука Караџића 5

Мојим родитељима

Непроучена, и науци готово потпуно непозната, провинцијска управа касновизантијског доба привукла ме је пре неколико година снагом изазова који пред истраживача може да стави само тако велико неоткривено подручје. Резултат је била докторска дисертација, одбрањена 10. марта 1971. на Филозофском факултету у Београду, од које је затим, у unеколико измењеном виду, настала ова књига.

Не могу довољно да подвучем драгоценост савета које ми је током читавог овог рада пружао академик Георгије Острогорски и њему у првом реду иде моја топла захвалност ученика. Истовремено, дубоко сам захвалан професорима Фрањи Баришићу, Јадрану Ферлуги и Божидару Ферјанчићу, на чију сам пријатељску подршку и корисне савете увек могао да се ослоним.

Објављивање књиге омогућили су разумевање и помоћ Заједнице за научни рад СР Србије, Универзитета у Београду и Византолошког института. Користим прилику да свим овим установама изразим своју захвалност.

У Београду, марта 1972. године *Љ. М.*

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ

ИЗВОРИ

A Alb	Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, edd. *L. Thallóczy*, *C. Jireček*, *E. Šufflay*, I—II, Vindobonae 1913, 1918
Acrop.	Georgii Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903
Alexander, Chrysobull of Kanina	*P. J. Alexander*, A Chrysobull of the Emperor Andronicus II in Favour of the See of Kanina in Albania, Byz. 15 (1940/41) 167—207; текст: 177—83
Alex. Lavr.	*Александар Евморфопулос Лавриот*, 'Επίσημα βυζαντινὰ γράμματα, Κωνστ. Φιλολ. Σύλλογος 25 (1893/4) 161—68
Arcad. Vatop.	*Аркадиос Ватопедски*, 'Αγιορειτικὰ ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, Γρηγ. ὁ Παλαμᾶς 3 (1919) 209—23, 326—39, 429—41
Attaliates	Michaelis Attaliatae historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853
Cant.	Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, cura *L. Schopeni*, I—III, Bonnae 1828—1832
Carile, Partitio	*A. Carile*, Partitio terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125—306
Chil.	Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publ. par *L. Petit*, BB 17 (1911), Приложение
Chil. Sl.	Actes de Chilandar, Deuxième partie: Actes slaves, publ. par *B. Korablev*, BB 19 (1912), Приложение
Chon.	N. Choniatae Historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1835
Darrouzès, Ekthésis néa	*J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pitakia du XIVe siècle, REB 27 (1969) 5—127
Dion.	Actes de Dionysiou, ed. *N. Oikonomidès* (Archives de l'Athos IV), Paris 1968

Dölger, Reg.	*F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453, I—V, München 1924—1965
DVL	*G. M. Thomas — R. Predelli*, Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia, I—II, Venetiis 1880, 1899
Esph.	Actes d'Esphigménou, publ. par *L. Petit* et *W. Regel*, BB 12 (1906), Приложение
Facsimiles	*F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931
Goudas	*M. Гудас*, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 3 (1926) 114—134, 4 (1927) 211—248
Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, cura *L. Schopeni*, vol. I—III, Bonnae 1829—1855
Ktenas	*X. Ктенас*, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 285—311
Кугеас, Χρυσόβουλλον	*C. Кугеас*, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, πρωτόγραφον καὶ ἀνέκδοτον, δι' οὗ ἐπικυροῦνται δωρεαὶ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ (1449), Ἑλληνικὰ 1 (1928) 371—400
Kugeas, Notizbuch	*S. Kugeas*, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, BZ 23 (1914) 143—163; текст: 144—154
Kutl.	*P. Lemerle*, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II), Paris 1945
Laurent, Acte du despote Dragaš	*V. Laurent*, Un acte grec inédit du despote Serbe Constantin Dragaš, REB 5 (1947) 170—184; текст: 183—184
Laurent, Bulles métriques	*V. Laurent*, Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, Athènes 1932
Laurent, Gouverneur	*V. Laurent*, Le dernier gouverneur byzantin de C/ple: Démétrius Paléologue Métochite, grand stratopédarque (+ 1453), REB 15 (1957) 196—206; текст: 197—198
Lavra	Actes de Lavra, I, edd. *P. Lemerle — A. Guillou — N. Svoronos*, Paris 1970
Марковић	*М. Марковић*, Византиске повеље Дубровачког архива, ЗРВИ 1 (1952) 205—262
Millet, Inscriptions	*G. Millet*, Les Inscriptions byzantines de Mistra, Bull. Corr. Hell. 23 (1899) 97—156
Millet, Inscriptions inédites	*G. Millet*, Les Inscriptions inédites de Mistra, Bull. Corr. Hell. 30 (1906) 453—466
MM	*F. Miklosich—J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—1890

Мошин, Акти	*В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939) 153—260
Mošin-Sovre, Supplementa	*V. Mošin—A. Sovre*, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948
Новаковић, Зак. спом.	*Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912
Pachym.	Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. *I. Bekkerus*, I—II, Bonnae 1835
Pantocr.	Actes du Pantocrator, publ. par *L. Petit*, BB 10 (1903), Приложение No 2
Papadopoulos—Kerameus	*A. Papadopoulos—Kerameus*, Ἐπιγραφὴ Θεσσαλονίκης τοῦ 1316 ἔτους, ΔΙΕΕ 2/8 (1889) 630—632
Phil.	Actes de Philothée, publ. par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, BB 20 (1913), Приложение
ПП	*Сп. Ламброс*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, I—IV Атина 1912—1930
Prodr.	*A. Guillou*, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée (Bibliothèque byzantine, Documents 3), Paris 1955
Pseudo-Cod.	Pseudo-Kodinos Traité des Offices, intr., texte et trad. par *J. Verpeaux*, Paris 1966
Regel	*W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ст. Петербург 1898
Ross.	Acta paresertim graeca Rossici in monte Atho monasterii. Акты Русского на св. Афоне монастырья св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873
Sathas, MB	*K. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I—VII, Ἐν Βενετίᾳ 1872—1894
Schatzk.	*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948
Schilbach, Hypotyposis	*E. Schilbach*, Die Hypotyposis der Καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398 (?), BZ 61 (1968) 44—70 (текст: 51—54)
Schlumberger, Sigillographie	*G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1880
Scylitzes—Cedrenus	Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae opera, ed. *I. Bekkerus*, I—II, Bonnae 1839
Sechs Praktika	*F. Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abhandlungen der Bayerischen Akad. der Wiss., Phil.-hist. Kl., N. F. Heft 28, München 1949
Соловјев—Мошин	*А. Соловјев—В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936

Sphrantzes	Georgios Sphrantzes, Memorii, ed. *V. Grecu*, Bucuresti 1966
Tafel, Symb. crit.	*G. L. F. Tafel*, Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium etc., I—II, Abhandlungen der hist. Kl. d. Königl. Bayer. Akad. d. Wiss., V/II—III (1849) 1—107, 1—136
Tafel-Thomas, Urkunden	*G. L. F. Tafel—G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- u. Staatsgeschichte der Republik Venedig, I—III (Fontes Rerum Austriacarum, Dipl. et Acta, t. XII—XIV), Wien 1856—1857
Theocharidis	*Г. Теохаридис*, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή, Солун 1962
Веис, Γράμματα	*Н. Веис*, Σερβικὰ καὶ Βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911/12) 1—100
Веис, Γράμμα τοῦ Γραδιστίου	*Н. Веис*, Καταστατικὸν γράμμα τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ σπηλαίῳ τοῦ Γραδιστίου, Byz.-Neugr. Jahrbb. 18 (1945—49) 79—96; текст: 86—88
BX	*Сп. Ламброс—К. Амандос*, Βραχέα Χρονικά, Атина 1932
Xén.	Actes de Xénophon, publ. par *L. Petit*, BB 10 (1903), Приложение No 1
Xér.	*J. Bompaire*, Actes de Xéropotamou (Archives de l'Athos III), Paris 1964
Zakythenos, Chrysobulle	*D. Zakythenos*, Le Chrysobulle d'Alexis IIIe Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiens, Paris 1932; текст: 29—37
Zepos	*J.* et *P. Zepos*, Jus Graecoromanum, I—VIII, Athenis 1931
Зисиос, Ἐπιγραφαί	*К. Зисиос*, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων, Βυζαντίς 1 (1909) 114—145, 422—460, 541—556; 2 (1911—12), 162—168
Zogr.	Actes de Zographou, Actes grecs, publ. par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, BB 13 (1907), Приложение
Zogr. Sl.	Actes de Zographou, Actes slaves, publ. par *W. Regel*, *E. Kurtz* et *B. Korablev*, BB 13 (1907), Приложение
Zwei Praktika	*P. Schreiner*, Zwei unedierte Praktika aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Jahrbuch d. österr. Byz. 19 (1970) 33—49

ЛИТЕРАТУРА

Ahrweiler, Smyrne	*H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), Travaux et mémoires, I, Paris 1965, 1—204
Ahrweiler, Administration	*H. Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIe siècles, Athènes-Paris, s. a. (= Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, VIII)

Alexander, Chrysobull of Kanina	в. Извори.
Andréadès, Finances	*A. Andréadès*, Les finances byzantines, Rev. des sciences politiques 26 (1911) 1—30
Ангелов, К вопросу фем	*Д. Ангелов*, К вопросу о правителях фем в Эпирском деспотате и Никейской империи, BSl 12 (1951) 56—74
Баришић, Монoмах	*Ф. Баришић*, Михаило Монoмах, епарх и велики коноставл, ЗРВИ 11 (1968) 215—234
Баришић, Повеље царица	*Ф. Баришић*, Повеље византијских царица, ЗРВИ 13 (1971) 143—202
Баришић, Ватац	*Ф. Баришић*, Јован Ватац, протокинигг, Зборник Фил. фак. X—1 (1970) 283—287
Binon, Prostagma inédit	*St. Binon*, A propos d'un Prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, BZ 38 (1938) 133—155, 377—407
Bosch, Andronikos	*U. V. Bosch*, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965
Bréhier, Institutions	*L. Bréhier*, Le Monde Byzantin, II. Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949
Bratianu, Etudes byzantines	*G. I. Bratianu*, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938
Bratianu, Privilèges	*G. I. Bratianu*, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris-Bucarest 1936
BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Carile, Partitio	в. Извори.
Dendias, Contribution	*M. Dendias*, Contribution à l'étude de l'administration locale dans l'Empire byzantin, Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνοῦς βυζαντ. Συνεδρίου, II, Атина 1956, 343—365
Dendias, Etudes	*M. Dendias*, Etudes sur le gouvernement et l'administration à Byzance, Atti del V Congr. intern. degli Studi Biz., I, Roma 1939, 122—145
Dendias, Συμβολή	*M. Dendias*, Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγγων καταλύσεως αὐτοῦ, Atti dell'VIII Congr. intern. di studi biz., II Roma 1953, 307—322
ΔΙΕΕ	Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, Атина, 1884 sq.
Динић, За хронологију	*М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 1—12
Диомидис, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου	*А. Диомидис*, Τὸ χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον εἰς τὸ Βυζάντιον, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 19 (1944) 194—198

Dölger, Beiträge	*F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Byz. Archiv 9, Leipzig-Berlin 1927
Dölger, Chronologisches —Prosopographisches	*F. Dölger*, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, BZ 27 (1927) 291—320
Dölger, Patmos Kaiserurkunden	*F. Dölger*, Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos, BZ 28 (1928) 332—371
Dölger, Urkunden	*F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes-Prodromos--Klosters bei Serrai, München 1935
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 sq.
ΕΕΒΣ	'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Атина 1924 sq.
EO	Echos d'Orient, Kadiköy-Bucarest 1897—1943
Et. Byz.	Etudes byzantines, Paris 1943—1946
Ферјанчић, Деспоти	*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960
Francès, Féodalité et villes	*E. Francès*, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècles, BSl 16 (1955) 76—96
Горянов, Город	*Б. Т. Горянов*, Византийский город XIII—XV вв. ВВ 13 (1958) 162—183
Горянов, Иммунитет	*Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский иммунитет, ВВ 11 (1956) 177—199, 12 (1957) 97—116
Guilland, Protostrator	*R. Guilland*, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator, REB 7 (1950) 156—179
Guilland, Quelques dignitaires	*R. Guilland*, Sur quelques dignitaires byzantins du XIVe siècle, Τόμος Κωνστ. 'Αρμενοπούλου, Солун 1952, 179—198
Heisenberg, Palaiologenzeit	*A. Hiesenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920
Jireček, Gesetzbuch	*C. Jireček*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan, Arch. f. sl. Philol. 22 (1900) 144—214
Јиречек, Историја	*К. Јиречек—Ј. Радонић*, Историја Срба, I—II, Београд 1952
Каждан, Культура	*А. П. Каждан*, Византийская культура (X—XII вв.), Москва 1968
Киријакидис, В. М.	*Ст. П. Киријакидис*, Βυζαντιναὶ Μελέται, II—V, Солун 1937
Kirsten, Stadt	*E. Kirsten*, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byz.-Kongress, München 1958, V, 3
Кугеас, Χρυσόβουλλον	в. Извори.
Kugeas, Notizbuch	в. Извори

Laurent, Acte du despote Dragaš	в. Извори.
Laurent, Gouverneur	в. Извори.
Laurent, Macédoine orientale	*V. Laurent*, La Macédoine orientale à l'époque byzantine, à propos d'un livre récent, REB 6 (1948) 74—85
Lemerle, Philippes	*P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945
Lemerle, Recherches	*P. Lemerle*, Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire I, Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. orient. et slaves 9 (1949) 369—384
Lemerle, Réforme	*P. Lemerle*, Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit, Bucarest 1948, 292—316
Loenertz, Péloponèse	*R.—J. Loenertz*, Pour l'histoire de Péloponèse au XIVe siècle, Et. Byz. 1 (1943) 152—196
NE	Νέος 'Ελληνομνήμων, Атина 1904—1917
Nicol, Cantacuzenus	*D. M. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968
Nicol, Epiros	*D. M. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957
OCP	Orientalia Christiana Periodica, Roma 1934 sq
Ostrogorsky, Agrarian Conditions	*G. Ostrogorsky*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History, I, 1966^2 (= СД II, 61—99)
Ostrogorsky, Aristocracy	*G. Ostrogorsky*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 3—32
Ostrogorsky, Grand domaine	*G. Ostrogorsky*, Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Recueils de la Société Jean Bodin 4 (1949) 35—50 (= СД II, 175—186)
Острогорский, Иммунитет	*Г. Острогорский*, К истории иммунитета в Византии. ВВ 13 (1958) 55—106 (= СД I, 405—479)
Острогорски, Историја	*Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959
Острогорский, Писц. книги	*Г. Острогорский*, Византийские писцовые книги, BSl 9 (1948) 203—306 (= СД I, 1—118)
Острогорски, Пронија	*Г. Острогорски*, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951 (= СД I, 119—342)
Острогорски, Серска област	*Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965 (= СД IV, 423—631)
Ostrogorsky, Struktur	*G. Ostrogorsky*, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia Mundi VI, Bern 1958, 445—473 (= СД II, 18—48)
Papadopoulos, Genealogie	*A. Th. Papadopoulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259—1453), Amsterdam 1962

Papadopoulos-Kerameus, 'Επιγραφή	в. Извори.
Ransimen, Civilizacija	*St. Ransimen*, Vizantijska civilizacija, Subotica—Beograd 1964
Raybaud, Gouvernement	*L.—P. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire Byzantin sous les prémiers Paléologues (1258—1354), Paris 1968
REB	Revue des Etudes byzantines, Paris 1946 sq.
Schreiner, Philadelpheia	*P. Schreiner*, Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293—1390), OCP 35 (1969) 375—417
СД	*Г. Острогорски*, Сабрана дела, I—VI, Београд 1969—1970
Соловьев, Фессалийские архонты	*А. Соловьев*, Фессалийские архонты в XIV в., BSl 4 (1932) 152—174
Соловьев, Греческие архонты	*А. Соловьев*, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., BSl 2 (1930) 275—287
Соловјев, Судије и суд	*А. Соловјев*, Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скопског науч. друштва 7-8 (1930) 147—162
Stadtmüller, Choniates	*G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138- ca. 1222), Orientalia Christiana 33/2 (1934) 125—325 (3—203)
Stein, Untersuchungen	*E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur. Osman. Geschichte 2 (1923—1925) 1—62
Svoronos, Cadastre	*N. G. Svoronos*, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, Paris—Athènes 1959
Svoronos, Serment	*N. G. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106—142
Tafrali, Thessalonique	*O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913
Теохаридис, Κατεπανίκια	*Г. И. Теохаридис*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954
Теохаридис, Τζαμπλάκωνες	*Г. И. Теохаридис*, Οἱ Τζαμπλάκωνες, Μακεδονικά 5 (1963) 125—183
Вакалопулос, Μακεδονία	*А. Е. Вакалопулос*, 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας 1354—1833, Солун 1969
Веис, Γράμμα τοῦ Γραδιστίου	в. Извори.
Verpeaux, Hiérarchie	*J. Verpeaux*, Hiérarchie et préséances sous les Paléologues, Travaux et mémoires, I, Paris 1965, 421—438
Verpeaux, Oikeioi	*J. Verpeaux*, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 89—99

Бојазидис, Χρονικόν	*J. Бојазидис*, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 1 (1924) 139—175, 2 (1925) 149—182
ВВ	Византийский Временник, С. Петербург 1894—1927; нова серија, Москва 1947 сл.
Weiss, Kantakuzenos	*G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969
Zachariä, Geschichte	*K. E. Zachariä v. Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, Berlin 1892
Zakythenos, Chrysobulle	в. Извори.
Zakythinos, Crise	*D. Zakythinos*, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948
Zakythinos, Desp.	*D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée, I—II, Paris 1932, Athènes 1953
Закитинос, Μελέται	*Д. Закитинос*, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941) 208—274 (I), 18 (1948) 42—62 (II), 19 (1949) 3—25 (III), 21 (1951) 179—209 (IV), 22 (1952) 159—182 (V), 25 (1955) 127—157 (VI)
Zakythenos, Processus	*D. Zakythenos*, Processus de féodalisation, L'Hellénisme Contemporain 2 (1948) 499—514
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 сл.

УВОД

Пад Цариграда 29. маја 1453. године представљао је coup de grâce којим је окончана агонија изумирућег организма Византије. Неколико следећих година, последњих година живота Мореје и Трапезунта, само су рефлексни покрети периферних делова који су се, уосталом, много раније одвојили од језгра. Као што често бива у историји, агонија је била дуга, али са почецима готово неприметним и неухватљивим, везаним за последње велике и поносне узлете у доба Михаила VIII Палеолога.

Држава његова, и још више његових наследника, изгледом својих институција одудара од слике карактеристичне за раније периоде византијске историје. Истина, Византија Палеологâ не представља битно другачију творевину у друштвеном и економском погледу у односу на доба Ласкарисâ, Комнинâ, па чак и Дукâ, јер она се изграђује на темељима удареним у XI, а коначно оформљеним у XII и XIII веку.[1] Али промене које су се стварале и нарастале дубоко у друштвеном ткиву не одражавају се одмах и непосредно у организацији и деловању управних органа. Са тог аспекта посматрано, манифестације ових дубоких и дуготрајних измена, мада видљиве већ у комнинском периоду[1a], нагло се шире тек у епоси Палеологâ. Стога успех рестаурације из 1261. године представља симбол унутрашње реорганизације на многим пољима, па према томе и значајније прекретнице од 1204. године, када је Византијско Царство први пут ишчезло у ратном вихору.[2]

---

[1] Нема сумње да су у праву *Stein*, Untersuchungen 2 sq., а још више *G. Ostrogorsky*, Die Perioden der byzantinischen Geschichte, Hist. Zeitschrift 163 (1941) 252 (= СД III, 27) и Grand domaine 35 sq. (= СД II, 175 сл.), који почетак последњег великог периода у развоју византијског друштва везује за крај, односно почетак XI века (1081. и 1025. годину). *G. I. Bratianu*, Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine, Bull. de la Sect. Hist., Acad. Roum. 17 (1930) 63 већи значај даје, за разлику од споменутих аутора, догађајима из 1204. године, тражећи у њима велики преломни моменат. Тако и Cambridge Medieval History, IV/2, 1967, 78 sq.

[1a] *Stein*, Untersuchungen 19 sq. и *Закитинос*, Μελέται I, 208—274; II, 42—62 подвлаче суштинске промене у администрацији епохе Комнина.

[2] Уп. Штајнов приказ на Бејнзово дело о Византијском Царству у Gnomon 4 (1928) 410—414; *Bratianu*, Etudes byzantines 36. Уп. и *F. Dölger*, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, Archiv f. Urkundenf. 11 (1929) 38; *O. Treitinger*, Die oströ-

Изречено је једном да је историја Византије XIV и XV века понајвише историја српских и турских освајања.[3] Али извесно је да процес претварања Византије у другоразредну силу и њена коначна пропаст морају превасходно да се вежу за опадање и исцрпљивање унутрашњих снага.[4] Основа овог низлазног пута несумњиво лежи у дуготрајној, у периоду од 1341. до 1354. управо страховитој, економској и финансијској кризи позновизантијског доба, кризи која је већ почетком XIV века свела номизму на половину првобитне вредности и уништила њен ранији углед светске монете, тако цењене још у доба IV крсташког рата.[5] Економску слабост пратили су социјални немири и опадање војних снага.[6] Грађански ратови двадесетих, четрдесетих, педесетих и седамдесетих година XIV века исцрпли су последње здраве сокове. Савременици су ове ране јасно уочавали, али су били немоћни, мада то није било доба неспособних владара.[7] И тако, већ у другој половини XIV века основни животни ритам Царства био је озбиљно нарушен.[8] Ни духовни живот, и поред знамените „ренесансе Палеолога" у уметности, није био сасвим поштеђен.[9] Спољашњи непријатељи повукли су завршну линију погоршавајући, али и изазивајући, елементе кризе.

Позорница догађаја неумитно је бивала све ужа. Византија после рестаурације 1261. године никада више није досегла обим својих ранијих граница, а није дуго задржала ни нове, уже. Повлачење из Мале Азије, некадашњег резервоара снаге који последњи процват доживљава за Никејског царства, отпочело је да се одвија живљим ритмом 1258. године и завршено је већ почетком XIV века.[10] Тиме је на драстичан начин окончан дуг процес — уочљив још од инвазије Селџука у XI веку — постепеног премештања економског и политичког тежишта државе из малоазијских у европске области. Овај велики губитак јасно обележава претварање Византијског Царства у другоразредну силу која се, лишена значајнијих унутрашњих извора снаге, више не одликује ни знатнијим пространством. Сведена на своје европске поседе, Византија међутим

mische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, 211. *Ostrogorsky*, Die Perioden 244 (= СД III, 20) међутим с правом критикује Штајново потцењивање догађаја из 1204. године.

[3] *Bratianu*, Etudes byzantines 39.

[4] Cf. *Ostrogorsky*, Struktur 473 (= СД II, 48); *З. В. Удальцова*, О внутренних причинах падения Византии в XIV веке, Вопросы Истории 7 (1953) 106; История Византии, III, Москва 1967, 211.

[5] За економску кризу уопште в. *Zakythinos*, Crise 5 sq., 18, 23 sq., 92 sq. (најисцрпнија студија овог питања); *Stein*, Untersuchungen 10 sq.; *Raybaud*, Gouvernement 229 sq. Посебно о проблему новца и *A. Andréadès*, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, Byz. 1 (1924) 75—115.

[6] Већ за Андроника II Византија располаже само са 20 ратних бродова и 3000 коњаника (*Stein*, o. c., 15 sq.). Каснија местимична повећања убојне силе нису имала озбиљне размере.

[7] Уп. *Удальцова*, н. д., 112 сл.

[8] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 91 (= СД I, 458). V. и *G. T. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382 — 1387), Rome 1960, 26 sq.

[9] Cf. *L. Oeconomos*, L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios, Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, 225—233.

[10] *Ahrweiler*, Smyrne 3 sq., 8 sq., 44 sq.

ни у њима нема више мира. Истина, граница према Бугарској непромењено стоји на горњем току Марице, а на другим својим деловима помера се ретко и тада само незнатно у корист северног суседа.[11] Али на свим осталим странама нижу се политички или војнички порази који доносе територијалне губитке. После српских освајања у доба Милутина и Душана највећи део у никејско доба повраћене Македоније био је неповратно изгубљен. Епир и Тесалија никако нису могли да остваре континуирани развитак у оквирима Царства и често су мењали домаће и стране господаре. У срцу државе, италијанске републике држе више чворних тачака на копну, највећа острва, па чак и делове престонице.[12] Најзад, почетком друге половине XIV века Турци отпочињу муњевиту и победоносну офанзиву кроз Тракију и даље на запад: Димотика и Једрене падају једно за другим 1361. и 1362. године, а осамдесетих година већ је заузета и готово читава преостала византијска Македонија.[13]

Тако је Византија кроз читаво последње столеће свог постојања сведена на Цариград, градове на Мраморном мору (Св. Стефан, Селимврија, Ираклија), неколико црноморских градова[14], јегејску обалу од Стримона до залива Малијакос, са Солуном и Халкидиком, део Мореје, неколико острва у групи Северних Спорада и два већа острва — Лемнос и Имброс.[14a] Међусобна удаљеност већине ових поседа и њихова географска неповезаност свакако представљају чинилац слаб-

[11] Уп. *К. М. Апостолидис*, Ρωμανία-Ζάγορα καὶ τὰ τῆς Θράκης ὅρια ἐπὶ τῆς Βυζ. αὐτοκρατορίας, Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ 8 (1941/42) 79 sq.

[12] Карактеристично је да територијални губици у ово доба нису само резултат неуспеха на бојном пољу: 1355. године Јован V у знак захвалности за подршку у грађанском рату, поклања Лезбос Франческу Гатилузију [о њему и његовим наследницима в. *W. Miller*, The Gattilusi of Lesbos (1355—1462), BZ 22 (1913) 406—447], а Ђенови, истовремено и коначно, Хиос. Cf. *Ph. P. Argenti*, The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346—1566, I—II, Cambridge 1958. Августа 1376. Андроник IV уступа Млечанима Тенедос. За изворе в. *Dennis*, o. c., 38 n. 53; главно дело: *F. Thiriet*, Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, 1953, 225 sq.

[13] За Димотику и Једрене в. *Острогорски*, Историја 498. Сер пада септембра 1383 [*G. Ostrogorskij*, La prise de Serrès par les Turcs, Byz. 35/1 (1965) 312 (= СД IV, 251)], Христопољ 1384 [ib., 319, 319 n. 1 (= СД IV, 256)], а Верија између 1385. и 1387. године (*Вакалопулос*, Μακεδονία 41).

[14] Њихова припадност врло је промењива услед сукоба са Бугарском и напредовања Турака. На овом подручју Византија постиже највећи успех после Англорске битке, када су се у рукама Манојла II за кратко нашли Мидија, Агатопољ, Созопољ, Пиргос, Анхијал, Месемврија, па чак и Варна. *Cf. A. Bakalopoulos*, Les limites de l' Empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453), BZ 55 (1962) 61 sq. То је међутим био највећи и изузетан домет. В. сада *F. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. — 15. Jahrhundert), Wien—München 1944, 55.

[14a] В. нарочито *Bakalopoulos*, op. cit. 56—65 са богатом библиографијом. Лемнос је остао до краја византијски, а Имброс се изричито као такав спомиње још 1437. у једном западном географском спису, према коме у састав Византије улазе Цариград Лемнос, Имброс, три мања јегејска острва, Мореја и Солун (?). Уп. *Сп. Ламброс*, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ΝΕ 7 (1910) 360—364.

љења унутрашње кохезије Царства. Јер, многе од споменутих области живе фактички самосталним животом, поготову тамо где се образују полунезависне апанаже.

У описаним околностима изненађује жилавост византијског отпора. Дуже од једног и по века траје борба за опстанак и она не познаје само тамне стране. Иако спорадични краткотрајни успеси, изграђени више на традицији давнашњег угледа него на некаквим реалним основама тренутка, нису на спољњем или унутрашњем плану ни бледи одблесци старе славе, извесне отпорне снаге постоје. Поље њиховог деловања, међутим, све је уже. Стога су оне и духовно све интровертније и мада патријарх Антоније још крајем XIV века снажно истиче универзалистичку идеју царства, у истом столећу се по први пут у византијској историји хеленско име појављује као конкурент ромејском.[15]

Над стешњеним по обиму, разбацаним областима државе Палеолога, од тренутка њеног образовања, Цариград подсећа на велику главу израслу на слабашном телу.[16] Иако и сама оронула, вековна престоница у таквој ситуацији можда још више него раније фасцинира духове епохе.[17] Али реалне снаге леже на другој страни. Економско и социјално устројство државе у основи је аграрног карактера и провинција у доба Палеолога носи на својим плећима читаво државно бреме. Историја Византије у последњем периоду њеног живота у ствари је историја њених провинција. Она стога пружа захвалан материјал за истраживање у многим правцима. У ред најзанимљивијих свакако долазе устројство и функционисање управе.

*
* *

Изучавање провинцијске администрације епохе Палеолога не губи у сложености тиме што се у географском погледу везује за релативно невелики простор. Документи који се могу искористити, сачувани су у веома неравномерном територијалном и хронолошком распореду. То у знатној мери онемогућава континуирано праћење развоја и деловања

[15] Антонијева посланица московском великом кнезу Василију у ММ II, 188—192 (нарочито 191—92). За датум в. *Острогорски*, Историја 513 н. 1. — За хеленско име уп. *St. Runciman*, Byzantine and Hellene in the Fourteenth Century, Τόμος Κωνστ. Ἀρμενοπούλου, Солун 1952, 27—31. Уп. и *H. G. Beck*, Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat, BZ 53 (1960) 86—94.

[16] *Ostrogorsky*, Struktur 468 (= СД II, 42); *исти*, Историја 423; *Zakythinos*, Crise 34. У доба Бајазитове опсаде Цариграда деведесетих година XIV века, Византију чини, с обзиром на издвојеност Мореје, практично — само Цариград. Cf. *Bakalopoulos*, op. cit. 57; *Bratianu*, Etudes byzantines 239.

[17] Ни модерни истраживачи нису каткад тога поштеђени. Cf. *A. Andréadès*, Les finances byzantines, Revue des sciences politiques 26 (1911) 18; *N. Iorga*, La vie de province dans l'Empire byzantin, Atti del V Congresso intern. degli Studi Biz., I, Roma 1939, 188; *idem*, Y-a-t-il eu un Moyen Age byzantin?, Bull. Sect. Hist., Acad. Roum. 13 (1927) 4. О опадању Цариграда пред крај Византије уп. *J. Ebersolt*, Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant, Paris 1918, 9; *M. Schneider*, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 9 (1949) 236 sq.

институција и присиљава истраживача да се бави техником састављања разбијеног мозаика чији су многи делови изгубљени. Па и у случајевима када се располаже сразмерно задовољавајућим бројем докумената, њихов карактер често проузрокује нове проблеме. Пре свега, у списима црквеног и приватног порекла необично је мало података о државној управи, уз то готово искључиво узгредних. С друге стране, и ови документи и извори јавно-правног карактера без разлике, махом су настајали ради решавања економских питања и имовинско-правних односа. Такви су бар сачувани. Зато они управо са тих аспеката најбоље осветљавају састав и рад органа локалне управе, остављајући по страни друга значајна питања из овог домена.

Побројане тешкоће понегде би изгубиле од своје оштрине, када би постојао неки извор са систематским прегледом локалних функционера или организационих облика администрације. На жалост, за ово доба нема ниједног таквог извора, сличног некадашњим ранг-листама функционера или спису Partitio Romaniae из 1204. године, па чак ни сличног привилегији Алексија III Анђела Млечанима, са њеним набрајањем провинција.

Од XII века практично више нема ни чиновничких печата, тако корисних и значајних за изучавање администрације ранијих епоха. Сачувано је само неколико оловних печата катастарских ревизора са подацима који не представљају никакво освежење у односу на податке из докумената.

Доста проблема ствара и ослањање на наративне изворе. За питања администрације, вести византијских историчара и хроничара врло су несигурне због, за овакву материју, недовољне прецизности. Они нерадо употребљавају техничке термине епохе, па није увек лако одгонетнути тачно значење њиховог податка.[18] Али за проучавање извесних области, као Тесалије на пример, они су незамењиви, како због несташице документарних извора, тако и због непосредног повезивања описа рада институција са изношењем политичких збивања.

Повеље и акти српског порекла, уколико су настали у вези са бившом „ромејском" територијом (од цара Душана даље) и састављени по византијском обрасцу и на грчком језику, могуће је употребљавати практично на исти начин као и одговарајући византијски материјал. Другачије стоје ствари са документима западне провенијенције. У њима је уопште мање података, а у сваком случају могу се користити само као суплементарни извори за извесне детаље, недотакнуте у основном, грчком материјалу.

Очигледно је да би се за проучавање локалне управе позновизантијског доба могао пожелети потпунији изворни материјал. Но овакви проблеми са изворима нису ни посебни ни усамљени у византологији и како је с правом примећено, иако недостатак извора веома омета управо истраживање администрације, ипак су периоди од IV до XI века и

[18] Cf. *Lemerle*, Philippes 151; *Киријакидис*, Β. Μ. IV, 460 (који ипак олако прима њихове податке).

XII век (бар његов крај), у овом погледу релативно добро истражени.[19] А то се не би могло рећи за епоху Палеолога.

За ово доба, осим извесних специфичнијих истраживања појединих проблема или интересантних момената у развитку провинцијске администрације, мали број научних студија може да буде искоришћен. У првом реду то је за многа питања још увек инструктивно дело *E. Stein-a*: Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osman. Gesch. 2 (1923/25) 1-62. О провинцијским гувернерима — кефалијама дао је у основи тачна запажања, мада доста сиромашна подацима, и *A. Heisenberg*, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920, 68-70. Истражујући уређење Солуна, *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913, 48-83 дотакао се многих питања занимљивих и за историју других градова. Велика мана његовог дела је статично посматрање историје, тако да се за објашњавање институција XIV века често користе подаци извора који су по неколико векова старији.[20] Прилично детаљно истражени су XIII и прва половина XIV века у обимним студијама *Сӣ. Киријакидиса* под заједничким насловом Βυζαντιναὶ Μελέται, II—V, Солун 1937. Аутор задивљује познавањем извора, али претерано ослањање на наративне изворе одводи га каткад на опасне странпутице. У новије време појавило се, детаљно нарочито за просопографска питања, изучавање администрације источне Македоније „од франачког до турског освајања": *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 221—240. Најзад, катепаникион као административна јединица обрађен је за територију Македоније у делу *Г. Теохаридиса*, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954.

Мало је, дакле, ширих захвата у изучавању администрације византијске провинције у доба Палеолога.[21] Поготову што споменута дела не обухватају у целини ово крупно питање, већ га додирују више-мање по ивици неког посебног интересовања аутора. Између осталог, и са тог разлога њихови резултати не могу бити довољни. Постојање ове празнине у византијским студијама одавно је схваћено, али је данас уочљивије него икад. Овај рад представља покушај да она буде мања.

---

[19] *Дендиас*, Συμβολή 307. Међу најважније радове спадају споменуто Дендиасово дело; затим, од истог аутора (мада је он увек богатији подацима него идејама) Contribution, Etudes, потом (хронолошким редом) *R. Janin*, La Thrace byzantine, EO 19 (1920) 385—402; 20 (1921) 46—67; *Stein*, Untersuchungen 19 sq.; *Закиӣинос*, Μελέται; *Lemerle*, Philippes 151—168; *Ahrweiler*, Administration.

[20] Тафралијев пример можда је најдрастичнији, али се и другим ауторима дешава да појмове утврђују на основу различитих или опонентних примера из разних епоха. В. и *К. Амандос*, Παρατηρήσεις εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924) 41—54.

[21] Једино такво опште дело за ово време односи се на централну администрацију: *Raybaud*, Gouvernement.

I

ФЕУДАЛНИ КАРАКТЕР ВЛАСТИ

Средњовековна Византија, као и већина савремених држава, по свом карактеру била је аграрна земља. Напуштајући друштвени и економски систем античких времена, она је доживела премештање основних извора привредне и политичке моћи изван градских зидина.[1] До краја вишевековног живота Царства земљишни посед остао је његов главни финансијски и војнички резервоар и главни ослонац читаве његове друштвене структуре. Тако је било и у епохама превласти ситног и у епохама превласти крупног поседа. Стога је управна организација у провинцији огледало производних односа на селу. Другим речима, процес феудализације византијског села дао је не само основно обележје развоју друштва у целини, него и карактеру и функционисању органа власти.

Током X и у првој половини XI века централна власт коначно губи битку против земљишних магната. Световни и црквени велепосед од тада је доминантна економска снага, а велики део сељачког сталежа постаје зависан од држалаца велепоседа. Готово истовремено почиње да се одвија паралелан процес све учестанијег давања феудалних привилегија владајућој класи, привилегија које значе преношење неких компетенција државних органа непосредно у њене руке. То је добро познати византијски имунитет (ἐξκουσσεία).[2]

---

[1] Уп. *Н. В. Пигулевская — Е. Э. Липшиц — М. Я. Сюзюмов — А. П. Каждан*, Город и деревня в Византии в IV—XII вв., XIIe Congrès Intern. des ét. byz., Rapports I, Belgrade—Ochride 1961, 9 сл., 42; *Г. Осӣрогорски*, Византијска сеоска општина, Глас САНУ 250, Одељ. друштв. наука, књ. 10 (1961) 142—143 (= СД II, 102). За основну, заиста богату библиографију о византијском аграру в. *G. Ostrogorskij*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History, I, London 1966², 774—779 (= СД II, 93—99).

[2] О византијском имунитету постоји више специјалних расправа, међу којима су најважније: *П. А. Яковенко*, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1908; *К. Н. Успенский*, Экскуссия-иммунитет в Византийской империи, ВВ 23 (1917—22, ed. 1923) 74—117 (уп. и *исӣи*, Очерки по истории Византии, I, Москва 1917, 183—197); *А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X века, ВВ 11 (1956) 98—122; *исӣи*, Экскуссия и экскуссаты в Византии X—XII вв., Виз. очерки

Најраширенији вид имунитета је делимично или потпуно ослобођење феудалног поседа од пореских и њима блиских трошаринских и царинских давања, тзв. порески имунитет. У XI веку ово је већ раширена појава, у следећем столећу она се даље развија, да би кулминацију достигла у епоси Палеолога.[3] Али већ у XII веку све се ређе поименично наводе порези на које се односи порески имунитет, што посредно сведочи да су многе постојеће дажбине већ сасвим лако прелазиле у надлежност појединих феудалаца, па није више било потребе да се у документима наводе до детаља.[4] Ова пракса уступања државних прихода приватним лицима сматрана је тако нормалном и уобичајеном, да касновизантијске повеље *у начелу* третирају рад пореских чиновника као повреду поседникових права и злоупотребу власти (ἐπήρεια, ζημία, ὄχλησις, διενόχλησις, ἐμποδισμός, δυναστεία, συζήτησις, etc.).[5] Са рестаурацијом Византије потпуни порески имунитет све је чешћи, упркос поновљеним покушајима Андроника II Палеолога да спречи овакав развој.[6] У ствари, ако се изузме житни порез (σιταρκία), дажбине чије је убирање Андроник желео да задржи за царски фиск представљају првобитно судске глобе које су временом прерасле у стална допунска давања, не губећи при томе сасвим везу са својим пореклом (φονικόν, παρθενοφθορία, а уз њих и специфични εὕρησις θησαυροῦ).[7] Царева настојања била су дакле уперена колико против потпуног пореског имунитета, толико, и то можда у још већој мери, и против даље степенице у развитку читаве институције — судског имунитета.

Увођење судског имунитета, односно права феудалца да суди својим парицима или да их заступа пред званичним судовима, представљало је логичан корак у јачању приватне власти. Јер, тамо где се прекида веза парика са пореским апаратом државе, више није нужна ни њена контрола над њиховим имовинским односима. Тако одговарајући грађански спорови постепено излазе из надлежности званичних органа,

I, Москва 1961, 186—216 (аутор пориче идентификацију екскусије са имунитетом, која је данас доминантна у науци); *Горянов*, Иммунитет; *Острогорский*, Иммунитет; *Г. Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960, 231 сл.

[3] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 56, 60 сл. (= СД I, 409, 414 сл.); *idem*, Struktur 461 (= СД II, 35); *Горянов*, Иммунитет 113, 196; *Каждан*, н. д. 118 сл.

[4] Уп. *Горянов*, Иммунитет 101; *Острогорский*, Иммунитет 66 (= СД I, 423).

[5] В. на пр., због изузетног броја оваквих епитета, *Веис*, Γράμμα τοῦ Γραδιστίου 87. 15—16. Отуда добрим делом и изразито нерасположење према пореским функционерима. Cf. Chon. 97. 9—20; *I. Ševčenko*, Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) § 47, 17. — Споменути термини могу да се односе и на сваку повреду власничких права, без везе са пореским имунитетом. Cf. per ex. Schatzk. Nr. 39A, 10; Chil. Nr 88, 18.

[6] Андроникови потези били су нужно половични у ситуацији која им није погодовала: док се на једној страни клони давања потпуног пореског имунитета, у другим приликама цар поступа управо обрнуто. Уп. *Острогорский*, Иммунитет 81 сл., 85 сл. (= СД, I, 444 сл., 449 сл.); *Горянов*, Иммунитет 112 сл. Наравно, ни потпуни порески имунитет није значио ослобођење имања читаве феудалне класе од државних дажбина. „Једни су уживали таква ослобођења, а други нису, или су били ослобођени само неких, али не и свих дажбина, или, најзад, уживали су имунитет само за поједине своје поседе, док су за друге настављали да уплаћују порезе" [*Острогорский*, Иммунитет 79 (= СД I, 441)].

[7] О њима шире у гл. VI, стр. 142.

а њима ће полако следити и неки кривични, првенствено код лакших преступа (в. стр. 142). Но судски имунитет развија се знатно спорије од пореског. Иако се јавља већ од XI века, уобичајен је постао тек много касније — у XIV веку.[8]

Све већим ширењем и прожимањем оба вида имунитета већина интервенција административних органа на имањима велепоседника постала је непотребна, а за власнике, због могућих компликација, и непожељна. Рад ових органа, у првом реду пореских, владар стога ограничава својим даровним и потврдним повељама, тако да се „потпуност имунитетских права изражава у забрани државним чиновницима да ступају на земље које припадају имунисти".[9] Само на његов позив и за његове потребе ова се одредба може за тренутак пренебрегнути.[10] У томе се ишло тако далеко да се чак и у случајевима када порески имунитет није био потпун, порезницима понекад забрањивао улазак на имунистова имања, а њему самом препуштало убирање дажбина и њихово прослеђивање државној благајни.[11]

Мноштво повеља из епохе Палеолога изричито наводи категорије чиновника чијег се „узнемиравања" ослобађају поседи уживаоца имунитетних права. Извесне разлике од случаја до случаја постоје, вероватно у зависности од ширине дарованих права, али се врло лако уочава да се ове забране односе практично на читав административни апарат провинције. Њима су обухваћени локални гувернери — кефалије, порески контролори и ревизори — апографевси, сакупљачи пореза — практори и енергони.[12]

Очигледно је да различити видови византијског имунитета, генетски испреплетани и повезани једни с другима, оглашују установљавање и јачање приватне, феудалне власти на великим пространствима. Световна и духовна властела и богати манастири фактички се извлаче испод јурисдикције државних органа и заузимају према њима независан став. Ширина овога процеса у епоси Палеолога представља један аспект коначне победе и процвата феудалног друштвеног уређења у Византији. Истовремено, међутим, показује се и један други аспект ових промена: долази до све већег феудализовања самог управног организма државе.

[8] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 96 сл. (= СД I, 465 сл.); *idem*, Grand domaine 41 (= СД II, 179); *Горянов*, Иммунитет 106, 182; *Литаврин*, н. д. 231 сл.

[9] *Острогорский*, Писц. книги 233 (= СД I, 36). Исти аутор с правом подвлачи да у епоси Палеолога феудалац једини има контролу над сељацима свог региона [Struktur 469 sq. (= СД II, 44 сл.)].

[10] Cf. Schatzk. Nr 17, 10—12; Alex. Lavr. 163.

[11] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 70 сл., 83 (= СД I, 429, 446).

[12] Као што порески имунитет може бити уведен без набрајања дажбина, тако се и чиновници могу само уопштено спомињати, па мислим да се често крију у оним многим, помало неодређеним формулацијама којима се спречава да било ко нарушава имунистова права. Cf. per ex. MM IV, 138—139; Chil. Nr 7; Prodr. Nr 24, 55—56; Pantocr. Nr 8. Каткад се може назрети и конкретан разлог оваквог поступка. Cf. *P. Lemerle*, Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janv. 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, I, Атина 1964, 289 (политичка ситуација).

У науци је подвучено да разлика између приватног и државног бледи у самом центру администрације феудализоване Византијске империје, нарочито у организацији и функционисању царске благајне.[13] На ову чињеницу лепо указује савремена терминологија. Тако је први министар позновизантијског доба — месазон — окарактерисан у изворима као τοῖς βασιλικοῖς καὶ δημοσίοις μεσιτεύων πράγμασι[14], а за једнога од првих носилаца овог звања, Константина Лихуда, речено је да је ἀνὴρ μέγιστον διαλάμψας τοῖς βασιλικοῖς καὶ πολιτικοῖς πράγμασιν.[14a] Ова повезаност приватних и званичних одговорности и компетенција јавља се и у нижим, локалним органима власти. Познат је случај катастарских контролора из солунске области (око 1321), Георгија Фарисеја и Константина Музалона, а нешто раније и Фарисеја и Константина Пергамина, којима је у оквиру њихове дужности била поверена и брига о царским личним имањима (ζευγηλατεῖα) на широком пространству од Месте до Вардара.[15]

Ипак, феудализација провинцијских органа власти не огледа се превасходно у наведеној двострукој улози — приватној и јавној — царских чиновника од центра на ниже, поготову што су такви примери ретки. С друге стране, стварање готово независних апанажа Мореје, Солуна и других — појава тако типична у доба Палеолога — представља за огромну већину чиновништва провинције, бар за извесно време, само промену непосредног господара, при чему се не мења битно физиономија овог сталежа. Његов карактер био је оформљен раније или се формира упоредо са стварањем апанажа, а оне нису ништа друго до политички израз истих оних економских и социјалних кретања која у крајњој линији одређују и изглед провинцијске администрације.[16] Истина, апанажисти су у већини случајева били наследници тзв. општих кефалија, управника крупних територијално-административних агломерација (уп. гл. III, § 2c) и процес приватизације власти, обележен овом сменом, има тенденцију да постепено захвати читаву локалну администрацију. При крају постојања Византије ова тенденција ће се сасвим јасно показати у неколико наврата у Мореји (в. гл. III, § 2e). Али до тада, а то практично

[13] *Каждан*, Виз. культура 95.

[14] Greg. VI 2: I 170. 11—12. Cf. et Cant. I 11: I 54. 22 (τῶν βασιλικῶν πραγμάτων); III 15: II 99.2 (τοῖς δημοσίοις). *R. J. Leonertz*, Le chancelier impérial à Byzance, OCP 26 (1960) 276 установио је постојање следећих описа месазонових надлежности: τὰ κοινὰ πράγματα, τὰ δημόσια πράγματα, τὰ πολιτικὰ π., τὰ βασιλικά, τὰ ὅλα, τὰ τῆς βασιλείας. О овом звању в. и *H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident", BZ 48 (1955) 309—338; *J. Verpeaux*, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: μεσάζων, BSl 16 (1955) 270—296; *Raybaud*, Gouvernement 202—206.

[14a] Attaliates, 66. 13—14; Scylitzes-Cedrenus, II, 644. 21—22.

[15] Chil. Nr 68, 1—5; Schatzk. Nr 61, 22—25. V. et Prodr. Nr 12, 11—12.

[16] Недавно се појавио чланак *J. W. Barker*, The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaeologan Period, Βυζαντινά 3 (1971) 103—122 посвећен специјално питању апанажа. Посебних студија о византијским апанажама иначе досад није било (сам Баркер дао је неколико уопштених запажања о овом питању: Manuel II Palaeologus, 1391—1425, N. Brunswick—N. Jersey 1969, 391 sq.). В. и *Ферјанчић*, Деспоти 126—140 који је претресао многа питања из њихове историје.

значи кроз читаву епоху Палеолога, феудални карактер провинцијског чиновништва огледа се понајвише у социјалном профилу функционера и њиховом односу према владару.

*

* *

Идеја о божанском пореклу царске власти и, самим тим, њеном апсолутном карактеру живела је до пропасти Византије, упркос недостатку снага да у позном периоду историје Царства буде реалном силом подржана и брањена. Теоријски, и узори по којима се формира и понаша чиновнички сталеж као проводник цареве воље, морали су бити вечити, независно од примењених организационих форми. Стварност је, међутим, била другачија, у првом реду због велике прекретнице која пада у XII век. Прекретнице која се огледа у промени друштвеног положаја припадника административног апарата провинције. Наиме, дотадашњи развој феудализма резултирао је у епоси Комнина, ни мало неочекивано, попуњавањем тог апарата члановима аристократских породица.[17] Крсташки поход из 1204. године, доношењем западних узора, дао је нов подстицај овом процесу.[18] Касније, никејски цареви Јован III Ватац и Теодор II Ласкарис безуспешно су покушавали да га зауставе или бар ограниче.[19] Рестаурацији јединственог царства уследило је његово даље продубљивање, тако да два последња века византијске историје на већини административних дужности виде чланове феудалних породица.

На самом почетку новог доба, 1272. године, дајући сину упутства о управљању државом, цар Михаило VIII изразио се на начин који недвосмислено указује да су провинцијски гувернери долазили из аристократских редова (τις τῶν εἰς κεφαλὰς ἀποτεταγμένων μεγάλων ἀνθρώπων).[20]

[17] Уп. *Острогорски*, Историја 346 сл.; *Bratianu*, Etudes byzantines 36; *P. Charanis*, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 69 sq.; *idem*, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, BSl 12/1 (1951) 95 sq.; *Zakythinos*, Crise 50; *idem*, Processus 502. В. и *F. Cognasso*, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 31 (1915) 59—60 и *Dendias*, Etudes 145, који готово фетишизирају тадању улогу аристократије у управљању државом. Продирањем у локалну администрацију византијска аристократија створила је и затворила сопствени круг власти, будући да је као сталеж проистекла из реда високих државних функционера (cf. *Ostrogorsky*, Aristocracy 7; *Zakythinos*, Crise 56). *Закитинос*, Μελέται I 252 n. 2 и Crise 51 подвукао је да је разлика, о којој говори Михаило Хонијат, између κτηματικοὶ ἄρχοντες и θεματικοὶ ἄρχοντες фиктивна, јер се ови епитети често могу применити на исте особе. На погрешном је путу *Каждан*, Виз. культура 83 који сматра да је процес феудализације управних органа све до XIV века био тек у зачетку.

[18] Вредност латинског утицаја за развој византијског феудализма свакако је значајна, али за концепцију државне организације није пресудна, како је желео да докаже још *G. I. Bratianu*, Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine, Bull. de la Sect. Hist., Acad. Roum. 17 (1930) 62. Ни данас није сасвим ишчезло овакво гледиште. Уп. међутим *Ostrogorsky*, Aristocracy 16 sq.

[19] Уп. *А. Диомидис*, Βυζαντιναὶ Μελέται, I, Атина 1943, 60 sq.; *Zakythinos*, Crise 52; *Горянов*, Иммунитет 103; *D. Geanakoplos*, The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michael VIII Palaeologos, Traditio 9 (1953) 421 sq.; История Византии, III, Москва 1967, 35 сл.

[20] Ed. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 40. 66—67.

Седамдесет година доцније, српски цар Душан приказао је исту чињеницу још прецизније него родоначелник династије Палеологâ (τῶν . . . κεφαλατικευόντων ἀρχόντων καὶ ἀρχοντοπούλων τῆς βασιλείας μου).[21] Оба сведочанства драгоцена су баш због свог уопштеног значења. Њима је дат заједнички фон, унутрашња веза многим појединачним и конкретнијим изворним подацима који указују на исту појаву.[21a]

За прве деценије епохе Палеологâ карактеристично је да положаје у провинцији, нарочито кључне, заузимају личности које носе висока дворска достојанства. Оне се обично истичу угледним пореклом, а није реткост да се налазе и у сродству са владарским домом. Био је то резултат развоја који се већ током тринаестог столећа налазио у пуном јеку[22], а који ће у четрнаестом добити коначан израз стварањем апанажа млађих или побочних чланова царске породице.[22a]

Поред тзв. општих кефалија, о којима ће појединачно још бити речи (в. гл. III, § 2c), међу овакве случајеве могу се убројати, шездесетих година XIII века, кефалије Солуна севастократор Константин Торник и Алексије Дука Нестонг (један његов потомак биће кефалија Сера у српској држави)[23], и логотет дрома и кефалија Алмироса Василије Метритопул.[24] Затим, у XIV веку, кефалија (и дукс) области Неокастра у Малој Азији, са титулом паракимомена τῆς μεγάλης σφενδόνης и, касније, великог хетеријарха — Константин Дука Нестонг (до 1304)[25], кефалије Солуна, логотет τοῦ στρατιωτικοῦ Јалеас (1316)[26] и логотет τῶν δυσικῶν σχολῶν Манојло Ласкарис (1320).[27] Синови дугогодишњег првог министра Теодора Метохита, Димитрије Анђео и Михаило Ласкарис, били су двадесетих година истог столећа гувернери Струмице, односно Мелника.[28] Две деценије касније Мелником је кратко управљао брат Кантакузинове жене севастократор Јован, из славне породице Асенâ.[28a]

Посебно је занимљив случај протостратора Теодора Синадина који је био у родбинским везама са династијом Палеологâ и у току неких двадесет година заузимао наизменично гувернерске положаје у Месемврији, Прилепу, Цариграду и Солуну.[29] Истовремено он је био крупни феудалац чија је породица поседовала велика имања око Сера, Солуна и Верије и дала држави више црквених и световних достојанственика.[30] Члан једне друге познате и богате породице из Македоније, Алексије Цамблак, био је 1326. велики чауш и кефалија Сера и Пополије, а 1328. године већ је у петнаест чинова вишем рангу великог папије и, изгледа, кефалија Христопоља.[31]

На Пелопонезу, у великом трговачком центру Монемвасији током читавог XIII и већег дела XIV века сву власт држе три породице: Мамонас, Евдемонојанис, Софијан.[32] Осим тога, неки припадници ових родова заузимали су административне функције и изван Монемвасије. За владе Михаила VIII извесни Павле Монојањи био је „капетан" Китере.[33] Син последњег господара Монемвасије и зет историчара Георгија Сфрандзиса (муж његове сестре), Григорије Палеолог Мамонас, умро је од куге 1407. године као кефалија неког трачког града на обали Црног мора.[34] Најзад, један заједнички потомак Софијанâ и Евдемонојанâ био је месазон деспота Константина Палеолога у време његовог управљања Пелопонезом.[35]

Позновизантијска епоха зна за многе случајеве сличне описанима и дуго би се дало говорити о улози феудалних породица у управљању земљом, на пр. Малијасинâ, Асенâ, Стратигопулâ, Гаврилопулâ, Дипловатацâ, Калотетâ, Кидонâ и других, приметној чак и када њихови чланови не носе званичне функције.[36] Задржавати се на свима нема сврхе,

---

[21] Соловјев—Мошин бр. 9, 60—62 (= Zogr. Nr 37, 48—49). Архонтопули су добро познати властеличићи српских повеља. Према *Закитиносу*, Chrysobulle 85 они су ван сваке сумње припадници племићког сталежа. О смислу суфикса — пулос у Византинаца в. *К. Амандос*, Τουρκόπουλοι, 'Ελληνικά 6 (1933) 325 sq.; 10 (1937) 121. Облик κεφαλατικευόντων ἀρχόντων јавља се (1451) и у једној аргировуљи деспота Димитрија (Марковић бр. 6, 23). Он изгледа много вероватнији од читања ранијег издавача — κεφαλατικευόντων ἢ ἀρχόντων (MM III, 233).

[21a] Једно од таквих места је и терминолошки изричито: ἄρχοντες κεφαλάδες τῆς Λήμνου. Cf. MM VI, 258 (фалсификат из времена Константина XI: *Dölger*, Reg.V, Nr 3555). Cf. et MM II, 267. И на Патмосу кефалије несумњиво припадају истом друштвеном слоју (MM VI, 247).

[22] *Ангелов*, К вопросу фем 60 сл. утврдио је за већину управника тема у никејско доба да су носиоци високих дворских титула.

[22a] Овде се ради о процесу феудализације читавог управног организма, а не о томе да је за осигурање реда у провинцијама било потребно присуство виђених личности, како мисли *Stein*, Untersuchungen 25.

[23] О њима уп. *Lemerle*, Philippes 223; *Zakythinos*, Desp. II, 56. За породицу Торник в. *G. Schmalzbauer*, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, Jahrbuch der österr. Byz. 18 (1969) 115—135, а за Нестонге — *Ahrweiler*, Smyrne 173. За серског кефалију и васељенског судију Дуку Нестонга уп. *Соловьев*, Греческие архонты 282; *Острогорски*, Серска област 93 (= СД IV, 547).

[24] MM IV, 386—389.

[25] О овој личности уп. гл. II, н. 29, гл. III, нн. 14, 28.

[26] *Papadopoulos-Kerameus*, 'Επιγραφή 632. О овој породици, познатој од XI века, в. *Сп. Ламброс*, 'Ο ἐκ Θεσσαλονίκης οἶκος 'Υαλέα,, NE 6 (1909) 49—51; *Laurent*, Macédoine orientale 84.

[27] Chil. Nr. 54, 9—10, 89—90.

[28] Cant. I 43: I 209.24, 210.1. Обојица су зетови панипersеваста Јована Палеолога (ib., 210.2) који је неколико пута био намесник солунске области (в. гл. III, §§ 2b, 2c).

[28a] В. гл. II, н. 61. О породици Асена в. у многоме застарелу расправу *Ф. И. Успенский*, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XIV вв., Изв. Русск. Арх. Инст в К/поле 13 (1908) 1—16 и разбацане примедбе у *Nicol*, Cantacuzenus.

[29] Cf. *Papadopoulos*, Genealogie Nr 13; *R. Guilland*, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator, REB 7 (1950) 168 sq.; *Љ. Максимовић*, Последње године протостратора Теодора Синадина, ЗРВИ 10 (1967) 177—186, где је и читава библиографија.

[30] Cf. Theocharidis 51—60.

[31] 1326: Prodr. Nr 19, 1—2; Nr 20, 1—2; 1327/8: Cant. I 52: I 262. 15—16. О Алексију в. *Guilland*, Quelques dignitaires 188—189; *Теохаридис*, Τζαμπλάκωνες 160—164 који доноси просопографско истраживање и издаје документа о читавој породици.

[32] О првој од ових породица постоји специјална студија: *А. Милијаракис*, Οἰκογένεια Μαμωνᾶ, Атина 1902; о свима уп. *Zakythinos*, Desp. I, 88 sq., Desp. II, 117.

[33] *Tafel—Thomas*, Urkunden III, 181.

[34] Cf. *Милијаракис*, о. с. 37; *Papadopoulos*, Genealogie Nr 163.

[35] Sphrantzes, 342. 16—17.

[36] В. и *Stein*, Untersuchungen 21—22; *Ransimen*, Civilizacija 102; *Zakythinos*, Crise 57—59; *Weiss*, Kantakuzenos 5 sq., 78 sq., 128 sq.

тим пре што ће у наредним поглављима, о административним јединицама и њиховим управницима, неким од њих бити посвећено још места. Завршићемо стога са једним пореским контролором у солунској области, који је имао знатне поседе са парицима у околини Јериса. То је добро познати Алексије Амнон, састављач два зографска практика, чија делатност пада у последњу деценију XIII века.[37]

*

* *

Феудални карактер провинцијске администрације није уочљив само кроз социјални положај њених функционера. На њега указује и физиономија међусобних односа цара и ових достојанственика. Многи од њих били су родбински повезани са династијом, поготову од средине XIV века.[38] Остали су махом били цареви οἰκεῖοι.[39] Међутим, формална разлика међу овим категоријама није од већег значаја. Практично, она се запажа само у адресама писама која им цар упућује[40], али однос према владару било које од њих дефинисан је непроменљивим обликом потписа: ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως (следи конкретна ономастика).[40a]

Израз οἰκεῖος, који се у нас условно преводи са дворанин, садржи идеју личне службе, породичног, домаћег повереника.[41] Дворанин ни у ком случају није државни службеник у класичном смислу, већ особа која се према владару налази у некој врсти вазалне зависности, дугујући му послушност и службу (πίστις, ἐκδούλευσις).[42] С друге стране, носилац службеног хијерархијског достојанства (ὀφφίκιον), повлачило оно реалну дужност или не, увек је дворанин.[42a] Овакви односи типични су за феудално друштвено уређење, без обзира на његову провенијенцију. У Византији ова појава је несумњиво аутохтона, иако од крсташких ратова и Запад утиче на њен развој[43], и свакако је повезана са системом пронија. Њен феудални карактер лепо се види у заклетви верности коју οἰκεῖος даје суверену.[44]

[37] Cf. *Lemerle*, Philippes 233 n. 2; *Острогорский*, Писц. книги 213 (= СД I, 14). О пореклу Амнона в. *Laurent*, Macédoine orientale 82. Јула 1301. Амнонови парици, уз његово допуштање, продају Зографу земље у вредности од 35 перпера (Esph. Nr 4).

[38] *Ostrogorsky*, Aristocracy 28 с правом нарочито инсистира на овоме. Али valja имати на уму да многи термини за обележавање сродства не задржавају у документима своје формално значење, тако да не могу бити дословно коришћени. Cf. *Binon*, Prostagma inédit 148 sq., 155 (θεῖος), 388 sq. (γαμβρός). За компликације око израза συμπένθερος уп. *Verpeaux*, Hiérarchie 432 n. 69.

[39] *Verpeaux*, Oikeioi 95 обавио је статистичку анализу у овом смислу и показао да од 112 испитаних чиновника централне администрације, 44 је царевих рођака, 46 су оикеиоси, а само 20% функционера нижег ранга нису припадали ниједној од ових категорија.

[40] Адреса садржи следеће елементе (према *Verpeaux*, Oikeioi 97):

(а) за рођаке— περιπόθητος (συμπένθερος, ἀνεψιός, θεῖος, ἐξάδελφος, γαμβρός) τῆς βασιλείας (μου), достојанство, име.

(б) за остале чиновнике — πανσέβαστος σεβαστός, οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ (μου), достојанство, име. Морамо додати да је епитет пансеваст севаст придаван виђенијим чиновницима, дакле припадницима аристократије. Cf. *Stein*, Untersuchungen 30 sq.; Schatzk. 169; Sechs Praktika 125, 126. То ни у ком случају није титула са самосталном вредношћу, као што је мислио *Verpeaux*, Hiérarchie 427, 427 n. 31, иако се код Псеудо-Кодина посебно појављује севаст (Pseudo-Cod., 139. 30; cf. et *Sathas*, MB VI, 651. 6—11). Не само да се пансеваст севаст наводи уз друга достојанства, него се и у потписима никад не јавља, а потписи садрже најпотпунији облик титулатуре. – В. и приручник за састављање адреса из времена патријарха Нила (1379—1388), који је објавио *J. Darrouzès*, Ekthésis néa. Manuel des pitakia du XIVe siècle, REB 27 (1969) 5—127. Ту су дати следећи обрасци адреса за „архонте" цареве рођаке и друге „архонте": ἐξάδελφε τῆς βασιλείας μου, достојанство, име (p. 69. 8—9); οἰκεῖε τῇ βασιλείᾳ μου (p. 69. 11—12).

[40a] В. гл. III, н. 56.

[41] *Verpeaux*, Oikeioi 90; в. и *Кугеас*, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου 389; *Соловјев—Мошин* 471, а нарочито *Weiss*, Kantakuzenos (cf. index s. v.).

Заклетва верности коју званичници полажу цару приликом његовог ступања на престо није почетком епохе Палеолога била нова појава. Она се јавља већ у V веку, али се нагло проширила тек у феудалној Византији, у XII и XIII веку.[45] За Михаила VIII Палеолога постаје правило да се даје и царевим синовима, што свакако није само мера за очување династије.[46] У XIV веку прибегава се релативно често давању заклетве верности цару, много чешће него што би изискивале промене на престолу, односно готово увек у периодима криза и потреса.[47] Тако заклетва постаје средство политичке стратегије, па може чак и да се повуче од стране оних који су је дали. То су, на пример, покушавали да учине Кантакузинови следбеници у односу на Јована V, у време када их је њихов вођа присилио, после победе у грађанском рату (1347), да се закуну на верност младом цару.[48] Заклетва је, дакле, симбол признавања господареве власти, али у позновизантијској епоси она снажно утиче на измену некадашњих схватања о односу владара и поданика.[49] Њена учестаност и њен облик представљају јасно сведочанство њеног феудалног карактера. Наиме, сачувани нацрт заклетве (ὁρκωμοτικὸν εἰς βασιλέα) из времена Палеолога веома подсећа на познате западњачке

[42] *Verpeaux*, Oikeioi 91 sq. Делгер (Schatzk. 47) сматра, међутим, „дворанина" чиновником, а Ангелов (К вопросу фем 63) чак царевим рођаком.

[42a] *Sathas*, MB VI, 651. 16.

[43] Cf. *Verpeaux*, Oikeioi 93 sq. Утицај Запада сматра пресудним *Диомидис*, Χρυσόβουλλον 194 sq., али он своје закључке ограничава на Морeју. В. још и *J. Ferluga*, La ligesse dans l'Empire byzantin, ЗРВИ 7 (1961) 97—124.

[44] Постоји и заклетва свих поданика новоме цару, али је симптоматично да она, иако давнашњег порекла, постаје стална тек од времена Комнина. Cf. *Svoronos*, Serment 109 sq.

[45] За епоху Комнина в. *Svoronos*, Serment 110, 116, 135 sq.; *Ostrogorsky*, Aristocracy 17. За никејско доба: *Gy. Czebe*, Studien zum Hochverratsprozesse des Michael Palaiologos im Jahre 1252, Byz.-Neugr. Jahrbb. 8 (1931) 88 sq.

[46] Cf. *Svoronos*, Serment 112. Посебно в. *F. Dölger*, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael VIII. Palaiologos, Festschr. E. Eichmann zum 70. Geburtstag (1940) 179—190 (= Παρασπορά, Ettal 1961, 178—188).

[47] О таквим случајевима подробно расправља *Svoronos*, Serment 112 sq.

[48] Cant. IV 1: III 9. 22—10. 5 (К. наређује да се заклетва положи и њему и Јовану); III 10. 5—9 (у престоници је то прихваћено, али не и изван ње); III 10. 17—11. 5 (разљућени К. присиљава непослушне да се приклоне његовој вољи); IV 7: III 43. 4—46. 15 (од К-а се тражи поништење заклетве дате Јовану, што он одбија).

[49] Cf. *Svoronos*, Serment 138 sq.

вазалне изјаве, нарочито реченицом: καὶ εἰμὶ τῶν φίλων αὐτοῦ (sc. βασιλέως) φίλος, καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ ἐχθρός.[50] Очигледно је да су лични однос и феудалне везе између носиоца управног апарата и шефа државе ударили печат позновизантијској администрацији.[51] У њу продиру, и постају карактеристични, елементи приватне власти.[52]

*

* *

Извесно је да развитак феудалних односа у Византији доноси собом ограничавање државног суверенитета и његово рашчлањавање на мање целине.[53] Најупадљивије индикаторе оваквог развоја представљају полунезависне апанаже, чији држаоци чак предузимају самосталне потезе у спољној политици.[54] Али ништа мање није речито у овом смислу и ширење обимних имунитетних права феудалних поседника. Управо ова појава утиче највише на промене у начину управљања византијском провинцијом. Апанажисти само преузимају одговорност и управу над постојећим административним апаратом.[55] Имунисти — феудалци су ти пред чијим привилегијама, како је напред показано, престају компетенције државних чиновника. Они су ти који на својим доменима изграђују сопствену администрацију за сопствене потребе.[56] Док појава крупних апанажиста означава приватизацију врховне власти, појава личног

[50] *Sathas*, MB VI, 652. 19—20. О заклетви као изразу личне, феудалне везе: *Svoronos*, Serment 129—142.

[51] Cf. *Lemerle*, Philippes 222; *Verpeaux*, Oikeioi 89; *Weiss*, Kantakuzenos 156 et passim (index s. v.).

[52] *Каждан*, Виз. культура 82 сматра, међутим, да се приватна власт формира на периферији администрације.

[53] Cf. *P. Grenier*, L'Empire byzantin, son évolution sociale et politique, II, Paris 1904, 274—279; *Stein*, Untersuchungen 20; *Ch. Diehl*, Byzance, Grandeur et Décadence, Paris 1919, 171; *Zakythenos*, Processus 501; *Dendias*, Contribution 343; Cambridge Medieval History, IV/2, 1967, 78—79; История Византии, III, Москва 1967, 29.

[54] В. уопште: *Stein*, Untersuchungen 25 sq.; *Zakythinos*, Crise 86; *Ostrogorsky*, Aristocracy 24 sq. В. и горе, н. 16. За спољну политику солунске апанаже уп. *G.-T. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382—1387), Rome 1960, 103—150. За спољну политику Мореје и других апанажа: ПП IV, 29—30; 110—111, 187—189 (= MM III, 232—234; Марковић бр. 6), 196—97, 198—99; 201—202; 233—35 (= MM III, 230—31; Марковић бр. 5), 238, 241, 242—43, 244—45, 246, 247, 248—50, 259—64, 265; MM III, 205—207, 249—50.

[55] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 46 sq.; *P. Lemerle*, Une province byzantine: le Péloponnèse, *Byz*, 21/2 (1951) 351. Уосталом, у другој половини XIV и у XV веку Царство у суштини представља конгломерат апанажа, тако да се провинцијске административне институције овога периода у првом реду јављају као органи апанажиста. Стога ће се о њима расправљати на одговарајућим местима (уп. и н. 66). Напоменимо само да су и пре установљавања апанажа деспоти вероватно могли да издају извесне наредбе чиновницима. То се, бар, зна за Јована Палеолога (деспот од 1260. до 1275: *Ферјанчић*, Деспоти 16, 37). Cf. MM IV, 386—87, 388—89. С друге стране, у повељама неких високих личности забрањује се државним чиновницима да узнемиравају дарованог, али је питање колико су овакве забране биле стварне, а колико манир епохе. Cf. MM IV, 261, 344, 352. Слично и MM VI, 247—48.

[56] *Ostrogorsky*, Aristocracy 16 подвлачи рашереност ове појаве већ у XII веку.

чиновништва представља образовање апарата власти који је паралелан државном.

Не зна се, на жалост, довољно о организацији власти на приватним доменима. Од познатих чиновника који сачињавају њихову управу, неколицина би се могла условно назвати управницима добара или помоћницима управника, и то искључиво у служби царице. Такви су: Алексије Ксантопул, дукс τῶν δεσποινικῶν κτημάτων[57], Лав Калоидас и Константин Франгопул, обојица „антидуке" τῶν δεσποινικῶν κτημάτων у близини Смирне[58], Василије Севастофор који се спомиње као бивши логаријаст имања неке покојне царице (вероватно Ирине Монфератске).[59] За све остале сличне чиновнике сигурно је да су им поверена фискална задужења, изузев извесног Лава Маникиса, граматика богатог поседника Дуке Априна.[60] Тако је Теодор Скилица био практор околине села Мурмунте у служби (δοῦλος) паниперсеваста Георгија Загароматиса[61], а после њега у истом селу и области и у истом својству (диенергон) Макрос, само он у служби великог доместика Комнина Анђела.[61a] Дужности порезника обављали су и људи (ἄνθρωποι) кесара Комнина Стратигопула[62], затим Јован Телолит, практор у служби паракимомена τῆς μεγάλης σφενδόνης Константина Дуке Нестонга[63] и чиновници (ἐνόχων σου) царевог „дворанина" Јована Цимискија.[64]

Пада у очи да већина наведених примера временски припада XIII веку, а територијално Малој Азији. Разлог се очигледно крије у распореду очуваног изворног материјала, а не у стварним токовима историјског збивања. Јер, процес образовања приватне власти, чији су гласници ови случајеви, дубоко је везан за општи развој византијског феудализма. Коначно, он ће свој највиши израз наћи у споменутом ишчезавању разлика између приватне и јавне власти у Мореји XV века. Уосталом, постоје и докази, нешто другачији у изразу од претходних, који непосредно сведоче о раширености приватне власти засноване на феудалним односима, и после XIII века и изван Мале Азије.

[57] MM IV, 173 (1276). *Zakythinos*, Crise 80 погрешно наводи θεμάτων.

[58] MM IV, 278—79 (1287). О даљој судбини Калоидаса извори ћуте, али се за Франгопула зна да је 1293. био члан цареве војне пратње (MM IV, 179).

[59] Zogr. Nr 35, 30, 56. Cf. *Lemerle*, Philippes 189. — Протостратор Лав Франгопул по наређењу морејског деспота управљао је извесно време имањима пребогатог Николе Мелисена, али је то чинио у својству државног тутора. Cf. Sphrantzes, 272. 8—13.

[60] MM IV, 115 (1285). Није јасно због чега *Ahrweiler*, Smyrne 162 и њега ставља међу приватне пореске чиновнике. За породицу Априна уп. ib., 167.

[61] MM IV, 158—159 (1263). *Ahrweiler*, Smyrne 162, 177—178 идентификовала је Загароматиса као Скиличиног господара. О селу и области Мурмунта код Смирне уп. *Ahrweiler*, o. c. (index, s. v.), нарочито 62—63.

[61a] MM IV, 280 (1287). Између Скилице и Макроса јавља се 1265. неки Теодор као енергон истог села, но његов статус није ближе одређен (MM IV, 152).

[62] MM IV, 390 (1270?).

[63] MM IV, 259 (1307. или, боље, 1302: *Ahrweiler*, Smyrne 153—154).

[64] Chil. Nr 76, 14[1322: *F. Dölger*, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv f. Urkundenf. 13 (1933) 64 n.37 (= Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 95 n. 37)].

Споменути су ἄνθρωποι кесара Комнина Стратигопула и Теодор Скилица као δοῦλος паниперсеваста Георгија Загароматиса. Ови и други такви случајеви, о којима ће одмах бити речи, показују да се везе личне зависности, типичне за однос феудалне класе према владару, појављују у значајним размерама и у односима међу појединим њеним слојевима.[65] Природно, најчешће се спомињу οἰκεῖοι односно δοῦλοι царицâ и разних деспотâ, који чак и заклетву верности полажу својим господарима.[66] Али и мимо царске породице, чији је положај ипак издвојен, појаве вазалитета нису тако ретке, чак и пре IV крсташког рата.[67] У

[65] *Ahrweiler*, Smyrne 163 без довољно основа изједначава могућности да је ἄνθρωπος или парик или функционер свога господара.

[66] О примерима овакве зависности расправља на више места *Weiss*, Kantakuzenos. Да цареви дулоси нису аутоматски и царичини, потврђују потписи Алексија Асена који је 1365. дулос царице (Esph. Nr 18, 89—90), а 1375. цара (Kutl. Nr 33, 87). Царица има и сопствени клир, поред царевог (Pseudo-Cod. 265. 25—266. 5). Износим неколико занимљивих примера поводом наведених констатација.

Царичини дулоси: MM III, 242—43; IV 169; VI, 204—206; Kutl. Nr 8, 49—51; Zogr. Nr 28, 113—14; Pantocr. Nr 5, 43—44; Pachym. II, 429. 12. Занимљиво је да један од угледних „дулоса" царице Ирине Монфератске, Јован Мономах, спомиње већи број људи у положају као што је његов (τὰ συνδουλή μου). Cf. *Moranvillé*, Les projets de Charles de Valois sur l'Empire de C/ple, Bibl. de l' Ecole des Chartes 51 (1890) 20. О чиновницима царица в. *Баришић*, Повеље царица 149 сл., 155 сл., 164 н. 57. Два случаја указују на неке од компетенција оваквих службеника — пописничке и порезничке (MM IV, 175—76; VI, 227—29).

Деспотови „дворани" или „дулоси": *Mošin—Sovre*, Supplementa, Nr 8, 71—73; Chil. N, 56, 7; *V. Laurent*, Un argyrobulle inédit du despote de Morée Théodore Paléologue en faveur de Mastino de Cattanei gentilhomme Toscan, REB 21 (1963) 219 (sotii, baroni, subditi, stipendiarii); Dion. Nr 25, 140 (вршилац катастарске ревизије по деспотовом налогу); *E. Gerland*, Neue Quellen zur Geschichte des Erzbistums Patras, Leipzig 1903, 218 sq., 224; ПП IV, 14. 17—18; MM III, 207; Ross. Nr 26, p. 206; Nr 27, p. 212; Schatzk. Nr 102, 12 sq. Види и гл. III, § 2е. Колико је далеко овај развој отишао пред крај живота Византије, види се најбоље по томе што деспот Константин каже историчару Сфранцису, постављајући га 1446. за гувернера Спарте, да има на уму да му је он, деспот, једини господар (Sphrantzes, 342. 29—30; cf. et 344. 1). Наравно, наведени примери не искључују могућност да деспотов функционер не буде његов, него царев „дулос". Cf. Dion. Nr 14, 28 et comment. pp. 95, 102, 115. О заклетви верности држаоцима апанажа уп. *Svoronos*, Serment 113. Осим њих, познато је само још за Јована Кантакузина, као великог доместика, да је примио овакву заклетву (ib., 113).

[67] За постојање вазалних свита крупних феудалаца већ на почетку византијске феудалне епохе уп. *А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X века, ВВ 11 (1956) 117 сл.; *H.—G. Beck*, Byzantinisches Gefolgschaftswesen, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Kl. (1965), H. 5, 7 sq. et passim; *Ostrogorsky*, Aristocracy 12 sq. Из XII века позната су три карактеристична случаја: 1152. практор Михаило Цангицакис (Τζαγκιτζάκης) спомиње се као δοῦλος кесара /*L. Petit*, Le Monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, Изв. Русск. Арх. Инст. в К/поле 6 (1900) Nr 8 (p. 34) 7—8, (p. 46) 3—5/, а Лав Кастамонит (уз њега још и граматик Михаило) као ἄνθρωπος и οἰκεῖος севастократора Исака Комнина [*L. Petit*, Typicon du monastère de Kosmosoteira près d' Aenos, Изв, русск. арх. инст. в К/поле 13 (1908) 26, 61, 69, 74], док је 1162. извесни Илиополос наведен као ἄνθρωπος солунског дукса (Actes de Lavra, I, edd. *P. Lemerle—A. Guillou—N. Svoronos*, Paris 1970, Nr. 64, 91). О Цангицакисовом господару уп. *Б. Ферјанчић*, Апанажни посед кесара Јована Рогерија, ЗРВИ 12 (1970) 193—201. За раније овакве појаве в. *Ostrogorsky*, Aristocracy 16. Можда овде спадају и οἰκειότατοι великог папије Димитрија Кавасиласа из Dion. Nr 2, 19 (1347). За термин уп. *Weiss*, Kantakuzenos, index, s. v.

епоси Палеологâ оне би се могле назвати уобичајеним. Тако, севастократор и кефалија Солуна Константин Торник има своје дворане у првим деценијама друге половине XIII века.[68] И Зоја Дукена Мурискиса, из славне породице Филантропина, вероватно негде у XIV веку има сопствене „људе" (ἄνθρωποι).[69] Познати епарх Михаило Мономах и извесни Ијеракс, који четрдесетих година XIV века држи Черномен, окружени су такође својим пратиоцима (οἰκεῖοι, односно οἰκέται).[70] Нема сумње да за многе сличне примере наука и не зна, поготову у упадљиво феудализованој Тесалији са њеним бројним локалним династима.[71]

*

* *

У Византији Палеологâ, види се по свему, са једне стране пуним интензитетом одвија се процес феудализације управних органа, а са друге стране процес стварања приватне администрације феудалних поседника. Подела је само условна. Чврста повезаност, па и испреплетаност оба ова процеса чини их, у ствари, посебним аспектима једног јединственог развоја којим је држава претворена у феудалну институцију. Таквом Византијом управља чиновнички организам који сачињавају аристократске породице, често међусобно крвно повезане.[72] Међу њима, владалачка династија истиче се својим уздигнутим положајем, али се од њих суштински не разликује ни по друштвеном ни по политичком статусу.

Очевидно је да у описаним околностима провинцијска администрација није неки свемоћан и чврсто организован апарат, нити је чиновништво јасно одређен посебан сталеж са строго издиференцираним надлежностима.[73] Ове чињенице омогућавају разумевање функционисања локалне управе у доба Палеологâ.

[68] MM IV, 89 (1268: *Ahrweiler*, Smyrne 149); Zogr. Nr. 16, 28—30 (1274?: гл. III, н. 17а).

[69] MM VI, 247. В. и гл. VI, н. 7.

[70] Cant. III 38: II 236. 12; III 91: II 559. 21. Термин οἰκέτης ређи је него његов синоним οἰκεῖος, мада се у овом смислу јавља већ код Ане Комнине. Cf. *Verpeaux*, Oikeioi 94. За његову употребу у епоси Палеолога уп. *Weiss*, Kantakuzenos, index s. v.; Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, edd. *N. Veis — L. Vranoussis*, Athenis 1967, 506, 711.

[71] Cf. *Zakythenos*, Processus 502 sq.; *Соловьев*, Фессалийские архонты 159 сл.

[72] О стварању племства по крви у Византији в. *R. Guilland*, La noblesse de race à Byzance, BSl 9 (1948) 307—314; *Verpeaux*, Hiérarchie 430—36.

[73] *Bréhier*, Institutions 156 sq. с тим у вези скренуо је пажњу на малу професионалну вредност позновизантијских чиновника.

II

АДМИНИСТРАТИВНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Пропаст Византијског Царства 1204. године одредила је различиту судбину појединим његовим областима. Неке од њих нису се више никад вратиле под скиптар „василевса Ромеја". Друге су годинама држали западни освајачи, организујући их према својим потребама, све до победоносне византијске противофанзиве. Најзад, многи крајеви ушли су у састав Никеје, Трапезунта и Епира, најближих наследника срушеног Царства.

Несумњиво је да је развитак Трапезунта, одсеченог турском инвазијом и затвореног у себе на далеким црноморским обалама, добио специфичне облике. Уосталом, он се никад није ни вратио у крило царства на Босфору. Али и Никеја и Епир, са друге стране, доживљавају извесне иновације у свом устројству, неке вероватно и под вишегодишњим непосредним утицајем латинског света.[1] Са васкрсом Византије ове наговештене промене, које су дуго сазревале, постале су стварност.[2] Процес феудализације, који се у епоси Палеолога нагло проширио, захватио је, поред друштвене структуре, и основе управне организације Царства. Рестаурација 1261. године донела је постепено али неумитно, дубоке измене у територијалној организацији провинцијске управе и, може се слободно рећи, обележила почетак новог доба у тој области живота државе. Не само због појаве апанажа у овој епоси.

Уосталом, образовањем полусамосталних апанажа није дат неки битно нов вид давнашњем процесу уситњавања административних области. Почетком XIV века, када је систем династичких апанажа једва био у зачетку, могло се десити да на територији једне значајније административне јединице постоје извесни тешко одредљиви елементи „двовлашћа": државни чиновник и уз њега члан владарске куће са широким и слабо дефинисаним овлашћењима. Тако је Јован Пинкерн био од 1316—1320. године capitaneus (cephalia) Belgradi, Spinarizae, Aulonae.[3] Истовремено и у истој области potestatem generalem врши деспот Константин

[1] Cf. *Ahrweiler*, Administration 91.

[2] О томе в. *Zakythinos*, Desp. II, 53 sq.

[3] A Alb I, Nr 621 пп. 3, 4; Nr 625; Nr 670. Да је кефалија = capitaneus италијанских извора в. *Jireček*, Gesetzbuch 209.

Палеолог, млађи син цара Андроника II и Ане Угарске.[4] Али касније се овакви специфични случајеви више не могу срести. Провинције као организационе целине непосредно су везане за Цариград или се налазе у саставу апанажа, или других великих управних агломерација, а основна разлика међу њима управо је у томе да ли их на неки начин обједињује та виша „инстанца" или не.

*

* *

До тренутка катастрофе 1204. године провинцијска организација показује известан континуитет и уходаност система, бар од времена Василија II Бугароубице, и поред значајних промена насталих током XII века.[5] За читав овај период, а можда и раније, цепање и уситњавање тема карактеристичан је процес који је довео до тога да је држава почетком XIII века била подељена већином на сасвим мале теме са по једним градом као центром.[6]

Тематска организација овог времена, природно, већ је знатно измењена у односу на класично доба изградње тема. Од XI века стара тема са стратегом на челу ишчезава, а сам термин често губи техничко значење, па се каткад може схватити у искључиво географском смислу.[7] То води непрецизности изражавања и већ у овој епоси за означавање административних јединица у употреби су и изрази χώρα, τόπος, γῆ, ἐπαρχία.[8] Ове су јединице много мање од некадашњих тема (на западу је 1198. уместо 12 пређашњих било 28 нових тема), а принципи њихове организације и рада нису тачно познати.[9] Очигледно је, међутим, да је ова организација још увек прилично доследно спроведена. То се најбоље види из чувене хрисовуље Алексија III Анђела, издате Млечанима новембра 1198. године[10] и исто тако чувеног списа о подели Царства 1204: Partitio terrarum Romaniae из почетка октобра 1204. године.[11]

[4] A Alb I, Nr 669; cf. DVL I, 149 sq. О овој личности уп. *Papadopoulos*, Genealogie, Nr 60; *Ферјанчић*, Деспоти 90 сл., 101 сл. који га сматра управником у области Валоне.

[5] Мислим да ово јасно проистиче из многих примера које доноси Киријакидис, B. M. IV. За промене в. *Stein*, Untersuchungen 19 sq. Уп. и *Каждан*, Виз. култура 96.

[6] *Stein*, loc. cit. Cf. Kirsten, Stadt 35. Према *Закитиносу*, Μελέται VI, 156—57 ове промене представљају ћорсокак за тематску организацију.

[7] Cf. *Дендиас*, Συμβολή 309; *Ahrweiler*, Administration 78, 81, 83 et passim; *Carile*, Partitio 225 sq. *Ahrweiler*, o. c. 86 sq. инсистира да је тема XI и XII века најчешће само мала фискална јединица, тзв. „фискална тема", и доноси списак од преко 30 таквих јединица (p. 87). *Carile*, o. c. 226 sq. са скепсом прихвата ово мишљење јер не види, чини ми се с разлогом, како је крајем XII века тема опет постала административна јединица.

[8] Cf. *Ahrweiler*, o. c. 79, 86.

[9] *Дендиас*, Συμβολή 310 sq.

[10] Издања (сачувана само у латинском преводу): *Tafel*, Symb. crit. I, 1—107; *Tafel-Thomas*, Urkunden I, 246—280; *C. E. Zachariae a Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum, III, 553—565; Zepos I, 469—480; датовање према *Закитинос*, Μελέται I, 209, cf. *Dölger*, Reg. II, Nr 1647.

[11] Најновије издање *Carile*, Partitio 217—222 (са анализом политичке ситуације: 125—169; комплетним описом рукописне традиције: 169—217; богатим коментаром: 222—289). За различита датирања уп. ib., 158, 164, 167, 224.

Иако се оба наведена извора морају користити са извесном резервом[12], јасно је ипак да они говоре о постојању система у којем се разликује чак неколико административно-организационих форми. Али управо њихова множина сведочи да је стари тематски систем разорен у темељима и да у том погледу ситуација пред прву пропаст Царства, иако изгледа сређена и трајна, представља само међучин.

Поред темâ, остали територијални термини, како их доносе два наша списа, јесу: civitas (πόλις, κάστρον), pertinentia (ἐπίσκεψις), casale (προάστειον), emborium (ἐμπόριον), orium (ὅριον), villa (μετόχιον, ζευγηλατεῖον), chartularatum (χαρτουλαρᾶτον), catepanikium (κατεπανίκιον), insula (νῆσος).[13] Јасно је да немају сви ови изрази везе са организацијом администрације, али су извесна ближа објашњења потребна.

Град је могао да заузима у извесној мери издвојено место у управном систему, али не као посебна јединица специфичног статуса сведена само на градско подручје омеђено зидинама. Стога ће му пажња бити посвећена на другом месту.[14] Орион и хартуларат не јављају се у време после IV крсташког рата, а епискепсија није уопште административна једница, и зато о њима даље неће бити речи.[15] Емборион се такође без колебања може искључити из разматрања о управном систему.[16] Исти је случај, мада нешто компликованији, и са термином villa (μετόχιον,

[12] *Закишинос*, Μελέται III, 24 истакао је да Алексијева повеља не одговара понегде стварности, јер садржи и одраз једног старијег стања. Partitio Romaniae још је несигурнији спис, мада из других разлога. То је извор више за поделу Византије, а много мање за њено административно устројство пред трагични догађај. Осим тога спис оставља утисак концепта, а не званичног документа (*Закишинос*, Μελέται IV 179). В. такође *A. A. Vasiliev*, The Foundation of the Empire of Trebizond (1204—1222), Speculum 11 (1936) 20—21; *J. Longnon*, Problèmes de l'histoire de la Principauté de Morée, Journal des Savants, Avril-Juin 1946, 78. Вредност оба извора остаје уз све ограде врло велика.

[13] Преводи на грчки дати су према *Carile*, Partitio 225 sq. који је сабрао ранија мишљења. Овде нисмо убројали apothikis (ἀποθήκη), која већ на први поглед нема никакве везе са територијално-административним јединицама.

[14] В. гл. II, § 1, § 2. Уп. и гл. VIII, passim.

[15] Орион је административна јединица мања од теме, вероватно њен део, али још увек нејасног карактера. Cf. *Закишинос*, Μελέται I, 248; *Дендиас*, Συμβολή 313 sq.; *Ahrweiler*, Administration 77 n. 5; *Carile*, Partitio 229. *Киријакидис*, B. M. IV, 474 сматра да се орион задржао у епоси Палеолога као паралелан термин за катепаникион (в. и *Stadtmüller*, Choniates 147 n. 1). Очигледно је, међутим, да у одломку хрисовуље Андроника II из 1298, који објављује Киријакидис, орион није технички термин, као у повељи Алексија III, већ се употребљава у класичном значењу — међа, граница: ἐν ὁρίοις Θεσσαλονίκης, Βερροίας καὶ Μογλένων. — Положај хартуларата такође је врло нејасан; није сигурно ни да ли има војни или порески карактер. Cf. *Закишинос*, Μελέται IV, 182; *Дендиас*, о. с. 310, 319 sq.; *Carile*, о. с. 230. Последњи хартуларат јавља се 1210 (A Alb I, Nr 140). — Значење термина епискепсија у XI и XII веку мења се врло брзо од крупног царског (државног) поседа до поседа уопште. Cf. *Stein*, Untersuchungen 22 n. 1; *Dölger*, Beiträge 151 sq.; *Stadtmüller*, Choniates 24; *Ostrogorsky*, Agrarian conditions 223 (= СД II, 81); *Carile*, Partitio 228. Епискепсија никад није била административна јединица. Уп. *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 68.

[16] Емборион је у овом случају ван сваке сумње трговачко подграђе. Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 168 n. 2; *idem*, Μελέται V, 163 sq. Иначе, под тим изразом подразумевају се и читави градови, познати као трговачки центри. В. *М. Я. Сюзюмов*, Роль городов — эмпориев в истории Византии, ВВ 8 (1956) 26—41.

ζευγηλατεῖον).[17] Довољно је познато да је византијски метох углавном манастирски посед који често сачињава једно село. Међутим, вероватније је да је villa из списа Partitio Romaniae управо ζευγηλατεῖον, познат из многих извора касновизантијског доба. Овим изразом се обележава и обично имање, каткад врло мало по обиму (10 модија), али и крупан посед, читаво село на пример, углавном у приватном власништву владара (βασιλικὸν ζευγηλατεῖον).[18] Такви домени вероватно се уклапају у административни систем преко чиновника који се на њима појављују у приватној царевој служби, а истовремено су у другим приликама и носиоци јавне власти, на шта је скренута пажња у претходном поглављу.

Casale из документа о подели Византије схватан је двојако: као χωρίον и, што је вероватније већ и због карактера употребљеног термина, као προάστειον.[19] Какавгод превод међутим прихватили, изгледа да није могуће открити за позновизантијска χωρία и προάστεια ниједан изворни податак који би их третирао као карику провинцијског управног уређења, бар док је уочљива граница између јавне и приватне власти. Значење хориона као села потпуно је јасно, а за нешто недефинисанији термин проастион исто је тако јасно да се односи углавном на земљишни посед.[20] Комбинације које не воде о овом моменту рачуна лишене су реалне подлоге.[21]

1. *Неименоване административне јединице*

Од устаљених назива за територијално-административне агломерације у изворима с краја XII и почетка XIII века θέμα, κατεπανίκιον

[17] Villa=μετόχιον: *Tafel*, Symb. crit. I, 31 (али Symb. crit. II, 59: κώμη); *Tafel-Thomas*, Urkunden I, 490; *Dendias*, Contribution 356. Villa = ζευγηλατεῖον: *Закишинос*, Μελέται IV, 184 n. 6; *Carile*, Partitio 230.

[18] В. Соловјев—Мошин 444; Schatzk. 109, 152; *Zakythinos*, Crise 80 sq.; Prodr. 39, 53, 56 etc.; *Carile*, Partitio 230.

[19] Према *Dendias*, Contribution 355 овај израз одговара грчком χωρίον, док су *Dölger*, Beiträge 127 и *Закишинос*, Μελέται IV, 199 n. 2 наклоњени употреби термина προάστειον.

[20] У епоси Палеолога само се историчарима дешава да употребе овај израз у основном значењу предграђа, приградског рејона (suburbium). Уп. на пр. Greg. VIII 6: I 321. 4; XVI 4: II 814. 18 etc.; Cant. III 37: II 228.5. За састављаче повеља проастион је имање, од релативно малог по обиму до величине села, каткад се идентификује са метохом, али власник не мора да буде само манастир. Cf. Lavra Nr 64, 90 sq.; MM IV, 320; MM VI, 204, 205, 206, 215, 218; Sechs Praktika, A 378, K 511; Schatzk. Nr 37, 45, 56, 60, 61, 70, 72 (села); *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges O. et P. Merlier, III, Athènes 1957, 485; Zogr. Nr 35, 24 etc.; *Laurent*, Acte du despote Dragaš, 183. 16—184. 17; Pantocr. Nr 8, 68; Zepos I, 655. В. сада *Kirsten*, Stadt 27 (Vorstadtbesitz); *Ostrogorsky*, Aristocracy 16 (estate), који је, осим тога, давно доказао да је проастион већ у X веку аграрни посед — мајур. Cf. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtschaftsg. 20 (1927, reprint: Amsterdam 1969) 20 (= СД II, 276). В. такође и излагање *М. Я. Сюзюмова*, Экономика пригородов византийских крупных городов, ВВ 11 (1956) 55—81.

[21] Тако је *Dendias*, Contribution 352 sq. и Συμβολή 310 села схватио као мале административне и самоуправне јединице које се укључују у систем државне администрације. Међутим, у највећем делу византијске историје село је geschlossene ländliche Wirtschaftsgruppe (*Dölger*, Beiträge 126).

и νῆσος, не рачунајући градове са самоуправом, преживели су ово доба и трагичне догађаје из 1204. године. Садржину три наведена термина, у XIII веку и касније, потребно је међутим детаљније испитати, поготову што за многе административне јединице епохе Палеологâ извори не спомињу којем типу припадају. То ће у наредним параграфима овог поглавља и бити учињено. Засад, пак, биће речи о споменутим административним јединицама без ближе ознаке у изворима, појави која као начин изражавања није страна чак ни оновременој теоријско-правној мисли.

Једини званични документ из времена Палеологâ са општим погледом на државну управу је чувена простагма Михаила VIII из новембра 1272. године, настала поводом уздизања његовог сина Андроника II у ранг савладара.[22] На жалост, овај ретко драгоцен документ, иако доноси низ података од изванредне важности за упознавање устројства државе, управо у вези са питањем територијално-административне поделе не може да буде искоришћен. Родоначелник династије Палеологâ подвукао је разлику између Цариграда (πόλις) и провинције (χώρα) и то је све.[23] Само разбацани подаци повеља могу учинити контуре проблема оштријим. Наравно, уколико нас не варају, јер је могуће да географски термини и простирање појединих административних јединица буду чак и у повељама непрецизно или погрешно постављени.[24]

*

* *

Малоазијске покрајине у држави Палеологâ имају специфичну судбину која, данас, на прилично неугодан начин сужава могућност упознавања њихове управне организације. Од државног центра у никејској епоси оне нагло постају периферија о којој се не води нека претерана брига. Већ је Михаило VIII драстично ослабио одбрану Мале Азије што се у доба све веће турске опасности брзо свети.[25] Крај XIII и почетак XIV века видели су само византијске губитке у повлачењу пред Турцима док се најзад, тридесетих година XIV века, практично читава Мала Азија није нашла у рукама освајача. Тамо где је у доба Никејског царства бар на изглед цветала тематска организација, где још педесетих година XIII века постоје теме са древним и славним именима као што су Тракесион, Оптимата, Пафлагонија[26], где се шта више оснивају и нове

[22] Ed. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 33 sq. са богатим коментаром. Cf. *Dölger*, Reg. III, Nr 1994.

[23] *Heisenberg*, op. cit. 41. 99—102. Cf. ἐν τε τῇ Κωνσταντινουπόλει καὶ ταῖς ἑτέραις χώραις τῆς βασιλείας ἡμῶν — MM III, 89 (1277). В. сада н. 30.

[24] Врло је драстичан случај повеље деспота Димитрија Палеолога (Xer. Nr 23) о чему в. *Bompaire*, op. cit., doc. cit., notae ad 11. 8—10. Cf. Schatzk. Nr 115, 2.

[25] Уп. (о томе је иначе доста писано) *Sp. Vryonis, Jr.*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley — Los Angeles — London 1971, 244 sq. и, нарочито, *G. G. Arnakis*, Byzantium's Anatolian Provinces during the Reign of Michael Palaeologus, Actes du XIIe Congr. Int. d' ét. byz., II, Beograd 1964, 37—44.

[26] *Тракесион*: између 1235—1307 (или 1302) (за датовања в. *Ahrweiler*, Smyrne 143—154, а уопште о овој теми ib., 123—154) јавља се у (хронолошким редом) MM

области — катепаникији Смирна и Филаделфија[27], тамо извори за епоху Палеолога практично ћуте. Од многих тема претходног доба остале су, поред Тракесиона, само Меланудион и Неокастрон, при чему се прва спомиње искључиво на самом почетку нове епохе (1259, 1262), а друга се јавља тек двадесетак година касније (1284. и 1285).[28] За разлику од Меланудиона, историја Неокастра може се пратити све до почетка XIV века, тачније до 1304. године.[29] Али, ни једна ни друга област не спомињу се, у ствари, као теме. Меланудион је χώρα а Неокастрон није ближе одређен.[30] Тек по спомену њихових дука и на основу тра-

IV, 18, 19, 249, 250, 252; MM VI, 183; MM IV, 139, 182, 206, 212, 224—25, 153, 154, 74, 279, 283, 256, 257, 258. *Оптимата*: Ktenas Nr 11, 44, 66; Zepos I, 661 (ова је повеља из 1268—1271, cf. *Dölger*, Reg. III, Nr 1956, али као што примећује *Zakythinos*, Desp. II, 50 sq. односи се на доба Јована III Ватаца; в. сада и ib., 51 n. 1). Cf. Pachym. I, 24. *Пафлагонија*: Ktenas Nr 11, 41, 63. Будући да нема потврде у повељама, морају се са извесном резервом прихватити казивања Акрополита (I, 11, 18) и Пахимера (I, 221) о постојању тема Опсикион и Букеларија. Cf. *Zakythinos*, o. c. 50. У Part. Romaniae постоји још тема Peflagonie et Vucellari (*Carile*, Partitio 217. 11). О никејском и епирском систему тема уп. *Ангелов*, К вопросу фем 12 сл.; История Византии, III, М. 1967, 41, 44 сл.

[27] Овде ваља исправити једну заблуду. *Zakythinos*, Desp. II, 51 sq. сматрао је да су у Никејском царству на подручју бившег Тракесиона образоване три теме: Неокастрон, Миласа, Меланудион (у ствари Миласа—Меланудион) /MM IV, 268—69; Acrop. I, 123; MM V, 256, 257 (cf. *Dölger*, Reg. III, Nr 1685, 1688); MM VI, 166 (cf. *Dölger*, Reg. III, 1687)/. Међутим, т. Тракесион јавља се кроз читаво време постојања Никејског царства, па и касније (в. н. 26), док се наведене три теме спомињу још у повељи Алексија III из 1198 (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 271), а последња од њих и пет пута крајем XII века (cf. *Закитинос*, Μελέται III, 9 sq.), у Part. Romaniae (*Carile*, Partitio 218. 21—23) и 1214. (MM VI, 166; дат. према *Dölger*, Reg. III, Nr 1687). *F. Chaladon*, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 500 с правом, изгледа, ставља образовање т. Неокастра у 1162—1173. — Од нових административних јединица, створених у никејско време, могу се засад идентификовати само две: катепаникион Смирна (MM IV, 44, 45, 217, 251, 253) и, највероватније, катепаникион Филаделфија (*N. Festa*, Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, Firenze 1898, 197). Нема, међутим, података да је село Кукулос код Смирне икад било катепаникион, на чему инсистира *Ahrweiler*, Smyrne 12 n. 56, 61.

[28] MM VI, 201, 211 (Меланудион без Миласе), 212; MM IV, 268, 269 (Неокастрон). Документ из 1285. године *Ahrweiler*, Smyrne 165 погрешно ставља у 1284, као и претходни који је иначе добро датирала. Грешка постаје очигледна већ простим упоређивањем индикта и месеца у оба документа.

[29] О Неокастру, његовим границама, двојици његових последњих гувернера Ливадариосу (1294—1296) и Константину Дуки Нестонгу (1304) в. у *Ahrweiler*, Smyrne 163 sq. В и гл. III, n. 14.

[30] Осим Меланудиона постоји и χώρα τῶν Παλατίων која никад није била тема. Cf. MM VI, 196 (1258?), 226 (1271), 234 (1273?). За значење речи χώρα (= θέμα понекад) и, уопште, колебање назива за административне области у никејској држави в. *Ангелов*, К вопросу фем 62. Уп. и Соловјев—Мошин 506; *Dendias*, Contribution 352 (χῶραι = les villes provinciales, што не потврђује извор на којем је ово мишљење засновано: MM III, 109). У епирској држави χώρα је и један округ или област /Марковић бр. 1, 9 (= MM III, 66); бр. 2, 6 (= MM III, 67); бр. 3, 7, 12, 19 (= MM III, 58)/, али и читава та држава (Марковић бр. 1, 10, 13: ἐν πάσῃ τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου). Уп. и Марковић бр. 6, 23. За овакво обележавање великих покрајина или читаве државе в. такође MM V, 167, 171, 173 (Мореја); Chil. Nr 41, 137—38; *Zakythenos*, Chrysobulle 31. 46—47 (Трапезунт). Познато је и сасвим уско значење — χώρα τοῦ Μιχαὴλ (Regel Nr 1, p. 4). За значења у Србији уп. *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 130, 170.

дицијe њихових имена види се, као и у случају Тракесиона[31], да је реч највероватније о темама. Наступање извесних промена у схватањима савременика је очевидно — израз тема нема ранију одређеност.

Сасвим нова област је катепаникион τῆς Παλαιᾶς који се спомиње 1287. године и чија убикација није сигурна, мада има разлога да буде доведен у везу са географским подручјем Смирне.[32]

Очигледно је да су наведени подаци сасвим недовољни за дубље понирање у проблеме малоазијских области, јер није могуће, макар колико Византија била у дефанзиви, да на простору који ни у XIV веку није безначајан, не буде других организационих облика осим споменутих. Довољно је подсетити се да Никеја и Никомедија, градови чији значај није потребно подвлачити, падају у руке Османлија 1331, односно 1337. године, а да се у међувремену појављује само једна несигурна вест о кефалијама Никомедије (1316).[33]

Ово велико сиромаштво у изворним вестима нужно усмерава свако шире истраживање на европско тле, извор преосталих снага Царства у XIV и XV веку.[34] Па ипак, и својим тако сиромашним примерима Мала Азија показује да већ од никејског доба катепаникион, тај нови

[31] В. горе н. 26.

[32] Phil. Nr 3, 60. У документу је двапут споменут иначе непознати епископски град Стиларион. Колико видим, он би могао да буде доведен у везу једино са градом, полуострвом и планином Стиларион код Смирне, о којима в. *Ahrweiler*, Smyrne 54—55. Од других топонима у повељи, Μαδαροβούνιον би могао бити данашњи Мудрован у близини Стиларија. Сви остали потпуно су непознати. Два словенска топонима (Δευριανά, Σελιανά) *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 215, 221, једино на основу ове повеље, врло несигурно и непрецизно ставља у околину Сера. Ни за један од њих, као ни за друге, не зна међутим Теохаридис који је детаљно испитао топониме византијске епохе из ових крајева (Κατεπανίκια 72 sq.). Тешкоће око идентификације Стиларија увиђа и *Острогорски*, Серска област 77 сл. (= СД IV, 528 сл.), који каже: „Пошто се ова хрисовуља налази у архиву светогорског манастира Филотеја, изгледало би да је манастир Богородице код Стиларија са својим поседима доцније прешао у власништво Филотеја. Међутим, у сачуваним повељама Филотеја нема томе никаквих трагова, што још отежава локализацију градића Стиларија и његовог манастира" (78 н. 109). Проф. Острогорски износи хипотезу да је издавач погрешно прочитао катепаникион τῆς Παλαιᾶς уместо к. τῆς Ποπολίας, који је иначе врло познат. Чини ми се, међутим, да би у том случају било који од бројних топонима из наше повеље морао да остави некаквог трага у богатом архивском материјалу о источној Македонији или да буде идентификован на овом добро истраженом терену. Како оваква појава није позната, за доношење коначног закључка било би неопходно топономастичко испитивање шире околине Смирне, где узгред речено, словенски утицај није непознат (напр. с. Дервенико). Додајмо да се једина личност наведена у документу, апографевс Верготас (l. 51), појављује и у Phil. Nr 4, 74 (такође из априла 1287) као фискални чиновник на о. Тасос. Али, *Dölger*, Reg. IV, Nr 2122 је доказао да је у питању фалсификат, настао по узору на (наш) Phil. Nr 3, само што је позорница премештена на Тасос.

[33] MM V, 167 (о датуму пада Никеје и Никомедије уп. *Острогорски*, Историја 472, а за датирање овог док. — гл. VII, н. 43а). Није јасан статус и карактер власти архоната битинијске Месотиније из 1329 (Cant. II 6: I 341.10) и Фокеје из 1348 (Cant. IV 13: III 84. 16). *R. Janin*, Bythinie sous l'empire byzantin, EO 20 (1921) 318 сматра да је византијска администрација Битиније била потпуно растројена у условима сталног повлачења под притиском Турака.

[34] Више од 180 докумената манастира Лемвиотисе код Смирне, практично једини извори за ово подручје, потичу великом већином из прве половине XIII века (MM IV, 1—289). О непремостивим тешкоћама приликом изучавања региона Смирне в. *Ahrweiler*, Smyrne 11 sq., 32 sq., која доноси и специјализовану литературу.

облик административне организације, све чешће бива регистрован у савременим документима. Теме, преузето наслеђе, настављају да живе али после 1261. године престаје изричит спомен самог термина. Касније ће се видети да ово није само случајност.

*

* *

Далеко захвалнији предмет изучавања од малоазијских представљају европске области. Тежиште крупних збивања помера се ка њима већ последњих година пред рестаурацију, па су и изворни подаци неупоредиво богатији када се односе на ове просторе. То подједнако вреди и за наративне и за документарне изворе. Са једном напоменом: баш за проучавање административно-територијалне поделе, коришћење наративних извора изискује посебну опрезност при анализи. Напомена је нужна, јер је досад било примера олаког тумачења њихових података, првенствено у случају Георгија Акрополита.

Најопширнији извештач никејске епохе, Акрополит је прворазредан извор за освајања у Тракији и Македонији, која су у предвечерје рестаурације предузимали Јован Ватац и његови наследници. Несумњиво је да су у тим годинама повучене основне територијалне контуре локалне управе, карактеристичне за наредно доба. Али је друго питање колико поједини детаљи Акрополитовог казивања о овим појавама могу да буду конкретно искоришћени. У извештајима о никејским освајањима Ст. Киријакидис види истовремено образовање тема као знак консолидације нове власти: Тракија — Македонија, Једрене — Димотика, Велес, Алванон, Волерон, Сер, Филипопољ — Верија — Мора — Ахридос, Стенимах — Цепена, Охрид, Загора, Солун, Прилеп.[35] Сва ова имена позната су било од пре 1204. године, било из каснијег времена (XIV век). Али у Акрополитовом тексту она у већини случајева фигурирају само као имена, као географски и историјски појмови, а не у међусобном односу који би указивао на припадност једном организационом типу и, према томе, ни издалека не увек као административне јединице. У овом потоњем смислу могу се схватити искључиво тамо где је писац недвосмислен, као у случају тема Неокастра и Опсикија.[36] Сличних је случајева мало.[37]

Прилично је вероватно, према Акрополитовом опису, да је Димотика представљала засебну административну област.[38] Исто би се могло рећи, али са мањом сигурношћу, и за Прилеп, Велес и Алванон.[39] Како било, извесно је само да је источно од Мелника, у родопској пла-

[35] Уп. Киријакидис, В. М. IV, 443 sq.

[36] Acrop. I, 123. 11; 28. 4; 11. 23.

[37] Не може се прихватити Киријакидисова поставка (В. М. IV, 362—63) да се приликом проучавања административне поделе Византијског Царства увек треба враћати Диоклецијановом времену, као основи даљег развитка.

[38] Acrop, I, 123. 3—4.

[39] Ib., 139. 7—13. Да је Алванон можда данашњи Елбасан в. *Киријакидис*, В. М. IV, 456 n. 7.

нинској области Ахридос још за Јована Ватаца било посебних органа власти, јер је он добио 1246. године извештај о смрти бугарског цара Коломана Асена παρὰ τοῦ τὴν δημοσίου τῆς Ἀχριδῶς κρατοῦντος ἀρχήν.[40] Несумњиво је да случај Ахридоса није могао остати усамљен у следећим деценијама.

Међутим, кадгод наводи неку од споменутих области или градова у вези са Никејским царством, Акрополит то чини у контексту излагања о њиховом враћању под окриље легитимне ромејске власти. Реч је увек о њеној рестаурацији а не о формирању административних области. Зато и не изненађује околност што сви новопостављени „управници" имају под собом у првом реду στρατεύματα, а постављени су εἰς φυλακήν одређене области.[41] То све не личи на уходану провинцијску организацију у оквирима цивилне администрације. Зато се с разлогом може претпоставити да је систематском стварању једне такве организације у европским поседима Палеолога морало претходити прелазно доба успостављања власти, када су војни гувернери са својим посадама држали извесне пунктове и контролисали околна подручја.[41a]

Тешко је рећи када и како је завршен овај прелазни период који можда и није био јасно омеђен. Пример Ахридоса показује да није морао бити дуг и да је у њега било уткано и образовање уобичајених провинцијских органа, али документи о томе ћуте.[42] Од значајних писаца XIV века, Јован Кантакузин приказује доба већ оформљених институција, а „Римска историја" Нићифора Григоре за оваква питања практично је неупотребљива, због добро познате ауторове тежње за употребом античких појмова. Неки случајеви из њиховог времена ипак бацају извесно светло на начин управљања тек освојеним или угроженим пограничним областима.

Када се Епир предао византијском цару 1337. године под утицајем унутрашње провизантијске странке, Андроник III предузео је енергичне мере за учвршћење своје власти. По свим градовима постављени су

[40] Acrop. I, 72. 24 (уп. и 119.9, мада овај податак није тако сигуран). Провинција Ахридос постојала је и пре 1204: *Tafel—Thomas*, Urkunden I, 260; *Carile*, Partitio 220.69. Уп. *Закитинос*, Μελέται I, 223—224; *Киријакидис*, о. с. 448—450.

[41] У Димотици су тако θεῖος Теодора II Ласкариса, протосеваст Манојло Ласкарис и велики чауш Константин Маргаритис (Acrop. I, 122.1, 123.3—11). У Прилепу је извесни Ксилеас (ib., 139.7—9), у Велесу τατᾶς τῆς αὐλῆς Теодор Каламбакис (ib., 139.10—11), а у Мелнику и Серу Михаило Палеолог, будући цар (ib., 84.1—4, 93.12). Истовремено, 1246/47. године, Солуном и „западним крајевима" заповеда Михаилов отац, велики доместик Андроник Комнин Палеолог (ib., 83.17—19; убрзо га је, умрлог, заменио Теодор Фил — ib., 84.15—16), а десетак година касније рођак Теодора II, Михаило Ласкарис (ib., 139.2—7, 141. 19). Тада је већ сам Георгије Акрополит, са новом титулом претора, био неко време командант подручним заповедништвима Солуна, Прилепа, Велеса и Алванона (ib., 139.2—14). *Zakythinos*, Desp. II, 55 n. 4 не верује у Акрополитову надлежност над Солуном.

[41a] Слично посматра ситуацију *Zakythinos*, Desp. II, 54, а и *Ransimen*, Civilizacija 92 као да је наслутио овај проблем.

[42] У практику орфанотрофа Едесина (в. н. 72) јављају се катепаникији Ермилија и Јерис, али *Lemerle*, Philippes 223 n. 1 оправдано сумња у датум — око 1246 — који предлаже *Киријакидис*, B. M. II—V, 74, 217, 232, а прихвата *Теохаридис*, Κατεπανίκια 68.

ἡγεμόνες, а протостратор Теодор Синадин, бивши цариградски градоначелник и повереник првог министра Јована Кантакузина, за читаву територију Епира ἐπὶ πᾶσιν ἀποδείξας στρατηγὸν καὶ τἆλλα πάντα ὡς ἂν αὐτῷ ἐδόκει διοικησάμενος.[43] Међутим, правог шефа администрације у провинцији Кантакузин кроз читаво своје дело назива ἐπίτροπος, ἐπιτροπεύων, ређе и ἄρχων.[44] Са разлогом се дакле Синадин може сматрати администратором Епира у својству врховног команданта окупационих трупа, према устаљеном обрасцу из времена борбе за рестаурацију. Нажалост, његов пад у устанку свргнуте династије 1339. године уследио је сувише брзо и евентуално другачији облици управљања нису се развили.[45] О каснијем уређењу Епира извори ћуте. Уосталом, убрзо је ова земља, око које су се сукобљавале тежње многих сила, променила господара потпавши под власт српског цара Стефана Душана (1348).

Синадинова управа Епиром имала је у извесном смислу претходнике у управљачима родопских области Стенимаха и Цепене, почетком грађанских ратова Андроника II и Андроника III (1321—1328). И велики стратопедарх Андроник Палеолог (1321/22) и Георгије Вријеније (1323) у том крају превасходно су војни команданти (ἡγεμών, односно στρατηγός).[46] То није чудно у области чији положај на бугарској граници није био нарочито сигуран, а која је уз то имала изванредан стратегијски значај у борби за превласт између старог цара и његовог унука. Иста ситуација поновиће се на почетку Кантакузиновог сукоба са регентством малолетног Јована V Палеолога. Тада је узурпаторов старији син постављен за стратега у споменутом, мада знатно проширеном, подручју — Мори, Родопима, Халкидици.[46a] Тиме ће, међутим, почети и континуирана историја апанажа породице Кантакузин.

* * *

Већи део земље био је организован на другачијим основама од описаних. То се најпре огледа у више мање изграђеној територијално-административној подели. Према Кантакузину, који прилично пажње посвећује овим питањима, и Григори, који је сиромашнији у одговара-

[43] Cant. II 33: I 503.23—504.3. За библиографију о овој чувеној личности в. горе, гл. I, н. 29.

[44] Да би се избегла монотонија многих навода, напомињем само да се на овај начин означава и функција обласног управника коју је обављао сам Теодор Синадин и пре и после боравка у Епиру (Прилеп, Месемврија, Солун). Cf. Cant. I 17: I 86.25—87. 2; II 26: I 459. 11—12; III 11: II 77.15; III 31: II 191.1—2. И Нићифор Григора обично употребљава израз епитроп.

[45] За ове догађаје в. *Острогорски*, Историја 473 сл. Датирање према *Баришић*, Мономах 226. О положају Јањине в. гл. VII.

[46] Cant. I 27: I 135. 17—22; I 36: I 176.12—13. Први датум према *Binon*, Prostagma inédit 378, други према *Киријакидис*, B. M. IV, 489. — За византијске тешкоће са Бугарима око ове родопске области у XIII и XIV веку в. Acrop. I, 78.14—16, 108. 15—18, 113. 20 sq., 119.9 sq., 127.12—23; Cant. III 66: II 406.17 sq.

[46a] Cant. III 26: II 161.9—15. Ове области Киријакидис, B. M. IV, 494 идентификује као Волерон, Мору, Стенимах и Цепену.

јућим вестима, Царство је подељено на епархије (ἐπαρχία) и то је једини термин за административне области, који они употребљавају.[47] Због тога је изнето мишљење да је епархија савремени назив епохе Палеолога, који по смислу одговара некадањем изразу тема.[47a] Овакво тумачење међутим није прихватљиво.

У повељама, које без сумње у средњем веку представљају примаран извор за техничке термине и колоквијалне изразе, употребљавају се доследно термини споменути на почетку овог поглавља — тема и катепаникион. Могло би се рећи, према томе, да Кантакузин и Григора одступају од уобичајене терминологије свога времена; појава која никако није непозната византијској историографији.[48]

Ипак помало изненађује што и Кантакузин и Григора избегавају употребу једног термина, вековима прихватаног не само у документима, већ и од стране писаца. Јер, израз тема, који није само terminus technicus повеља, сасвим слободно може да употребљава историчар и када жели да се учено изражава. Наравно, много је византијских писаца који географским именима не придају никакву ближу ознаку административног карактера, али бар Кантакузин, ако не и Григора у истој мери, већ ионако често спомиње епархије. Овакав поступак цара—писца није случајан. Питање је само да ли он то чини из неких њему знаних стилских разлога, помало под утицајем црквене терминологије, или из сазнања да тема не би била сасвим адекватан израз за административне јединице његовог времена.

Ако је већ почетком XIII века, као што смо видели, византијска тема у већини случајева само град са околином, очигледно је да је овакво стање, у процесу који се непрекидно настављао, крајем века и на почетку наредног столећа, четрнаестог, достигло своју кулминацију. Кантакузин често говори о овом или оном епитропу неког одређеног града, али и шире посматрајући он разликује читав један слој функционера који су πόλεων ἐπιτροπεύοντες.[49] Они не могу бити сматрани префектима посебне градске управе, јер је реч често о малим градовима који такву управу нису имали, нити искључиво градским командантима. У питању

[47] Cf. Cant. I 2: I 16.9; I 34: I 169.7; III 24: II 147.21 etc. Greg. VIII 4: I 297.6 etc.

[47a] *Кирујакидис*, B. M. IV, 458; *Дендиас*, Συμβολή 309 n. 2; *idem*, Etudes 137; *Ангелов*, К вопросу фем 62. В. и *Dölger*, BZ 40 (1940) 187.

[48] Овде спадају и Кантакузинови епитропи. С друге стране, говорећи о појединим епархијама Кантакузин доследно употребљава савремене називе. Они географски термини који су у њега одјек старих времена — Тракија, Халкидика, Меропа, Мигдонија, Македонија, Вотијеја — не могу се аутоматски сматрати прикривеним називима административних јединица — тема, као што верује *Киријакидис*, B. M. IV, 461 sq.: Тракија — Македонија, Волерон, Ахридос, Сер — Стримон, Солун, Верија. Јер као образован писац, Кантакузин има шири поглед и не обраћа у овим случајевима пажњу на тренутну ситуацију у администрацији, која је уосталом врло променљива. Стога и јесу за њега Сер и Мелник у Македонији (III 89: II 548.15—17; IV 21: III 156.5—6), што обара Киријакидисову тезу да је Мигдонија серска, Македонија солунска тема, а Мелник центар т. Загоре. В. такође ib., I 23: I 115.18; I 43: I 209. 24—210.1.

[49] Cant. III 11: II 77.19. Cf. et ib., I 36: I 172. 12; III 77: II 483.15. Cf. DVL I, Nr 71 (1319): in omnibus partis (sic!) Imperij mei, tam civitatibus, quam castris.

су, у ствари, управници градова који, сваки са непосредном околином, представљају делове мозаика званог Византијско Царство. То се лепо види из повеље Јована V манастиру Ватопед од септембра 1356. године. По њој, византијски цар ослобађа монахе царине у престоници и у τὰ λοιπὰ κάστρα πάντα καὶ τὰς νήσους τῆς βασιλείας μου.[50] Рекло би се да градови као центри малених провинција постају њихови симболи, њихови синоними.

С друге стране, и Кантакузин и Григора праве извесне разлике између града и нешто шире територије. Поред тога што понекад спомиње епархије а понекад градове, Кантакузин на једном месту говори о епитропима τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων, а Григора о епитропима εἰς τὰς Θρακικὰς χώρας καὶ πόλεις или: προαποσταλέντες εἰς τὴν τῶν κατὰ Μακεδονίαν χωρῶν καὶ πόλεων διοίκησιν.[50a] Тешко да је оваква подела била формална и распрострањена; још мање је могла да буде стриктно спровођена.[50b] Јер Кантакузин каже да је према споразуму Андроника II и Андроника III из 1321. године, млади цар признат за господара χωρῶν τε καὶ πόλεων од Селимврије до Христопоља, а стари је задржао подручје μακεδονικῶν καὶ ἑσπερίων ἐπαρχιῶν.[50c] Цару-писцу није такође тешко да од ἐπαρχιῶν Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης πόλεων καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐκ ὀλίγων ὄντων пређе на другачије изражавање: ἐπαρχίας .. Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης.[50d]

У основи, дакле, средином XIV века општи осврти на стање у држави као да не познају чврсто одређену и спровођену типизацију административних јединица. Ипак је очевидно да градови представљају известан заједнички и централни елеменат читаве организације. То показују и појединачни случајеви.

Већ на домаку Цариграда, у Селимврији, чији је изванредан стратегијски положај на обали Мраморног мора и на путу за престоницу долазио јако до изражаја у свим грађанским ратовима XIV века, у два маха може се запазити постојање управника самосталне административне јединице. Године 1327. био је то паракимомен Јован Апокавк (ἄρχων).[51] Тек пред сам крај века поново се наилази на сличног функционера, кефалију Вријенија Леондариса.[52] Пре епохе Палеолога таквих појава у Селимврији није било.[53]

Ако штурост изворних података о Селимврији изненађује, с обзиром на значај овог града у унутрашњој историји Византије, то није случај са Месемвријом, исто тако чувеним местом, али на другом, црноморском крају Тракије. Историја Месемврије у ово доба више је исто-

[50] Regel Nr 7, pp. 25, 26.

[50a] Cant. III 24: II 147.21; Greg. IX 2: I 402.8; ib. IX 5: I 413.3—4. Cf. et Greg. VIII 6: I 321.9.

[50b] *Киријакидис*, B. M. IV, 458 веровао је у то, сматрајући да извори нису довољно јасни.

[50c] Cant. I 23: I 115.13, 18.

[50d] Cant. I 27: I 135.19—20; III 66: II 405.1.

[51] Cant. I 51: I 258.22—24.

[52] MM II, 401, 503. За датум (пре јесени 1399) в. *Loenertz*, Péloponèse 194.

[53] Part. Romaniae о Селимврији ћути, а повеља Алексија III (1198) спомиње episkepsis Silivria (*Tafel—Thomas*, Urkunden I, 267).

рија бугарског него византијског града: само у XIV веку северни сусед је стално држи од 1307—1366. са малим прекидом 1331/32. године.[54] И управо из времена тог интермеца познат је византијски гувернер, протостратор Теодор Синадин.[54a] Вероватно је исту функцију, уз изразитија војна овлашћења, нешто раније имао и извесни куропалат Умбертопул који је ἀμφὶ τὴν Μεσέμβρειαν κατέχων ἄρχοντος τρόπον καὶ στρατηγοῦ; у том својству успешно је одбранио град од налета Татара 1285. године и био почаствован достојанством великог папије.[55]

И један и други случај, Селимврије и Месемврије, иако се недовољно откривају пред историчарем, веома су значајна сведочанства о тадашњим приликама. Познато је, наиме, да су њихови управници Апокавк и Синадин истакнуте личности у животу Византије тридесетих и четрдесетих година XIV века; Синадин је, шта више, пре овог постављења две године био градоначелник престонице (1329—1331). Стога ни једног ни другог не можемо сматрати, што довољно јасно произлази и из изворног казивања, некаквим градским начелницима у оквиру већих управних јединица. Оба града су несумњиво центри самосталних, мада малих по пространству, организама у провинцијској администрацији. Даље на западу има више оваквих примера. Само у Тракији знамо за четири: Једрене, Созопољ, Агатопољ и област Мору (западно од Једрена и Димотике) са тврђавама Перперакион и Ефраим и центром у Черномену.[56]

Такозвана тема Христопољ појављује се двадесетих и тридесетих година XIV века искључиво у саставу већих агломерација, па је врло вероватно да територија ове области није била много шира од градске околине.[57] Ово се свакако у још већој мери односи на Хрисопољ, чије се кефалије спомињу 1342. и 1378. године.[58] Одавно је скренута пажња да је то, у ствари, познати катепаникион Пополија.[58a]

[54] За околности које су довеле до краткотрајног византијског успеха в. *Остроїорски*, Историја 471.

[54a] Cant. II 26: I 459.11—12.

[55] Pachym. II, 80.18—81.12. Датум према *Киријакидис*, B. M. IV, 460. Пахимер назива Месемврију μεγάλη πόλις (I, 211.1; cf. Greg. IX 13: I 457.24: πόλις ὀχυρά τε καὶ πολυάνθρωπος), али не даје ни најмањег ослонца за закључак да је после доласка града под византијску власт (1262) основана тема Месемврија, и то не тако мала по обиму, као што би желео да докаже *Киријакидис*, B. M. IV, 459. Израз τὰ πέριξ Месемврије, врло узгредан уосталом (Pachym. I 211.2), не казује ништа позитивно у овом смислу.

[56] *Једрене* (1345/6): Cant. III 85: II 525.22, II 529.10—11; III 90: II 557.1. *Созопољ и Агатопољ* (1316): MM V, 167 (кефалије). *Мора* (1343, 1345/6): Cant. III 66: II 404.11—12; III 79. II 433.9—11; III 85: II 526.1—3, 529.7—8 etc. За тврђаве у Мори в. Cant. III 66: II 404.8; III 69: II 426.25. За Черномен као средиште области уп. *Киријакидис*, B. M. IV, 451.

[57] Prodr. Nr 16, 1 (1325); Xen. Nr 10, 3 (1335); Nr 11, 3 (1338). Cf. Greg. XII 15: II 623.5. В. сада *Lemerle*, Philippes 233 sq. и *Теохаридис*, Κατεπανίκια 65 sq., који сматрају Христопољ катепаникијем.

[58] Zogr. Nr 32, 40; Chil. Nr 157, 51. За идентификацију Хрисопоља (највероватније Амфипољ) уп. *Lemerle*, Philippes 264 sq. и *A. Diller*, Byzantine Lists of Old and New Geographical Names, BZ 63 (1970) 31.18. О мешању Хрисопоља и Христопоља *Lemerle*, o. c. 211 n. 1.

[58a] *Киријакидис*, B. M. V, 534—35.

Утврђени Просек на Вардару, који је још 1246. године пао у руке Византинаца, иако мален (πολίχνιον по Григори), има самосталне управнике: 1327. протовестијарија Михаила Асена, који је прешао из бугарске у византијску службу, и у непознато време извесног Влаха Ецигменоса, кефалију.[59]

Источно од Вардара градови Струмица и Мелник такође су центри административних области, све до пада под српску власт 1334. (Струмица), односно 1342/43. године (Мелник).[60] Иако су оба места играла значајну улогу у Византији, нарочито Мелник који је био и седиште митрополије, пространство њихове подручне територије морало је бити скромно. Кантакузин сам каже да је свом зету Јовану Асену, поставивши га 1342. за (последњег византијског) архонта Мелника, дао онолико војске колико је довољно за заштиту града (μετὰ στρατιᾶς, ὅσης ᾤετο ἀρκέσειν εἰς φρουρὰν τῇ πόλει).[61] Сличан закључак се да извести и из Григорина казивања о Нићифору Василику који је пред крај грађанских ратова двојице Андроника био администратор тврђаве Мелник и околине (τὸ τοῦ Μελενίκου φρούριον καὶ ὁπόση τοῦτο περίοικος διοικῶν καὶ ἐπιτροπεύων).[62]

Нешто источније од линије Мелник — Сер, десетак километара на север од Меникејске горе налазе се и данас местанца Трилис и Горњи и Доњи Вронт. На том подручју спомиње се, вероватно крајем 1345. године, Душанов дворанин (οἰκεῖος) Рајко, кефалија Трилиса и Вронта.[63] По свој прилици била је то од Византинаца наслеђена област, јер није познато да је Душан одмах по освајањима приступао образовању

[59] За освајање 1246. в. Acrop. I, 78.22. За Асена: Cant. I 55: I 285.2; Greg. IX 1: I 394.21—23; IX 5: I 413.17—18. За датум (1327) в. доле н. 85. О Ецигменосу: *Du Cange*, Gloss. graec., Vratislaviae 1891, 641. — О Мих. Асену уп. *Ферјанчић*, Деспоти 46 сл. *Соловьев*, Греческие архонты 278 греши кад овог Асена идентификује са српским архонтом Михаилом који службује у Просеку 1342 (Cant. III 42: II 257. 17-23).

[60] *Динић*, За хронологију 9 успостављање српске власти у Мелнику ставља у 1343. годину, с тим што је већ 1342, преласком у руке одметника Хреље, град био изгубљен за Византинце. В. и *М. Динић*, Реља Охмућевић — историја и предање, ЗРВИ 9 (1969) 103 сл. — Струмичка тема (не Стримон), позната у XI и XII веку, касније ишчезава. Cf. *Ahrweiler*, Administration 87.

[61] Cant. III 38: II 232.19-20. За Асенову управу уп. *Nicol*, Cantacuzenus 50. У изворима нема потврде о постојању пространих тема Струмица и Загора, око Мелника, како то жели да види *Киријакидис*, B. M. IV, 493. Давно више не постоје provincia Sagorion, provincia Strumice из 1198. године (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 262). Уп. *Закиїинос*, Μελέται I, 231 sq. У доба Палеолога Загора је ὅρος τῆς Ζαγορᾶς (MM IV, 331, 332: 1272), τοποθεσία τῆς Ζαγορᾶς (Chil. Nr 93, 12; Nr 107, 11). За историју Мелника у XIV веку уп. *П. С. Сїандонидис*, Μελένικος, ὁ νεκρὸς μακεδονικός ἀκρίτης, Солун 1930, 21-24; *Th. N. Vlachos*, Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969, 52—53 (политичка историја), 81 sq. (црквена историја). В. и *I. Dujčev*, Melnik au Moyen Age, Byz. 38 (1968) 28—41.

[62] Greg. IX 5: I 413.23-24. Cf. Cant. I 55: I 285.3-6; I 56: I 285.20-23. Нешто пре Василика у Мелнику је епитроп Михаило Ласкарис, син Теодора Метохита (Cant. I 43: I 210.1): 1321—1326 према *Vlachos*, o. c. 52. Други син Метохитов, Димитрије Анђео, истовремено је био епитроп Струмице, једини кога познајемо (Cant. I 43: I 209.24).

[63] Соловјев—Мошин, бр. 4, 1 (= Prodr. Nr 37, 1).

нових административних јединица. У сваком случају, по својој величини, начину навођења и свом поглавару она је типично византијска.

О Македонији западно од Вардара јавља се у XIV веку више занимљивих сведочанстава у вези са административном поделом, али опет врло неравномерно распоређених. Тако док у Водену (Едеса у Кантакузина) знамо само за архонта Георгија Лизикоса, администратора града из времена Кантакузинове контраофанзиве у којој је од Срба привремено преотео Верију и Воден (1350)[64], за најближи већи град Верију извори су далеко речитији.

У првим деценијама XIV века (а у једном случају и много касније), у доба када су многи познати центри давно изгубили значај, Верија се у документима појављује не само као πόλις, већ и као θεόσωστος πόλις; епитет који је ретко придаван и то искључиво значајним градовима.[65] За Андроника II ту је установљено и седиште митрополије.[66] Али у административном систему Царства овај град је много раније заузео једно од истакнутих места.

Верију је као тему могуће пратити од XI века све до пропасти Византије у последњем великом крсташком походу.[67] Наизменична епирска, никејска и поновна епирска власт над градом у периоду после 1204. године није, међутим, оставила сведочанства о даљем животу теме Верије.[68] Ни коначна инкорпорација у византијски државни организам после војних успеха севастократора Јована Палеолога у Македонији 1259. године[69], није за дуго донела позитивне податке у том смислу. Континуитет локалне власти очигледно је морао постојати кроз читаво ово раздобље, али тек у следећем столећу, 1324. године, јавља се први конкретан податак — спомен положаја кефалије Верије (εἰς τὸν εἰρημένον τόπον) и тамошњих пореских и катастарских органа.[70] Ово недвосмислено упућује на постојање типичне позновизантијске административне области, јер су и наведени чиновници типични за ово доба. Из документа, хрисовуље Андроника II манастиру Продрома у Верији, не види се на жалост има ли постојање такве области дужу традицију.

До издавања споменуте хрисовуље дошло је на молбу скутерија Теодора Сарандина, да би се потврдио молиочев дар манастиру. Дарована земља припадала је Сарандину διὰ τῶν προσόντων αὐτῷ πρακτικῶν

[64] Cant. IV 19: III 129.24-130.2; IV 22: III 161.7. Главни извор за Кантакузинов подухват је он сам (IV 18: III 119.1-126.24). Уп. првенствено *Јиречек*, Историја I, 229 сл. Остала литература у *Г. Х. Хионидис*, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς II, Βυζαντινοὶ χρόνοι, Солун 1970, 48 n. 4.

[65] В. гл. VII, стр. 152.

[66] *Хионидис*, o. c. 156 sq.

[67] Cf. *Ahrweiler*, Administration 87; *Закитинос*, Μελέται I, 237 sq.; *Хионидис*, o. c. 78 sq.

[68] У томе је свакако више у праву *Закитинос*, Μελέται I, 223, 234, 245; *idem*, Desp. II, 49 од *Ангелова*, К вопросу фем 61, који без довољно основа идентификује ову тему. Хионидисове комбинације (op. cit. 80) о јединственој теми Солуна и Верије средином XIII века поготову су неприхватљиве, јер је „тема" из извора на којем се заснивају (в. стр. 35 и н. 72) врло уопштено употребљен израз.

[69] Cf. *Nicol*, Epiros 177.

[70] Regel Nr 3, pp. 12, 13 (= Theocharidis Nr 1, 61, 83, 84—5).

τοῦ τε δομεστίκου τῶν δυσικῶν θεμάτων, τοῦ Ζωμῆ ἐκείνου, καὶ τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου κὺρ Μανουὴλ τοῦ Τζυμισκῆ.[71] Очевидно је да у време настанка бар првог од ових практика (податак о Цимиску сувише је оскудан), пре 1324. али већ за живота Сарандиновог, катастарску ревизију врши орган чија делатност није ограничена само на Верију. Слично ранијем случају орфанотрофа Едесина који је обавио ревизију τῆς χώρας καὶ τῶν κάστρων Βολεροῦ, τῆς πόλεως Σερρῶν, Μελενίκου καὶ Στρυμμόνος, ἔτι τε τοῦ θέματος τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ Βερροίας.[72]

У години 1324, дакле, први пут после дуго времена сусрећу се органи власти чија појава упућује на постојање самосталне административне области Верије. Можда је реч о творевини поникłој не много пре 1324. тј., за владе Андроника II, али није искључено да су, једноставно, данашња сазнања незадовољавајућа због сиромаштва изворних података. Како било, овом приликом употребљени су изрази πόλις и, што је занимљивије, τόπος. Немогуће је не запазити сувремене аналогије: κεφαλὴ τοῦ τόπου Σερρῶν (1328—1332) и τόπος τοῦ Ἱερισσοῦ (1320) који такође има своје кефалије[73], и не подсетити се при томе на чињеницу да су и Сер и Јерис у првој половини XIV века центри катепаникија.[73a] До евентуалног открића неког изричитог изворног податка, који би коначно рашчистио ствари, може се само подвући да споменута аналогија није безначајна. То показују и познија сведочанства о Верији.

Кантакузинов млађи син Манојло постављен је 1343, како каже његов отац, за администратора града и околног подручја (Βερροίας καὶ τῶν ἄλλων πολιχνίων).[74] Он је остао на том положају све док Срби нису заузели Верију 1345. или 1346. године.[75] За Кантакузинове већ спомињане краткотрајне противофанзиве извесни протовестијарије Дипловатац постављен је за ἄρχοντα ἐν Βερροίᾳ.[76] Даља историја града је тужна прича о смењивању многих господара и на једини податак, у основи очигледно реминисцентног карактера, о византијској управи у Верији наилазимо тек 1375. године (προστάγματα πρὸς τοὺς διαφόρους κεφαλὰς τῆς πόλεως Βερροίας).[77]

Нигде, дакле, нема ни наговештаја о неком већем простору на којем би се протезала власт управника Верије. Изузев, изгледа, у Канта-

[71] Regel Nr 3, p. 12 (= Theocharidis Nr 1, 49—51).

[72] *Киријакидис*, B. M. IV, 74, 217—18. За датирање документа в. горе н. 42.

[73] Prodr. Nr 6, 12; Nr 23, 13-14; Nr 26, 77-78; Chil. Nr 55, 7. За кефалију Јериса в. идентичне хрисовуље Андроника II и Андроника III од септ. 1321: τῶν κατὰ καιροὺς κεφαλατικευόντων εἰς τὸν εἰρημένον τόπον (Chil. Nr 72, 16-17; Nr 73, 18).

[73a] *Теохаридис*, Κατεπανίκια 15-19, 63-65.

[74] Cant. III 64: II 391. 16-18 (ἄρχων); Greg. XIII 10: II 673. 1-2 (ἐπίτροπος). Уп. *Хионидис*, o. c. 45, 89 sq. Можда је први познати кефалија Верије Георгије Лизик, кога иначе знамо из Водена и Касторије. Cf. Cant. I 53: I 269.21 (1328).

[75] Уп. *Јиречек*, Историја I, 230; *Војазидис*, Χρονικὸν I, 166 sq.; *Вакалопулос*, Μακεδονία 11 sq.; *Хионидис*, o. c. 47.

[76] Cant. IV 19: III 135.17-18.

[77] Theocharidis Nr 4, 88-89. За датум уп. *Nicol*, Cantacuzenus 90 и n. 135a. О историји Верије после 1350/51. в. *Хионидис*, o. c. 53 sq.

кузиновом извештају о Манојловој управи. Али ако овај извештај схватимо као сведочанство о постојању једног ширег подручја у надлежности Кантакузина-сина, онда се тиме поставља и питање карактера тог именовања, утолико пре што га већ сам Кантакузин-отац на посредан начин пореди са именовањем Јована Анђела у Тесалији.[78] А тесалијски господар свакако није био обичан кефалија (уп. гл. III, § 2c). Зато величина Манојлове области може да представља изузетак који потврђује правило о уским границама административне јединице Верије. С друге стране, нигде нема спомена да је Верија у ово доба центар теме, док таквих података, видећемо, има за неке друге области.[78a] Овај моменат такође не иде у прилог поимању Верије као средишта неког пространог подручја.

Још један значајан град у Македонији, Касторија (Костур), у првој половини XIV века два пута се код Кантакузина јавља са својим епитропима.[79]

Слично је и са Прилепом пред његов пад у српске руке, још у првом таласу Душанових освајања 1334. године.[80] Али до тог тренутка прилепска област, која је у XIII веку имала значајно место у никејско-епирско-бугарској борби за превласт, доживела је неколико карактеристичних мена. Пред крај XII века, у већ споменутој повељи Алексија III дарованој Млечанима налазимо: provincia Prilapi et Pelagonie ac Molyscii, nec non et Mogrenon.[81] Већ 1204. године може се запазити другачије стање: provintia Moliscu et Moglenon, provintia Prilapi et Pelagonie, cum Stano.[82] Прилеп и Пелагонија (Битољ) везани су очигледно на одређени начин и касније, све до обнове државног јединства под Палеолозима.[83] Тако је било и почетком двадесетих година XIV века, када је већ више пута спомињани Теодор Синадин у два маха узастопно именован за тамошњег управника.[84] Међутим, извесно је да већ пред крај грађанског рата, 1327. године, протовестијарије Андроник Палеолог држи само Прилеп са непосредном околином.[85] Једна хиландарска повеља можда указује да се тај чин одвајања Пелагоније од Прилепа одиграо већ између два Синадинова именовања (1321). Јер у повељи о којој је реч убицирају се на карактеристичан начин нека царска имања. Она се, наиме, налазе у *Лангадасу*, *Вардариону*, Моглени, Селаници, Анаклисури, Пелагонији, *Серу*, *Стримону*, *Паралимнији* и *Пополији*.[85a] Ако се данас шест (подвучених) од десет наведених појмова сматрају катепаникијама (в. стр. 47-8), дакле самосталним административним јединицама, намеће се утисак да и преостала четири треба сврстати у исту категорију. Самосталност Пелагоније у ово време као да подразумева и сам Кантакузин који, говорећи о другом по реду Синадиновом именовању, спомиње само Прилеп, а не и „друге области и места Македоније", као када коментарише прво именовање.[85b]

Нису сви наведени подаци најјаснији, али је очигледна неумољива поступност којом се сужава прилепска провинција. Тиме и она налази место у, могло би се готово рећи, владајућем обрасцу касновизантијског административног развитка.

*

* *

Земље које су се у епоси Палеолога мало времена налазиле у саставу Царства, Тесалија и Епир, познају такође невелике административне области. Својим простором и статусом све су оне сличне једна другој, без обзира да ли је њихов центар неко значајније или мање познато место.

[78] Cf. Cant. III 64: II 391.16-19.

[78a] У ватопедском практику Константина Макрина (1338) наводе се нека манастирска имања ἐν τῷ θέματι τῆς αὐτῆς πόλεως Βερροίας (Theocharidis Nr 3, 24). Из читавог контекста и ове формулације мислим да јасно произлази да тема овде није административни terminus technicus, као што се чини *Хионидису*, о. с. 80. Његово (p. 81) кратко али одлучно излагање о границама „теме" Верије у ово доба (Вардар, Китрос, Пела, Кожани) не излази из оквира нагађања. Катепаникион Китрос у саставу провинције Верије 1198. године (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 264) одражава ситуацију једног другог времена.

[79] Cant. I 54: I 273.24-274.2, 274.15 /Јован Анђео, доцнији кефалија-апанажист у Тесалији (за ову идентификацију уп. *Nicol*, Cantacuzenus 147; *Бојазидис*, Χρονικόν I, 151), који 1328. предаје град Андронику Млађем — I 55: I 277.11-16/; IV 22: III 161.21-24 (исти онај Георгије Лизик који се касније појављује у Водену, али овде пре 1341: Киријакидис, В. М. IV, 493). Још крајем XII и поч. XIII века постоји provintia Castoriae (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 260; *Carile*, Partitio 221.110). В. сада *Закитинос*, Μελέται I, 225 sq.; *Carile*, o. c. 282. До рестаурације 1261, међутим, она као да ишчезава. Cf. *Закитинос*, o. c. 223, 234, 245; *idem*, Desp. II, 49; *Ангелов*, К вопросу фем 61. Не верујем да је „Касторија καὶ ἡ περὶ αὐτὴν ἅπασα χώρα" (Acrop. I, 91.9) податак који омогућава далекосежне закључке о постојању теме. Cf. ib., I, 167.17-18. К. коначно излази из оквира Византије 1342/43. Уп. *Динић*, За хронологију 4 сл.

[80] *Динић*, н. д. 7. На линији Прилеп — Касторија, знатно ближе другом граду, налазио се Хлерин (данашња Флорина). Душан га је заузео прилично касно, кад и Касторију — 1343 (*Динић*, н. д. 9), али о његовом месту у управном уређењу Византије не знамо практично ништа. У време када је византијски пребег Сиргијан заузео Касторију (поч. 1334 — *Dölger*, Reg. IV, Nr 2808) ослањајући се на Србе, Андроник III поставио је његовог будућег убицу Сфранциса Палеолога за „архонта" Соска, Девра, Старидола и Хлерина (Cant. II 25: I 454.4; cf. ib., 452.20 -21). О томе в. *Јиречек*, Историја I, 215 (назива га намесником Хлерина); *Bosch*, Andronikos 94 n. 2. Хлерин је очевидно највеће од наведених места, јер док су остала за Кантакузина искључиво φρούρια, Хл. је πόλις (Cant. III 57: II 350.22). Читава је комбинација доста чудна и можда објашњива, ако би Сфранцис био схваћен као један од „општих" кефалија. Уп. гл. III, § 2c.

[81] *Tafel-Thomas*, Urkunden I, 262—63.

[82] *Carile*, Partitio 221.104-105.

[83] Acrop. I, 42.25, 78.21, 141—143, 167.17-19.

[84] Cant. I 8: I 37.13-15: ἐπετρόπευε δὲ Πριλλάπον καὶ τῶν περὶ αὐτὸν χωρῶν τε καὶ πολιχνίων κατωτέρω Μακεδονίας; I 17: I 86.25-87.2: πρὸς πρωτοστράτορα παρὰ βασιλέως ἀφῖκτο πρόσταγμα πρὸς τὴν ἐπαρχίαν Πριλλάπου, ἧς καὶ πρότερον ἦρχε, πάλιν ἐπιτροπεύσοντα ἀπελθεῖν. *Guilland*, Protostrator 168 сматра да овог пута Синадин није преузео дужност.

[85] Cant. I 55: I 285.2; I 56: I 285.7- 9. За њега в. *Papadopoulos*, Genealogie Nr 50, где су изнете и контроверзе око овог датума (1326. или 1328). Кључ за датирање пружа Григора (IX 1: I 394.17-397.16) који саопштава да су цару Андронику II у једном важном тренутку грађанског рата помогли, на његову молбу, заједно са Србима, и његов син деспот Димитрије из Солуна и епитропи македонских градова, протовестијарије Андроник и Михаило Асен. Епизода пада у јесен 1327. године. Cf. *Lemerle*, Philippes 193; *Ферјанчић*, Деспоти 93 сл.

[85a] Chil. Nr 68, 1-5.

[85b] В. нап. 84.

Тако се у другој половини XIV века јављају кефалије и χώρα Σταγῶν чији је центар κάστρον Σταγῶν у непосредној близини чувене монашке заједнице Метеора.[86] И сама престоница Тесалије у доба Синише Палеолога била је са својом околином организована у посебну јединицу (χώρα τῶν Τρικάλων) на челу са кефалијом.[87]

Са подручја Тесалије треба навести још два слична примера, оба из XIII века. На 30 км. југозападно од Ларисе налази се Димитријада, у средњем веку епископско седиште, која се 1272. године спомиње као χώρα.[88] Пет до шест километара на југ од Димитријаде лежи место Алмирос (Ἀλμυρός), које је у једном истом извору споменуто као τόπος и χώρα (1272 — исти документ у којем је реч и о Димитријади).[88a] Овакве мале области могу се у Тесалији видети и у XV веку.

Године 1423, у тренутку када су Византинци, немоћни пред турским притиском, препустили Солун Млечанима, на исти начин поступио је и непознати кефалија Зитунија (данашња Ламија).[89] Он самоиницијативно ставља под млетачку власт места Стилис и Авлаки (и данас постоји истоимено село).[89a]

Као у Тесалији, и у Епиру се, без обзира на његов тренутни политички и државно-правни статус, јављају организациони облици локалне управе, слични онима у другим крајевима Византије. Изворне вести о овим појавама, међутим, много су оскудније него за неке друге области, чак оскудније од података из ранијих епоха, који се односе на самосталну епирску државу.[90] То је и природно јер је ова земља

---

[86] 1362: *Веис*, Γράμματα Nr 22, 3, 11, 35: κάστρον (= Соловјев-Мошин, бр. 33, 5-7, 25, 83-84); 1388: *Веис*, о. с. Nr 7, 10; Nr 10, 6 — χώρα; 1392/93: *Веис*, о. с. Nr 11, 27. О стагијској епископији уп. *Војазидис*, Χρονικόν I, 162. За убикацију самог кастрона в. *Г. Суботић*, Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, Збор. за лик. уметн. 2 (1966) 133 (данашње с. Кастраки); *D. M. Nicol*, Meteora, Lodon 1963, 6 (Каламбака или негде близу ње); *Баришић*, Мономах 224 н. 25 (Каламбака).

[87] *Веис*, Γράμματα Nr 19, 62, 66 (=Соловјев-Мошин бр. 31, 117, 126). Уп. и *Закитинос*, Μελέται II, 49.

[88-88a] *Димитријада:* MM IV, 331 (= Zepos I, 506). Cf. MM IV, 348 (1246, χώρα), 384 (пре 1260, μέρος); 350 (1266); Chil. Nr 21, 13 (1304). *Ahrweiler*, Administration 87 сматра Димитријаду „фискалном" темом. — *Алмирос*: 1259. забележени су поседи Новог манастира са Хиоса εἰς τὸ θέμα τοῦ 'Αλμυροῦ (Zepos I, 655). Овакве теме нема ни у ранијим изворима који их иначе спомињу у великом броју (cf. *Tafel-Thomas*, Urkunden I, 266; *Carile*, Partitio 222.112), па је очигледно да се овде не ради о техничком термину. Алмирос се обично јавља у двојини; о томе в. *Н. И. Јанопулос*, Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ 'Αλμυροὶ καὶ ὁ νῦν, 'Επετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ 8 (1904) 10 sq., који без довољно разлога сматра да кефалије Алмироса управљају и Димитријадом. Треба разликовати р. Алмирос у области Селимврије (cf. Cant. III 77: II 482.6) и περιοχή Алмирос у источној Македонији /Regel Nr 1, p. 3 (= Goudas Nr 10, 46); Nr 2, p. 8/.

[89] За идентификацију Зитунија в. *A. Bakalopoulos*, Les limites dans l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siecle jusqu'à sa chute, BZ 55 (1962) 60 sq.

[89a] *C. Sathas*, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, I, Paris 1880, 140, 149. Овај кефалија је можда Кантакузин Ставромет о коме в. *Nicol*, Cantacuzenus 167.

[90] Тако, на пример, још крајем XII и у првој половини XIII века уочљиво је постојање теме Девол: provincia Dyavoleos у повељи Алексија III из 1198 (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 259), provintia Deavoleos у спису Part. Romaniae (*Carile*, Partitio 221.110), θέμα Δεαβόλεως код Димитрија Хоматијана (*Pitra*, Analecta sacra et classica Spicilegio

у епоси Палеолога највећим делом страно подручје како за византијске писце, тако и за састављаче званичних аката, док приватних практично и нема. Стога се пред историчаром ретко открива устројство тамошњег управног механизма. При томе је карактеристично да готово највише података долази са Запада, из Венеције.

Од свих епирских и албанских области овог времена, које се налазе у склопу Византијског Царства, најмања је свакако Slaniza чији capitaneus byzantinus из 1297. године представља можда само команданта градске посаде, а не обласног администратора.[91] Дефинитиван закључак није могућ јер се овакав функционер више никад не појављује, а сам град је по положају врло лако могао да припада значајнијој административној области са центром у Берату.

У првој половини 1274. године Византинци су предузели офанзиву која им је донела знатне делове Албаније, међу њима и Берат. Од тада овај снажно утврђени град јавља се читаво пола века, у разним комбинацијама са неким другим местима, као саставни део посебне административне области на челу са кефалијом. Начин на који се Берат при томе наводи, допушта да овај град буде схваћен као центар области која, међутим, није потпуно јасно одређена. Тако је из 1277. познат capitaneus Belgradi et Spinarizae.[92] Јуна 1307. у повељи Андроника II канинској епископији јавља се кефалија εἰς τὴν χώραν Βελλαγράδων καὶ Κανίνων.[93] Иако је повеља упућена епископу Канине, примат у организацији области даје се, изгледа, Берату. Између 1316. и 1320. Јован Пинкерн је capitaneus Берата и Спинарице.[94] Године 1326. Андроник II за архонта Берата именује протовестијарија Андроника.[95] Нешто касније, око 1332, под

Solesmensi parata, VI, Parisii-Romae 1891, 321). В. сада *Закитинос*, Μελέται I, 222 sq. Реч је свакако о корчанском крају и долини р. Деволи у данашњој Албанији. Уп. *В. Н. Златарски*, Дѣ се намиралъ град Дѣвол, Изв. на Ист. др. V (1922) 35-56. Хоматијанов податак последње је сведочанство о постојању деволске теме. Већ у пролеће 1259, када севастократор Јован Палеолог заузима град, она се више не спомиње (Acrop. I, 167.16).

[91] A Alb I, Nr 528. Вероватно данашња Селеница на Војуши, око 15 км североисточно од Валоне.

[92] A Alb I, Nr 368. Спинарица (Сфинарица) највероватније је лежала близу Валоне, на ушћу Војуше. Уп. карту уз нав. дело и *Nicol*, Epiros 223. За савремени опис Берата в. Pachym. I, 510.1-12.

[93] *Alexander*, Chrysobull of Kanina 181.79-80. О географским оквирима повеље в. ib., 189 sq. Канина се налази око 4 км (2,5 миље) југоисточно од Валоне (op. cit. 186), па изгледа да су Спинарица и Канина утврђене тачке Византинаца пред Валоном, која је обично у туђим рукама. Канина је пала у византијске руке вероватно кад и Берат, 1274. године, када су њихове снаге допрле и до Валоне и почеле да је опседају. Уп. *Острогорски*, Историја 431.

[94] A Alb I, Nr 625, Nr 670.

[95] Cant. I 43: I 214.18-19. Андроникова овлашћења простирала су се изгледа над широм територијом него што је бератска област. За Григору он је управник Б. καὶ τῆς ἄλλης Μακεδονίας τηνικαῦτα (IX 1: I 394. 21-23). В. и *Papadopoulos*, Genealogie Nr 50. Можда је он онај Комнин Палеолог, намесник θέματος τῆς Δύσεως из 1326—1328 /*Д. Закитинос*, 'Ανέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου 'Ηπείρου, ΕΕΒΣ 14 (1938) 280 sq., 284 n. 5, 285. Текст: ib., 293-94/. Наиме, баш у том раздобљу, током 1327, Андронику као намеснику Берата у три маха су упућиване царске простагме. Cf. *Dölger*, Reg. IV, Nr Nr 2567, 2572, 2578.

једним другим гувернером, извесним Ласкарисом, налазимо област Берата, Канине и Валоне.[96] Затим извори ћуте читаву деценију, а 1342/43. Срби заузимају византијске поседе у Албанији.[97] За једног кефалију Берата чуће се поново тек 1413. године.[97a]

На северу епирске обале, насупрот острву Крф, налази се област позната у византијско време под именом Вагенеција (Βαγενήτια, Βαγενετία, Βαγενίτεια, Bagenetia, Bagenatia, Vagenetia).[98] Пропаст Византијског Царства у IV крсташком рату донела је овом крају вишеструке промене. Између осталог, нове господаре — епирске династе Анђеле — и нов административно-организациони статус.

Приликом поделе византијског наслеђа 1204. године Вагенеција и Главиница су хартуларати у провинцији Драч.[99] Већ октобра 1205. прва се наводи као provintia Vagenecie et Corfu.[100] Промена је морала бити стварна, јер је Главиница према истом извору хартуларат драчке провинције. И године 1210. Вагенеција је провинција, а Главиница је и даље хартуларат.[101] Крф се више не спомиње изричито, али се говори о Драчанима и Крфљанима с једне, а провинцијама Драч и Вагенеција с друге стране, па је очигледно да Крф и Вагенеција још увек сачињавају једну административну јединицу. Али према каснијој вести једне повеље Теодора Анђела (1228) постаје јасно да је у међувремену извршена административна подела по којој је Крф постао посебна област.[102] При томе, иако смањена и сведена на копнени део бивше провинције, Вагенеција се назива још увек темом, највероватније у официјелном значењу те речи. То није редак случај у Епиру, бар у првој половини XIII века. У ствари, таква обавештења и потичу готово искључиво из овог времена, понајвише из пера охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1216—1234).[103] Уосталом, и на супротном крају византијског

[96] Новембра 1332. Андроник II склопио је уговор са Млечанима. Грчки текст: MM III, 105—111; латински: DVL I, 230—234. Cf. A Alb I Nr 762. Према грчком тексту Ласкарис је кефалија Канине и Валоне (p. 109), према латинском — capitaneus Belgradi et Aulonae (p. 233).

[97] *Динић*, За хронологију 4 сл.

[97a] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 69.

[98] О генези овога имена, његовој географској садржини и научним контроверзама око ових питања в. исцрпну студију о Вагенецији — *M. Lascaris*, Vegenitia, Rev. hist. du Sud-Est eur. 19/2 (1942) 423—437. За најновију реконструкцију граница уп. *Сӣ. Сӣуӣис*, Δουλοπάροικοι 'Ηπειρῶται κατὰ τὸν Μεσαίωνα, 'Ηπειρωτικὴ 'Εστία 17 (1968) 469.

[99] *Carile*, Partitio 220.65-66. За положај Главинице в. *Nicol*, Epiros 223.

[100] A Alb I, Nr 130.

[101] A Alb I, Nr 140.

[102] MM B, 14: τῶν κατὰ καιροὺς ἐνεργούντων τὴν Κέρκυραν νῆσον καὶ τὸ τῆς Βαγενετίας θέμα. В. *Zakythinos*, Desp. II, 49 који подвлачи и постојање посебног дукса Крфа. Убрзо, 1258. године, престаће византијска власт над Крфом.

[103] Cf. *Lascaris*, o. c. 429 sq.; *Закиӣинос*, Μελέται I, 223, 234, 245; *Ангелов*, К вопросу фем 61. Занимљиво је да се у једном недатираном берлинском рукопису, писаном дуктусом XIV века, јавља δοὺξ θέματος Βαγενετήας. Cf. *N. Bees*, Vulgärgriechische Palimpsest über das Leben in der Fremde, Byz. Neugr. Jahrbb. 13 (1937) 65. У питању је зацело препис неког старијег рукописа.

света, у Никеји и Трапезунту, традиције овог имена у XIII веку још увек су не само живе, него и врло актуелно схватане.[103a]

Када су седамдесетих година XIII века Албанија и северни Епир поново постали део византијског политичког организма, изворне вести о Вагенецији, дотад релативно прецизне и честе, постају врло оскудне. Тако је било и са другим епирским темама. О већини, шта више, нема никаквих података. Па ипак, уочавају се елементи једног занимљивог процеса.

Показано је већ да је Верија још у првој половини XIII века могла да изгуби статус теме. У другој половини тог столећа сигурно је да се исто дешава са дојучерашњом епирском темом Девол.[104] Сличну судбину, изгледа, дочекала је и Вагенеција, тим пре што њена територија није остала искључиво у византијским рукама. На њеној обали учвршћују се Млечани: године 1319. византијске трупе упадају у млетачко насеље Вестрова in pertinentiis Vagenetiae.[105] Овај податак млетачког порекла несумњиво је значајан, јер показује једно ново третирање области — раније је Вегенеција за Млечане provintia — подељене међу разним господарима.[105a] Али, питање постојања теме Вагенеције почетком XIV века престаје да буде искључиво унутрашње византијско питање, па слздствено њен нестанак можда није резултат само једног унутрашњег процеса. У сваком случају, промене које је преживљавала ова област нису биле мале и њен је статус у доба Палеолога у знатној мери постао неодређен.

*

* *

Територијална организација византијске Мореје по својим особинама углавном одговара организацији описаних области на грчком копну. Патрас, Коринт, Спарта, Монемвасија и друга значајнија места несумњиво представљају посебне центре локалне управе са кефалијама као одговорним носиоцима месне власти.[106]

[103a] О сличности унутрашњег развоја Трапезунта и Византије, бар првих година после 1204, в. *Ф. И. Усӣенский*, Очерки из истории Трапезунтской империи, Ленинград 1929, 81 сл.

[104] В. горе н. 90.

[105] DVL I, 136. Cf. et pp. 146, 161.

[105a] У једном акту патријарха Јована XIII Гликиса (1315—1319) спомиње се тема Вагенеција (MM IV, p. VIII — 1315?: *Lascaris*, o. c. 430), али је очевидно да је овај израз употребљен у уопштеном значењу и да није у питању административна јединица. За хрисовуљу Синише Палеолога од јануара 1361. то је сасвим извесно, јер се уз Вагенецију на исти начин спомињу „Ксиропотамска тема", која никад није постојала, а судећи по имену није ни могла постојати, као административна област, и тема Јањина, која већ почетком XIV века сигурно није имала такав статус (cf. MM V, 77-84, 84-87). В. Соловјев-Мошин бр. 32, 27, 28, 32.

[106] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 109 sq. који доноси и просопографска запажања (в. и гл. III, § 2c).

Досад разматране појаве очевидно могу бити сматране административним јединицама, чак и кад их извори не спомињу изричито као такве. Својим бројем и распрострањеношћу оне покривају велики део државне територије у епоси Палеологâ. Неке заједничке одлике чине их стога типичним за ово време. Природно, то не значи да још постоји јединствен принцип по којем би организација читавог Царства била чврсто конципирана до последњег његовог закутка, као што је то било у доба процвата тематског уређења. Такав принцип није ни могао постојати у једном феудализованом државном механизму. Али, упркос значајним политичким променама и унутрашњим сукобима, тако карактеристичним за прву половину XIV века, не може се тврдити да читав тај механизам почива на импровизацијама и прилагођавању перманентном ванредном стању.[107] Јер, иако одговарајући изворни подаци оскудношћу, а често и нејасноћом, својег казивања и својом везаношћу претежно за прву половину XIV века, постављају многа ограничења прецизним и целовитим сазнањима, они су ипак довољни да се уочи постојање извесних општих обележја у животу наведених области.

Пре свега, на њиховом челу готово без изузетка налазе се функционери које повеље доследно називају кефалијама. Овај назив постао је технички термин у правом смислу речи и даје извесну заједничку и карактеристичну ноту свакој области на чијем се челу налазе његови носиоци. Оне саме, пак, показују далеко упечатљивије заједничке моменте.

Готово све области које су у питању ограничене су по пространству и то врло упадљиво, а у неким случајевима може се пратити њихово постепено смањивање. Оне ретко превазилазе околину једног града, свога центра, мада се покаткад састоје из два до три града који гравитирају један другом. Такви су Трилис и Вронт, Стенимах и Цепена, Берат и неки други албански градови, а на Пелопонезу Итома (Месина) и Андруса.[108]

Веома ретко у изворима се наилази на неки израз који би могао ближе да одреди карактер ових области, а тада се, што је већ по традицији природно, често употребљава израз тема. При томе, међутим, никад то није класични технички термин у свом старом значењу. То је већ показано у случају Христопоља, Верије и Алмироса.[109]

Није без значаја што су раније, у XII а делимично и у XIII веку, неке од области које су овде појединачно разматране свакако биле теме, док се то касније за њих не може тврдити. Понеке чак по начину наво-

[107] Cf. *Lemerle*, Philippes 222; *Zakythinos*, Crise 54. *Laurent*, Macédoine orientale 80 с разлогом оспорава категоричност оваквог става.

[108] За последње в. Sphrantzes, 278.8-12.

[109] В. горе, првенствено нн. 78, 88-88а.

ђења веома подсећају на катепаникије, тако да се са извесном опрезношћу могу сврстати међу њих, као на пр. Верија и Христопољ.[110] Хрисопољ је чак сасвим сигурно катепаникион (Пополија).

Испитивањем карактера у изворима изричито наведених катепаникија, заједничка обележја области о којима је досад било речи постају много уочљивија.

2. *Катейаникији*

Феномен катепаникија (κατεπανίκιον) још увек није науци у потпуности јасан, ни проблемски ни просторно. Детаљно је испитан, колико дозвољавају расположиви извори, само у делу данашње грчке Македоније од Вардара на исток. Међутим, темељно истраживање светогорских архива, постану ли они једног дана приступачнији, биће неопходно чак и за ово подручје.[111] Ипак, нека питања су рашчишћена. Несумњиво је, пре свега, да сам термин води порекло од катепана (κατεπάνω), познатог достојанства из средњовизантијског периода.[112] Исто је тако сигурно да оба назива немају, међутим, ширих и непосредних додирних тачака, јер припадају различитим епохама.[113] У доба Палеологâ шеф катепаникија је кефалија.[114] Све друго што је до данас изнето о овој агломерацији није одвише значајно или подлеже дискусији.[115]

[110] За катепаникион Христопољ в. *Lemerle*, Philippes 234; *Теохаридис*, Κατεπανίκια 65 sq.

[111] В. студију *Теохаридиса*, Κατεπανίκια, посебно стр. 2-3 где су изложене тешкоће са изворима. Уп. и *Вакалоӣулос*, Μακεδονία 5.

[112] Cf. *A. N. Jannaris*, Κατεπάνω — Capitano — Captain, BZ 10 (1901) 206. О катепанима и њиховим областима — катепанатима в. *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 74 сл.

[113] *Ahrweiler*, Administration 67; *Zakythinos*, Desp. II, 58; *Carile*, Partitio 230 који одлучно одбацује супротно мишљење *Дендиаса*, Συμβολή 312—313 (слично Дендиасу и *Stein*, Untersuchungen 22, па и *Теохаридис*, Κατεπανίκια 1). Наиме, последњи катепан у класичном смислу помиње се у Смирни 1133 (MM IV, 63; дат. — *Ahrweiler*, o. c. 66; *idem*, Smyrne 158), а први још увек врло ретки катепаникији (укупно три) сусрећу се крајем XII и почетком XIII века (*Tafel-Thomas*, Urkunden I, 264; MM IV, 320; *Carile*, Partitio 221.95, 96). *Schatzk*. 31; *Закиӣинос*, Μελέται II, 55; *Теохаридис*, Κατεπανίκια 69 идентификују катепаникион Абидос већ 1086. у документу у којем је реч само о катепану. Cf. Laura Nr 48,3 (= Schatzk. Nr 3, 3). Појаву катепана у два маха око средине XIII века треба схватити као архаично изражавање у комбинацијама које се стога не могу узети дословно. Cf. MM IV, 348 (1246); Schatzk. Nr 4, 80-82 (1263). Само млетачким утицајем може се објаснити појава једног катепана 1430. у Епиру. Cf. NE 5 (1908) 63.

[114] Prodr. Nr 6, 12-13; Nr 19, 1-2; Nr 20, 1-2; Nr 23, 13-15; Chil. Nr 72, 16-17; Nr 73, 18; Nr 151, 1-4; Zogr. Nr 34, 20-22; Kutl. Nr 10, 55-56; Xer. Nr 25, 44 (= Соловјев-Мошин бр. 12, 86-87); Соловјев-Мошин бр. 3, 18-19 (= Prodr. Nr 40, 12); бр. 5, 53-56; бр. 7, 114-15; бр. 10, 3 (= Prodr. Nr 42, 2); бр. 13, 79-80; бр. 27, 24-25 (= Prodr. Nr 46, 16-17). Овде по свој прилици спадају и кефалије ἐντὸς τῆς θεοσώστου πόλεως Σερρῶν /Соловјев-Мошин бр. 2, 58 (= Prodr. Nr 39, 38-39)/, као и кефалија ἐν τῇ πόλει Φιλαδελφείας, Манојло Тагарис. Cf. *Schreiner*, Philadelpheia 390, 393.

[115] Ф. Делгер назива га Verwaltungsbezirk (Schatzk. 106) или Verwaltungseinheit /BZ 40 (1940) 187/, што само по себи не значи много. *Ahrweiler*, Smyrne 38, 56, 61, 126 сматра га превасходно фискалном јединицом, што је сувише једнострано гледање.

За означавање одређене касновизантијске територијалне јединице, израз катепаникион, иако се с правом може сматрати техничким термином, није апсолутно и искључиво употребљаван. Извори познају и другачије термине — χώρα, περιοχή, τόπος, τοποθεσία. Познато је да се у XIII веку за означавање катепаникиона Смирна често употребљава израз χώρα.[116] Идентичан је случај и са катепаникијима Стримон, Зихна и Завалтија, у другој деценији, Пополија, двадесетих година, и Касандрија тридесетих година XIV века.[117] Истовремено, Касандрија се обележава и као περιοχή.[117a] На исти начин означавани су каткад и катепаникији Јерис и Каламарија.[118] Дешава се да Јерис и Сер добијају и ознаку τόπος.[119] Такође је могуће да области, за које се сасвим сигурно зна да су биле катепаникији, буду у изворима окарактерисане изразом τοποθεσία. Такав је случај са Каламаријом, Стефанијаном и Завалтијом.[120]

Наведени примери не допуштају ипак да изрази који су у питању буду сматрани синонимима речи катепаникион у официјелном смислу. Они нису технички термини, јер се употребљавају врло слободно, тако да њихово значење варира чак и у једном истом документу.[121] То је

[116] *Ahrweiler*, Smyrne 38, 126. За израз χώρα уп. иначе нап. 30 у овом поглављу.

[117] *Стримон, Зихна, Завалтија:* кефалије ἐν ταῖς ἐκεῖσε χώραις (Chil. Nr 41, 138; cf. et Nr 42, 33 et Nr 43, 33). Села која се ту наводе — Георгила, Евнух, Липсохорион, Малука, Оздравикион — откривају о којим катепаникијима се ради. В. убикацију топонима у *Теохаридис*, Κατεπανίκια 83 sq., 89, 94. *Пополија: Dölger*, Urkunden 43 sq. За к. Пополија в. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 53-59; *Киријакидис*, B. M. V, 525—535. *Касандрија:* Xen. Nr 8, 67; Nr 9, 3, 10. За к. Касандрија в. *Теохаридис*, o. c. 19.

[117a] Xen. Nr 9, 9-11.

[118] *Јерис*: Zogr. Nr 7, 5-6. Cf. et Chil. Nr 27, 34-35; Nr 141, 7-8. За к. Јерис в. *Теохаридис*, o. c. 15-19. *Каламарија*: Zwei Praktika 35, 16.

[119] В. горе н. 73.

[120] *Каламарија:* Phil. Nr 6, 43. За овај кат. в. *Теохаридис*, o. c. 7-13. *Стефанијана:* Phil. Nr 6, 49; Соловјев-Мошин бр. 14, 43. Уп. *Теохаридис*, o. c. 27-30. *Завалтија:* Prodr. Nr 2, 4; Schatzk. Nr 74/7, 6 (= Sechs Praktika RK, 6). За овај кат. уп. *Теохаридис*, o. c. 37-53; *Киријакидис*, B. M. V, 525-535. — Издавачи зографских аката (Регел, Курц, Кораблев) инсистирају у индексу свог издања да се Ермилија и Рендина појављују као τοποθεσία, али за ово нема потврде у изворима. Τοποθεσία Јериса с почетка XIII века (Xer. Nr 8, 2) не може се узети у обзир, јер нема доказа о тако раном постојању катепаникија Јерис.

[121] Cf. Xen. Nr 9, 9-11: ἐν τῇ περιοχῇ . . . Κασανδρείας χειμαδεῖον μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ. У византијским повељама врло често наводе се поседи μετὰ νομῆς καὶ περιοχῆς. Тако може бити обележен простор једног мањег имања, али и читавог села (cf. περιοχὴ τοῦ Χάντακος — Chil. Nr 110, 35; Nr 115, 5). Израз περιοχή јавља се и у најширем значењу области или територије: περιοχὴ τοῦ νησίου (Regel Nr 50, p. 20), περιοχὴ Μυζηθρᾶ (Zepos I, 675). Пример Стомиона у Каламарији разјашњава сваку недоумицу. Овај топоним јавља се у повељама манастира Ксенофон између 1300. и 1338. као: περιοχή (Nr 2, 18; Nr 3, 9), μετόχιον (Nr 6, 11, 142; Nr 7, 11; Nr 8, 55; Nr 11, 12), τοποθεσία (Nr 6, 44; Nr 7, 52) и τόπος (Nr 11, 46). За идентичност израза τοποθεσία са περιοχή има још много примера. Сама τοποθεσία може бити релативно малена, а може да обухвати више метоха или села (cf. Phil. Nr 4, 42, 55; Nr 5, 22, 26; Nr 6, 11, 21) или, пак, представља синоним за село (cf. Chil. Nr 53, 18-19; Nr 59, 14, 37; MM IV, 227, 255, 277, 281). Τοποθεσία може бити и само део једног села (cf. Chil. Nr 130, 6-7; MM III, 240), неки крај града (cf. MM I, 312; III, 133) или одређени географски појам, као што је превлака између Атоса и халкидичког копна (Zogr. Nr 6, 49, 60; Nr 7, 6). Стога су у праву аутори који овом термину одричу специфично значење. — За израз χώρα в. горе, н. 30.

последица извесне поједностављености, па и непрецизности у баратању географским и административним терминима, што није ретка појава чак и у званичним документима из времена Палеологâ. Било би тада управо незамисливо да се неко место убицира на начин, на који је то учињено, рецимо, са Кесарополем у практику манастира Бачкова из XI века: ἐν τῷ θέματι τῶν Σερρῶν ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ βάνδου Ζαβάλτας.[122] Уместо више различитих елемената за одређивање положаја, у касновизантијско доба довољан би био један, било који. Стога се дешава да се географски појмови не одвајају строго од административно-територијалних назива. Савременицима смисао ипак остаје јасан, јер основни податак је име места или територије. Епитети који га ближе одређују од секундарне су важности и, као што се уосталом и данас дешава, могу сасвим да изостану. Таквих примера, шта више, има много, управо за катепаникије о којима је овде било речи, а и за неке друге.[123] Ако испусти из вида ову могућност разноврсних прилаза средњовековних извора оновременим чак и врло уобичајеним појмовима, историчар лако постаје жртва погрешних закључака. Последице могу бити далекосежне.

П. Лемерл својевремено је био мишљења да је распадање административног система у епоси Палеологâ главни узрочник употребе мноштва термина, обично непрецизних, за означавање територијалних заједница. Међу њима, одређену тежину у организацији администрације француски византолог признао је само катепаникију.[124] Много раније, О. Тафрали и Е. Штајн сматрали су, сваки у другом контексту, да су περιοχαί односно τοποθεσίαι представљале ситне административне јединице у саставу катепаникија, у хијерархијској схеми тема — катепаникион — τοποθεσία (περιοχή).[125] Извори не говоре ниједном од ових опречних мишљења у прилог. Администрација епохе Палеологâ није била у толикој мери ни разграђена ни изграђена, као што то замишљају њихови аутори. Ако се питање темâ остави за тренутак по страни, једини познати тип административне јединице, који егзистира у ово време је катепаникион, што не подразумева аутоматску употребу дотичног назива свуда и на сваком месту у изворима. Но, да би се схватило место ове институције у позновизантијском управном систему треба поћи од њеног порекла.

Постоји раширено мишљење да су се катепаникији, као делови тема, појавили у XIII веку у својству наследника некадашњих нижих административних јединица — бандона и турми — које су такође биле својевремено у саставу тема.[126] У изворима је уопште мало података

[122] Виз. Врем. 11 (1904), Приложения, 12.31-32.

[123] Наводим неколико карактеристичних случајева. *Ермилија:* Zogr. Nr 11, 50; Nr 14, 7; Nr 15, 49; Nr 21, 6; Nr 23, 24 etc. За овај кат. в. *Теохаридис*, o. c. 14-15. *Рендина:* Zogr. Nr 10, 16; Nr 23, 23; Nr 26, 18 etc. Уп. *Теохаридис*, o. c. 24-27. *Каламарија:* Phil. Nr 7, 6; Nr 9, 23; Zogr. Nr 24, 21; Xen. Nr 8, 54. В. и *Kugeas*, Notizbuch 148 (§ 49). Отуда и могућност да научи нису познати сви катепаникији. *Теохаридис*, o. c. 30-36, 65-67 уочио је, рецимо, постојање катепаникија Лангада, Вардар и Христопољ, иако их у изворима нема под тим називом.

[124] Philippes 222.

[125] *Tafrali*, Thessalonique 57; *Stein*, Untersuchungen 22, 22 n. 1.

[126] *Stein*, o. c. 22; *Киријакидис*, B. M. V, 265; Schatzk. 31; *Zakythinos*, Desp. II, 58; *Теохаридис*, Κατεπανίκια 1, 68. У ствари, бандон и турма нису ни били на истом

из којих би се могла разјаснити генеза катепаникија, али у онима који данас стоје на увиду науци нема довољно основа за опстанак овако искључивог схватања. Јер, ако је јасно, на пример, да је катепаникион Завалтија из XIV века наследник бандона Завалте из XI века, исто је тако јасно да су катепаникији Каламарија, Стримон и Сер наследници истоимених тзв. фискалних тема средњовизантијског периода[127], односно да статус бандона или турме никад нису имали. Њихови претходници — споменуте теме — спадају међу оне агломерације које ће својом масовношћу крајем XII и почетком XIII века представљати доминантан организациони тип у провинцијској администрацији (према повељи Алексија III из 1198. и Part. Romaniae). У истом тренутку, пред судбоносни сукоб са крсташима, паралелно са оваквим темама сусрећу се и катепаникији чији статус није уједначено одређен. С једне стране видимо катепаникион Китрос (Cetri) као саставни део провинције Верије и катепаникион Ларима у склопу теме Миласа — Меланудион, а с друге стране потпуно самосталне јединице истог типа Енос и Русион (Eno, ἡ Αἶνος; Russa, τὸ 'Ρούσιον).[128] Центар једне од њих, Енос, приморски град у Тракији и седиште епископа, играо је и тада и касније важну улогу у византијској трговини, све док га 1384. године није преузела Ђенова.[129] Лако је могуће да је статус катепаникиона Енос задржао кроз читаво ово време.[129a]

Разноликост услова под којима су настајали поједини катепаникији и, према томе, њихови различити развојни путеви показују колико је опасно преносити схеме ранијих епоха у касновизантијске услове. Наследник већ постојећих али међусобно различитих административних јединица, а често и сасвим нова творевина, катепаникион већ од почетка XIII века носи собом дах крупних промена у концепцији управног система.[130] Путеви његовог настанка показују да га је историјски развитак, идући разним правцима ка једном циљу, постепено изграђивао као основну карику локалне управе. Али тек у епоси Палеологâ катепаникион је престао да буде усамљена појава.

степену лествице. Cf. *Ahrweiler*, Administration 80. Бандони после IV крсташког рата престају да живе у свим деловима некадашњег Царства, изузев у далеком Трапезунту. Уп. *Љ. Максимовић*, Бандон Палеомацука, ЗРВИ 11 (1968) 271—277.

[127] Cf. *Ahrweiler*, Administration 87, 88 n. 1, која је увела термин „фискална тема“. В. сада н. 7.

[128] *Китрос: Tafel-Thomas*, Urkunden I, 264. *Закитинос*, Μελέται I, утврдио је да се на овакав начин К. више нигде не спомиње, али да и касније постоји истоимена епископија. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 70 sq. сматра да је Китрос био касније независан катепаникион, али правих доказа нема. *Ларима:* MM IV, 320; *Енос*, *Русион: Carile*, Partitio 221.95-97. За епископију у Русиону уп. MM I, 476 (1365).

[129] У Part. Romaniae Енос је наведен cum apothikis (уп. за овај термин *Carile*, o. c. 231), што сведочи о израженој трговачкој активности. За успостављање ђеновљанске власти в. История Византии, III, Москва 1967, 120.

[129a] Cf. Facsimiles Nr 53, 19-20: кефалије Еноса [1428: *G. Ostrogorsky*, *Autour d'un prostagma de Jean* VIII *Paleologue*, ЗРВИ 10 (1967) 63—86].

[130] За редослед појаве македонских катепаникија у изворима из XIII и XIV века уп. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 68.

* * *

Могло би се пожелети да у изворима има више података о катепаникијима. У Малој Азији, Смирна и Филаделфија припадају у ствари никејском добу, Ларима чак епоси Анђела, док је из епохе Палеологâ познат само катепаникион τῆς Παλαιᾶς (в. стр. 26). Русион, један од два примера из Тракије, везан је за почетак XIII века, а Китрос у области Верије још је мало старији. За изучавање положаја катепаникија у доба Палеологâ остају Ваница у Тесалији и, наравно, познати примери из Македоније.

Сазнање о постојању катепаникиона Ваница дугујемо једној усамљеној и готово случајној вести у документу који је — фалсификат. Наиме, Андроник III наводно је издао 1336. године, одмах по заузећу Тесалије, повељу којом је потврдио поседе манастира Олимпиотиса.[131] Наука је утврдила да је ова повеља фалсификат, али је с друге стране остала очигледна аутентичност топонима који се у њој јављају и који, шта више, и данас постоје.[131a] Јер, кад се наводи да се нека манастирска имања налазе у катепаникиону Βανίτζης καὶ Σφάρκων несумњиво је да су у питању данашња Ваница на прелазима из еласонске равнице у трикалску и оближње село Заркос.[131b] Сасвим је разумљива и добро позната ова аутентичност географских појмова у византијским лажним исправама. Стога се може тврдити да је означавање Ванице као катепаникија одговарало истини у једном моменту, било у доба када фалсификатор ради или у доба из којег је он добио, преко неког другог документа, своју информацију. Прецизније датовање је, наравно, немогуће, али је јасно да у питању може бити само епоха поновне власти Византије над овим подручјем, епоха Палеологâ. Исто је тако јасно да размере ове области нису могле бити знатне.

Катепаникији у Македонији познати су, као што је већ истакнуто, у великом броју: Каламарија (Καλαμαρίας), Ермилија ('Ερμηλείας), Јерис ('Ιερισσοῦ, "Ακρους, 'Αραβενικείας), Касандрија (Κασσανδρείας), Апрос ("Απρου, "Απρως, Λογγοῦ), Стримон (Στρυμόνος), Рендина ('Ρεντίνας), Стефанијана (Στεφανιανῶν), Завалтија (Ζαβαλτίας, Παραστρύμονον, Παραλιμνία), Пополија (Ποπολίας, Λυκοσχίσματος), Зихна (Ζιχνῶν), Сер (Σερρῶν). Идентификација ових области као катепаникија сасвим је сигурна, а врло је вероватно да истом типу припадају и Лангада (Λαγκαδᾶ), Вардар (Βαρδαρίου, Παραβάρδαρον) и Христопољ (Χριστουπόλεως). И једни и други, они утврђени и они помало хипотетични, подробно су обрађени у драгоценој студији Г. Теохаридиса о катепаникијама Македоније, са додатком детаљног пописа свих топонима који се јављају

---

[131] Ed. *J. B. Papadopoulos*, Περὶ τοῦ ἐν τῇ μονῇ 'Ολυμπιωτίσσης φυλασσομένου χρυσοβούλλου 'Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, BZ 30 (1929/30) 172-73, који је веровао у аутентичност ове повеље.

[131a] Да је у питању фалсификат в. *Dölger*, Reg. IV, Nr 2824.

[131b] Уп. *Papadopoulos*, o. c. 167, 172. Ову Ваницу не треба мешати са хомонимом из околине Кожана. Cf. *Д. Закитинос*, Οἱ Σλάβοι ἐν 'Ελλάδι καὶ αἱ σλαβικαὶ τοπωνυμίαι, Νέα 'Εστία 35 (1944) 487.

у њиховом саставу.[132] Овим катепаникијима треба као сигурно идентификован придружити и Валавиште (Βαλαβίστης, Демир Хисар новијег времена) између Сера и Мелника, а под знаком питања и некадашњу тему Моглен (τὰ Μόγλενα), Сланицу (Σελάνιτζα), Анаклисурон (Ἀνακλίσουρον) и Пелагонију тј., Прилеп (Πελαγονία).[132bis]

Низ побројаних катепаникија протеже се од Вардара до Месте и покрива читаву ову територију, изузев полуострва Атос.[133] Њихове границе могуће је установити само са приближном тачношћу, одређујући им основни правац. Теохаридис је прецизном убикацијом појединих топонима и утврђивањем у којем се катепаникију налазе, у том смислу постигао све што се могло учинити на основу данас расположивих извора. Граничне линије које су на такав начин повучене, иако више-мање условне, ипак довољно јасно показују величину појединих катепаникија. Њихове размере крећу се од 5 — 10 км. у ширину и 30 км. у дужину (Рендина, Касандрија) до 20 — 35 км. у ширину и 40 — 50 км. у дужину (Лангада, Каламарија). Понекад, то су јасно одређене географске целине и тада се административне границе поклапају са природним (Каламарија, Касандрија, Апрос). Понекад, катепаникион сачињава град, који може бити врло значајан, са околином која гравитира ка њему. Он је у том случају центар читаве јединице и даје јој своје име (Јерис, Стефанијана, Зихна, Сер, Лангада, Христопољ).

Управник катепаникија у епоси Палеолога је, као што је већ речено, кефалија. Положају и компетенцијама овог чиновника биће посвећено више пажње у одговарајућем одељку (гл. III, § 2). Овде је пак потребно подвући, због оцене места самог катепаникија у управном систему, да се кефалије у имунитетним формулама повеља појављују као једини одговорни функционери управе. Осталим чиновницима поверени су финансијски и порески послови. Када би катепаникион представљао само део неке веће административне области и када би таква област била основна јединица система, нема сумње да би у забрани чиновницима да узнемиравају приватно поседовање били наведени шефови и једне и друге агломерације. Таквих случајева нема. С друге стране, у изворима нема података ни о уласку катепаникија у састав већих административних области, чак и када се наилази на вести о темама, чак и када се на њиховој територији наводи понеки катепаникион. Јер веза катепаникија са темама осведочена је искључиво у катастарским исправама — практицима — на тај начин, што они у XIV веку почињу најавом да је цар наредио катастарски попис на територији одређене теме, па се онда по катепаникијима и селима ти поседи подробно и набрајају.[133bis] То није довољан доказ о постојању административне

[132] Κατεπανίκια 72 sq. Вероватноћа постојања к. Вардар повећана је после објављивања једног доскора непознатог практика. Cf. Zwei Praktika 34-35.

[132bis] За Валавиште уп. Соловјев-Мошин бр. 8, 48 (= Phil. Nr 9, 40). За остале в. горе стр. 37.

[133] О посебном положају Св. Горе в. *Сш. Пайадашос*, Ἡ διοικητικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπὶ Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ 32 (1963) 427—483.

[133bis] За описани однос тема и катепаникија нарочито су карактеристични следећи практици: Xen. Nr 3 (1300), Nr 6 (1318), Nr 7 (1320); Zogr. Nr 15 (1300), 17 (1320); Sechs Praktika A (1301), RK (1316), K (1317), P (1320), V (1341).

поделе тема на катепаникије. Утолико пре што се са извесношћу може тврдити да у позновизантијско доба ове агломерације имају различиту суштину: катепаникион је управна јединица, а тема се претвара у фискалну област поверену пореским контролорима, кроз процес који је у првој половини XIV века, у време када се појављују споменути практици, био завршен (в. детаљније § 4 и гл. III, § 1). Са наведених разлога, самосталан и независан положај катепаникија врло је вероватан. Утолико оштрије поставља се питање њихове распрострањености.

Тешко је претпоставити да је у првој половини XIV века једино део Македоније између Вардара и Месте био покривен организацијом катепаникија. Неке изворне вести, видели смо, знају и за катепаникије у другим крајевима државе. Истина, оне су врло спорадичне и најчешће се не односе на време када се појављују македонски катепаникији. Али управо на примерима из Македоније показано је да у изворима може и на прикривен начин бити речи о овој јединици. Ако је то могуће у повељама, тим пре ће се такви случајеви појављивати у наративним изворима који и иначе имају специфичну терминологију (епархије). Ова констатација свакако баца под новим углом светло на административне јединице о којима је било речи у првом делу овог поглавља, а које извори, углавном наративни, не сврставају у одређен тип.

Упоређивањем неименованих административних јединица са познатим катепаникијима могу се у већини случајева запазити неке њихове међусобне сличности. Невелико пространство територије, која се често пружа само око једног градског или утврђеног центра, и управник—кефалија представљају те елементе сличности. Природно, они се не налазе заједно у сваком појединачном случају, али је припадност једној одређеној категорији прилично јасна. Понекад, као на примерима Верије и Христопоља, то се нарочито добро види и већ је овде указано да начин на који неки извори говоре о њима јако упућује на закључак да су у питању катепаникији. Нешто слично може се рећи и за Мелник који под Палеолозима више није средиште некадашње простране теме Загоре, већ посебна административна јединица (в. горе стр. 33). Кад се ово има у виду, јасно је због чега се у другој ивирској хрисовуљи цара Душана, априла 1346, Мелник и његове кефалије наводе на исти начин и заједно са неким другим катепаникијима Македоније и њиховим управницима, такође кефалијама.[134]

Било би сувише упрошћено и опасно тврдити да су све административне јединице о којима је овде било речи, а чији статус није поближе одређен, управо катепаникији. Ипак, може се са разлогом претпоставити да је тако било у многим случајевима. При томе, ваља увек имати

[134] У питању су кефалије τῶν δηλοθέντων κάστρων καὶ χωρῶν (Соловјев-Мошин бр. 7, 114-15) Зихне, Сера, Струмице, Мелника, Солуна, Каламарије, Ермилије, Јериса, Комитисе, Рендине. Ако се изузму Солун, који није ни био у српским рукама, и Комитиса, која се налазила у катепаникију Јерис (cf. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 77), остало су све добро познати катепаникији. За Струмицу је већ показано да се спомиње на исти начин као Мелник још пре Душанових освајања. — В. и Соловјев-Мошин бр. 7, 79-80; бр. 8, 106-107.

у виду да византијско управно уређење у доба Палеолога не познаје некадашње чврсте схеме. Зато, у крајњој линији, и није важно да ли су све ове јединице називане катепаникијима. Важно је да оне показују неке заједничке карактеристике у међусобном поређењу и у поређењу са катепаникијима. Тиме се оцртава један више-мање одређени тип, чији најприкладнији назив у једној научној систематизацији појмова мора бити ипак — катепаникион. Стога се, са свима споменутим оградама, може закључити да је својим пореклом и распрострањеношћу, својим статусом самосталне административне области, катепаникион представљао најраширенији организациони облик позновизантијског провинцијског уређења.[135] Упоређивањем са другим одговарајућим појавама, овај закључак, видећемо, само добија на снази.

*
* *

Од средине XIV века више нема изричитог спомена катепаникиона. Уопште, у ово време изворне вести, употребљиве за проучавање организације управе, проређују се и постају сиромашније подацима. С друге стране, услед великих српских а затим и турских освајања, државна територија под крај столећа смањује се до готово безначајних размера. Број административних јединица постаје ништаван. Стога и није чудно што о њиховом даљем опстанку располажемо готово искључиво случајним индицијама.

Тако се зна за постојање кефалија Сера (1375), Верије (1375), Хрисопоља (1378) и Зитунија (1423).[136] Године 1419. извесни Стефан Дука Радин је кефалија τῆς νήσου Κασανδρείας, а јануара идуће године забележено је да је вршио катастарску ревизију у области Солуна.[137] Неке од раније познатих административних области спомињу се сада искључиво као географски појмови.[138] Ова појава сама по себи не изненађује, али разлози и ток евентуалних даљих промена у администрацији тако остају скривени у ћутању ионако ретких одговарајућих извора. Извесно је само, то показују наведена седишта кефалија, да је катепаникион организациони облик који се могао одржати до пред слом Византије.

3. *Острва*

Чувени и изузетно значајни документи с краја XII и почетка XIII века — привилегија Алексија III издата Млечанима 1198. године и спис о подели Византије из 1204. године — острвима дају посебно место

[135] Уп. ранија слична мишљења: *Киријакидис*, B. M. V, 287 sq.; *Lemerle*, Philippes 234; Sechs Praktika 123; Xer. 244.
[136] *Сер:* Kutl. Nr 33, 86; Nr 34, 106. За остале в. претходна излагања у овом поглављу.
[137] 1419: Ross. Nr 26, p. 206. Радиново име реституисао је *Lemerle*, Philippes 240. 1420: Alex. Lavr. 168.
[138] Један пример: јуна 1422. опсађен је Солун од Турака и ᾐχμαλωτίσθη καὶ ἅπασα ἡ Καλαμαρία (*Kugeas*, Notizbuch 148, § 49).

приликом набрајања територија под влашћу византијског цара. У првом документу наводе се Крф (Coryphy), Кефаленија (Kephalini), Закинт (Zakynthos), Левкада (Leukas), Итака (Ithaki), Киклади (Dodecanissos), Лезбос (Mitilinim), Хиос (Chios), Самос (Samos), Родос (Rodos), Кос (Kos), Стровилос (Strovilos), Крит (Kriti) и Кипар (Kipros).[139] За већину ових острва је утврђено да су у претходним столећима, једанаестом и дванаестом, била независне административне јединице.[140]

Partitio Romaniae пружа нешто другачију слику: Крф и Левкада (Leucas et Coripho), Егина (Egina), Закинт и Кефаленија (Çakynthos et Kefalinia), Лезбос (Mitilini), Лемнос и Приконис (Limnos, cum Skiro et que sunt infra Avidum insule, scilicet Priconiso et cetera), Кос (Ico), Стровилос (Istrovillos), Самос (Samos), Тинос и Самотрака (Tinos et Samandriakio), Хиос (Chio).[141]

Без обзира на разлике, основно је да наши извори дају посебно место острвима у контексту који је на првом месту опис територијално-административне поделе државе. Стога је наука чак предложила да се изрази insula и νῆσος у одређеним случајевима схвате и као административни појмови.[142] Очевидно је да неке сличне појаве из каснијег времена не захтевају битно другачији прилаз.

Византија је под Палеолозима изгубила последње остатке некадашње поморске моћи. Откада се Андроник II сасвим одрекао ратне флоте, ни њено повремено успостављање није могло, услед оскудних средстава, да угрози превласт италијанских република. Судбина већине јегејских острва коначно се одвојила од судбине копнених провинција. Нешто раније, Михаило VIII већ није успео да поврати највећа острва, Крит и Еубеју, заувек изгубљена пред налетом крсташа и Млечана. Рестаурација јединственог државног организма, коју је он спровео, није на овом плану много донела. Може се готово рећи да су само острва уз малоазијске обале, која су била никејска од времена Јована Ватаца и остала затим византијска. Па и њих се немоћно Царство одриче средином XV века: Хиос је поклоњен Ђеновљанима, а Лезбос породици Гатилузи.[143] Нешто касније, на супротном крају Јегејског мора, Тасос постаје приватна апанажа моћне браће, великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована.[144] Непосредно под цариградским жезлом од већих острва остају само Лемнос и Имброс. На првоме нарочито, а и на Косу, Лезбосу, Леросу и Патмосу у мањој мери и за краће време, уочава се организовано деловање провинцијских власти све до у XV век.

У групи острва о којима располажемо са мање података посебно је јасан пример Коса, где крајем XIII и првих деценија XIV века постоје и кефалије и сакупљачи пореза, основне врсте локалних функционера

[139] *Tafel-Thomas*, Urkunden I, 264-65.
[140] *Закитинос*, Μελέται I, 243-270; VI 146-49.
[141] *Carile*, Partitio 217.13, 14; 218.15, 16, 25; 219.52, 53; 220, 70. Уп. коментаре у *Carile*, o. c. 238 sq., 247, 257 sq., 265 sq., 280 sq.
[142] *Ценднас*, Συμβολή 321 sq.; *Carile*, o. c. 231.
[143] В. горе, Увод н. 12.
[144] О њима в. *Острогорски*, Серска област 147—154 (= СД IV, 615-24).

епохе.[145] Другачији је, и мање јасан, случај Лезбоса. Зна се да је приликом освајања овог острва од Ђеновљана у зиму 1336/37. године, византијским снагама командовао Алексије Филантропин који је затим, по Нићифору Григори, постављен τὴν τῶν Λεσβίων διοίκησιν, καὶ ὅσαι κατὰ τὸν Αἰγαῖον νῆσοι Ῥωμαίων ὑπήκοοι.[146] Тешко је тачно оценити место и ранг Филантропиновог положаја као администратора, како због тога што се не виде стварне размере поверене му територије, тако и због тога што је он првенствено заповедник подручја захваћеног војним операцијама. Осим тога, за њега се не каже да је епитроп, што је иначе Григорин уобичајени израз за провинцијске управнике.[146a] Коначан одговор зато није лако пружити и питање Лезбоса за сада остаје углавном у домену претпоставки. Мало више зна се о Леросу, на коjем у два маха видимо управника острва у рангу кефалије, и Патмосу, где је забележено постојање посебног кефалије у првој половини XIV века.[147]

У изложеној ситуацији изворне вести о Лемносу остају окосница свих данашњих знања о провинцијској управи на острвима. Кефалије τῆς νήσου Λήμνου, са паралелним финансијским апаратом, сусрећу се у разним документима — повељама и практицима — кроз читаво последње столеће и по византијске историје. У периоду између 1300. и 1331. године познато је чак неколико оваквих функционера.[148] По мерилима медиевистике они практично сачињавају један целовит, непрекинут низ. Затим, са једним јединим изузетком из 1355. године[148a], дуго нема никаквих вести, све до почетка наредног века. Од 1405. поново затичемо кефалије углавном, али и друге функционере, све до 1462. године, до времена када је острво већ било под турском врховном влашћу, али још увек као апанажни посед деспота Димитрија Палеолога.[148b]

[145] MM VI, 246 (1290), 249(1326), 253 (1331); Zepos I, 585 (1331). Још у никејско време на Косу је деловао ὁ τοῦ τόπου κεφαλή (вестијарит Алексије Варангопул) кога становници називају κεφαλὴ ἡμῶν (MM VI, 186-87). Издавач ставља док. у 1213, а *Jireček*, Gesetzbuch 210 у 1258. годину.

[146] Greg. XI 2: I 534.11-12 (1336). За ова збивања в. Cant. III 29-31: I 476—495 (1333/34). Усвојени датум према *Nicol*, Cantacuzenus 42. О овој личности в. *D. Polemis*, *The Doukai*, London 1968, Nr 171; *Schreiner*, Philadelpheia 376 ff. 398 ff. за кога је А. Ф. дугогодишњи командант византијских снага у западној М. Азији знатно пре описаних догађаја. Њих, пак, аутор са аргументима вредним пажње ставља у лето 1336.

[146a] *П. Калигас*, Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως (1205—1453), Атина 1894, 429 сматрао је ипак да је у питању Филантропинова епитропија на Лезбосу.

[147] *Лерос:* MM VI, 249 (1326), 253 (1331); *Патмос:* MM IV, 247 (за датум в. гл. VI, н. 7).

[148] (a) MM VI, 256-58 /1300 — *Острогорский*, Писц. книги 206 (= СД I, 7)/; (b) за неиздати практик из 1314. уп. *Острогорский*, н. д. 225 (= СД I, 27 сл.); (c) Alex. Lavr. 165 /1319 — *Острогорский*, н. д. 218—20 (= СД I, 20-22)/; (d) MM VI, 255 /1321 — *Dölger*, Patmos Kaiserurk. 358, 370; *Острогорский*, н. д. 219 (= СД I, 21 сл.)/; (e) MM VI, 256 (1323 — *Dölger*, loc. cit.); (f) MM VI, 249 (1326); (g) Zepos I, 585 (1331); (h) MM VI, 253 (1331).

[148a] Phil. Nr 10, 179-80.

[148b] Zepos I, 703 (1405); Arcad. Vatop. 434, 435 (1415); Schatzk. Nr 32, 29 (1429); *Laurent*, Gouverneur 198.14, 18 (1435—1444: *Laurent*, o. c. 200); Facsimiles Nr 36, 13 (1462). *Laurent*, o. c. 199 претпостављао је постојање мањих административних јединица на острву, што свакако не стоји. Уп. гл. III, н. 129.

Не би било исправно извлачити далекосежне закључке на основу овако неравномерног распореда грађе о Лемносу. Јер, очигледно је да су до њега довели прохујали векови немилосрдног уништавања и губљења докумената. Историја Лемноса у XIV и XV веку несумњиво показује континуирано постојање управних органа и самосталне административне области.

За Имброс, међутим, нема позитивних података у том смислу. Да је на њему постојала организација власти као на Лемносу, може се само веровати, али не и доказати. Веровати се може, ипак, са прилично разлога јер је Имброс у XV веку доста насељено и релативно богато острво. Непознати западни путописац 1437. године бележи за Лемнос да има due civitates non magne, castra sex et ville bene centum, а за Имброс — civitas una parva, castra V et ville XX.[149] Лако може бити да ове бројке, нарочито за села, не одговарају потпуно стварности, али њихов упоредни однос свакако има одређену тежину.

У контексту наведених података постаје врло одређена, овде већ навођена реченица из једне повеље Јована V (1356), којом се манастиру Ватопед дају царинска ослобођења у Цариграду и у τὰ λοιπὰ κάστρα πάντα καὶ τὰς νήσους τῆς βασιλείας μου.[150] Нема сумње, дакле, да су у доба Палеолога бар већа острва представљала посебне управне јединице. Изворни подаци о њима, осим у случају Лемноса, далеко су оскуднији од оних који се односе на сличне творевине на копну. Ипак је јасно, у првом реду према чиновницима — кефалијама, апографевсима и порезницима — који се наводе у документима, да су острвске јединице организоване на истој основи као и копнене. Битних разлика међу једнима и другима, природно, и није могло бити. Што се за означавање острвских административних јединица не употребљавају термини уобичајени на копну, не изненађује сувише у ситуацији када се ни тамо не појављују доследно и систематски. Географски се појам (νῆσος) својом јасноћом сам наметао.

4. *Проблем тема*

Настојање да се катепаникион сматра основном организационом јединицом локалне управе у доба Палеолога, аутоматски ставља у жижу интересовања судбину тема које су дуго имале исту улогу. Речено је напред да овај стари израз још увек постоји у последњим вековима византијске историје, речено је и показано како он у многим случајевима одавно, чак давно пре почетка разматране епохе, нема више некадашње конкретно и техничко значење. Његов смисао већ у столећима пре четр-

[149] *Сп. Ламброс*, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ΝΕ 7 (1910) 362—63. Као и Лемнос у више махова и Имброс се 1397. наводи као θεόσωστος νῆσος (MM II, 272).

[150] Regel Nr 7, pp. 25, 26. У сличном смислу мора се схватити и Скилицино ἔπεμψεν ἐν πᾶσι (управо због овог πᾶσι) τοῖς θέμασι καὶ ἐν ταῖς νήσοις (Scylitzes--Cedrenus II, 521.19-20), без обзира што у то време још постоје и острвске теме: Егеја, Кивиреота, Кипар итд. В. сада *Ahrweiler*, Administration 79 n. 1: un usage inhabituel du terme θέμα chez Cedrenus, où thème = la terre ferme en opposition à νῆσος.

наестог често се расплињава у општем значењу „области“, „покрајине“, „краја“ и слично. С друге стране, у одређеним географским регионима спомен тема доста је чест у XIV веку. Отуда и размимоилажења у науци.

Ст. Киријакидис је (Βυζ. Μελέται IV), а за њим и његов ученик Г. Теохаридис (Κατεπανίκια), заступао и подробно изложио идеју о чврстој тематској организацији позновизантијског доба. Према његовом схватању, она је покривала читаву државну територију, а по самим темама била је спроведена доследна унутрашња подела, углавном на катепаникије. Измене у односу на прве векове тематске организације биле су незнатне и састојале су се углавном у стварању нових тема и променама неких термина (в. и горе, н. 37). Ф. Делгер већ је одавно, у приказу на Киријакидисову студију, указао на неодрживост овако статичног и нееластичног схватања.[151] Корак даље пошао је Г. Острогорски који сматра да се бар после грађанских ратова у првој половини XIV века, византијски управни систем налази у потпуном расулу: „од тема и логотесија једва да је остала још успомена“.[152] Оставимо ли за сада по страни питање изгледа читавог управног система, морамо одмах констатовати да већ у првој половини XIV века спомињање тема у изворним вестима побуђује многе недоумице.

*
* *

Грађа на основу које уопште може да се расправља о темама у епоси Палеологâ односи се, као што је случај са многим питањима тог времена, на подручје данашње северне Грчке, од Вардара на исток. Административне јединице које познајемо изван овога круга нити се официјелно називају темама, нити по свом карактеру могу да се пореде са оним великим областима, најчешће здруженим од више појмова, које се у изворима спомињу као теме.

Највише спомињана тема у ово време је Солун и то доста често у прве две деценије XIV века, нешто мање у току наредне две деценије, па после паузе од више него пола столећа — 1407. и 1420. године. Солунска тема наводи се у изворима на два готово подједнако распрострањена начина: (a) θέμα Θεσσαλονίκης (1300—1320. или 1334) и (b) θέμα τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης (1306—1341).[153] Разлика је свакако

[151] BZ 40 (1940) 184, 188. Делгер је оспорио и само постојање тема као адм. јединица у XIII/XIV в. Cf. Chronologisches u. Diplomatisches zu den Urkunden des Athoskl. Vatopedi, BZ 39 (1939) 332 n. 2.

[152] Struktur 472 (= СД II, 47). Уп. и *Stein*, Untersuchungen 26; *Lemerle*, Philippes 222.

[153] (a) Chil. Nr 13, 86; Nr 16, 3-4; Nr 17, 3; Nr 36, 25; Nr 55, 27; Nr 67, 13; Xer. Nr 18A, 1; Nr 18C, 9; Nr 20, 70-71; Nr 22, 18; Schatzk. Nr 37, 47; Nr 61, 23; Nr 66/7, 1, 461 (= Sechs Praktika A, 461); Nr 68/9, 606 (= Sechs Praktika K, 606); Nr 70/1, 592 (= Sechs Praktika P, 592); Xen. Nr 6, 211; Nr 7, 387-88; Zwei Praktika 39.34-35. (b) Chil. Nr 23, 3; Nr 34, 1; Nr 96, 1; Xen. Nr 6, 1 sq.; Nr 7, 2 sq.; Nr 8, 44; Kutl. Nr 11, 17-18; Schatzk. Nr 17, 1; Nr 68/9, 1 (= Sechs Praktika K, 1); Nr 70/1, 1 (= Sechs Praktika P, 1); Nr 72/3, 1 (= Sechs Praktika V, 1); Xer. Nr 18D, 2; Nr 19, 1.

безначајна, поготову што се дешава да се оба начина примењују у једном истом документу. Тешко је, међутим, отети се утиску да је израз θέμα τῆς θεοσώστου πόλεως више резултат схватања теме у општијем, неофицијелном смислу. Утолико пре, што такву комбинацију не познају извори ранијих епоха, у којима је тема технички термин употребљен за означавање административне јединице одређеног типа.

Врло је занимљива чињеница да се израз тема везује за Солун готово искључиво уз обавештења о катастарским ревизијама и њиховим извршиоцима или уз потписе тих ревизора. Сасвим ретко се тако поступа да би се убицирао неки топоним.[154] У таквим приликама, кад се одређује положај неког места на терену, то се чини практично без изузетка навођењем катепаникија, тако да наука, у ствари, готово сва своја сазнања о катепаникијима црпе из оваквог поступка. Реч тема употребљава се, дакле, увек кад се ради о простору чије постојање састављач документа осећа да треба подвући. Не може се рећи само „апографевс Солуна“ или „катастарска ревизија Солуна“, јер то су појмови по природи ствари везани углавном за просторе изван градских зидина. С друге стране, израз тема никад се не ставља уз звања управних функционера у овом граду.[155] То је природно јер се основица њихове власти налази у самом граду, под чијим именом се подразумева, као што смо се досад често могли уверити, читава административна јединица. Исто је тако природно што се због величине подручја на којем делује пописник, прибегавало употреби термина којим се могу означити шира пространства него неким савременијим административним појмом.[156] По традицији, тема је једини такав термин и јасно је зашто се управо тај израз употребљава. Али ако желимо да одредимо његов карактер и степен официјелности, морају се ближе испитати околности под којима се он појављује у епоси Палеологâ.

Пада у очи да је смисао неких изворних података у сагласности, и то на сасвим одређен начин, са претходним констатацијама изнетим у овом одељку. Ту је пре свега једна хиландарска повеља из 1321. године, дакле управо из времена када се израз „тема (града) Солуна“ доста употребљава. У њој је најпре реч о имању које држе синови неког Еврипиота περὶ τὴν θεόσωστον πόλιν Θεσσαλονίκης, а затим се, у вези са тим имањем, спомиње катастарска ревизија у „*наведеној* теми Солуна“ (εἰς τὸ διαληφθὲν θέμα Θεσσαλονίκης).[157] Пример није усамљен јер у једном оновременом практику његов аутор наводи да катастарску ревизију врши εἰς τὴν ἐκτὸς χώραν τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης, а потписује се као апографевс τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης.[157a] Очигледно
е

[154] Позната су само два таква случаја, с тим што се сваки од њих појављује још једном у неком другом документу, услед аутоматског преузимања формула. Cf Chil. Nr 16, 3-4 (1300) et Nr 17, 3 (1300); Nr 23, 1-11 (1306) et Nr 96, 1-6 (1324).

[155] За управнике самог града в. *Zakythinos*, Desp. II, 56 sq.

[156] Како каже *Ransimen*, Civilizacija 92: „...назив теме провлачио се за област око Солуна“. *Tafrali*, Thessalonique 54 sq. чак одређује границе ове „теме“, али је његов метод двоструко погрешан, јер користи податке који не припадају истом времену, а нису ни сами по себи сигурни. О размерама територије деловања апографевса в. гл. V, стр. 113 сл.

[157] Chil. Nr 67, 3, 13.

[157a] Zwei Praktika 37.2, 39.34-35.

је да за састављаче наведених докумената појмови „околина“ града и његова „тема“ представљају само различит начин изражавања, али садрже исти смисао. Практично, то су синоними. Но, употреба ових појмова није сасвим произвољна, јер се на официјелнији од њих увек наилази тамо где би се већ и према контексту могао са више разлога очекивати.

Занимљив је и спомен теме τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης из фебруара 1322. године, опет у вези са катастарском ревизијом.[158] Документ који је овде у питању припада времену када градом управља деспот Константин Палеолог (1321/22). Константин можда није држао Солун сасвим као апанажни господари каснијих времена, али је извесно да није био ни обичан провинцијски гувернер. Између осталог и због тога што се област којом је управљао протезала бар до Мелника.[159] То је много за њену идентификацију са класичном темом Солун, а мало да би могла да буде подељена у више таквих крупних провинција. Не назива, дакле, Кантакузин узалуд деспота Константина — Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων ἑσπερίων πόλεων ἐπιτροπεύοντα.[159a] Очевидно, тема Солун из нашег документа представља само део Константину поверене територије, али нема индиција да она истовремено представља и посебну, тачно одређену административну целину.

У XV веку „тема Солуна“ спомиње се два пута: 1407. и 1420. године и сваки пут је реч о катастарској ревизији.[160] То се дешава у време кад је солунска област сведена на непосредну околину града коју као приватну апанажу поседују, у првом случају, Јован VII и, у другом, деспот Андроник Палеолог.[161] У време када сигурно више нема теме као облика организације провинцијске управе.

Међутим, израз тема није једини који се у изворима придаје Солуну. У другој половини XIII и почетком XIV века неретко је солунска област обележена и другачије: као (a) χώρα, (b) μέρος, или (c) τόπος.[162]

---

[158] Kutl. Nr 11, 17-18.

[159] Фебруара 1321. Андроник II простагмом (Chil. Nr 56) поручује деспоту Константину да Хиландар на „планини“ Матиста περὶ τὸν Μελενίκον (I. 6) доживљава насиље παρὰ ἀνθρώπου σου Пулулоса (7). Цар даље подсећа деспота да му је већ наређивао да онемогући Пулулоса да наноси штету Хиландару и ту своју наредбу овом приликом и понавља (7-10). Очевидно, деспотова власт простирала се до под Мелник. Уп. и *Lemerle*, Philippes 225 n. 1. У самом Мелнику тада је можда већ наступио на намесничку дужност Михаило Ласкарис (уп. гл. II, н. 62).

[159a] Cant. I 26: I 129.13-14. *Ostrogorsky*, Aristocracy 23 Константинову управу Солуном, која уосталом није дуго трајала, тумачи као рудиментарну форму апанаже.

[160] Xer. Nr 29, 45 (1407); Alex. Lavr. 167 (1420). Једна друга повеља из 1420. је необјављена. Cf. *С. Евстратијадис*, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, Ἑλληνικά 2 (1929) 378-79. — Негде с краја XIV и поч. XV века су и Zogr. Nr 52, 115; Nr 54, 183-84 са истим подацима. В. гл. V, нн. 14, 15.

[161] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 103. Године 1403. византијска територија око Солуна протеже се до оближњих река Галико и Вардара и обухвата Каламарију (вероватно не сву). Cf. *Tafrali*, Thessalonique 56, 56 n. 3.

[162] (a) *Киријакидис*, B. M. IV, 348 (1298); Chil. Nr 32, 118, 123 (1317); Nr 41, 126 (1319); Zwei Praktika 37, 2 (?);
(b) MM III, 79 (= Zepos I, 497) (1265);
(c) Xer. Nr 15, 3 (1287. или 1302. или 1317).

То свакако показује да је, када је Солун у питању, прошло време апсолутне доминације термина тема. С друге стране, изван Солуна има примера слободне употребе израза тема за области које никад нису имале такав службени статус. Последњих деценија XIII века то су (a) тема τοῦ Βελεστίνου, (b) тема τῆς Διμιτριάδος и (c) тема Дрианувена (θέμα τῆς Δρυανουβαίνης).[163] Још је упадљивији спомен села Заверникије ἐν τῷ θέματι τῆς Ζαβαλτίας (1329).[164] Међутим, као што се зна, Завалтија је раније била бандон, у ово време катепаникион, а никад тема. То само значи да се у епоси Палеологâ конзервативна терминологија понекад необичном виталношћу прилагођава новим условима и прима нову садржину. Нарочито се разматрани термин — тема — увек одликовао овом особином.

На основу свега што је речено, прилично је јасно да савремена терминологија не пружа основе за идентификацију „теме Солуна“ као административне јединице са таквим званичним називом. До истог резултата долази се и ако се према поглаварима солунске области одређује њен карактер. Ничим није доказано да су тамошње кефалије гувернери провинција.[165] С обзиром на величину и значај Солуна, града који је у доба Палеологâ понекад постајао и директан конкурент престоници, они се могу сматрати градским управницима, исто онако као што су то били кефалије Цариграда.[166] О обласним управницима XIII и првих година XIV века не знамо ништа. Једино доместику схола Манојлу Дуки Ласкарису може се са доста извесности признати овај ранг, с обзиром на његово дејствовање у Каламарији (с. Ропалеја) у заједници са солунским митрополитом (око 1320).[167] Али већ територија у надлежности првог обласног управника који је сигурно познат, деспота Константина Палеолога (1321/22), не може се, као што је показано,

---

[163] (a) MM IV, 424. Упоредо и περιοχή (MM IV, 403, 405), τοποθεσία (MM IV, 364).
(b) MM IV, 350. Упоредо и μέρος (MM IV, 384), χώρα /MM IV, 331 (= Zepos I, 506)/.
(c) MM IV, 417, 422.

[164] Regel Nr 4, p. 15. Слично Завалтији, „тема Христопољ“ (Xen. Nr 10, 1 sq.; Nr 11, 1 sq.) по свој прилици је катепаникион. В. горе стр. 47.

[165] Тако *Zakythinos*, Desp. II, 56 sq. који их наводи поименце. О деловању солунских кефалија као сталне институције уп. Chil. Nr 90, 23-29.

[166] То је делимично наслутио већ *Tafrali*, Thessalonique 52. О кефалијама — градоначелницима Цариграда у доба Палеологâ в. MM I, 188; *K. A. de Meyier*, Codices Vossiani graeci miscellanei, Leyde 1955; 47: κεφαλὴ τῶν κεφαλάδων (!); *Schilbach*, Hypotyposis 53, 39: κεφαλὴ τῆς πόλεως (за тумачење в. исто, 69). Cf. *Laurent*, Gouverneur 205 n. 3; *H. Hunger*, Johannes Chortasmenos (ca. 1370— ca. 1436/37), Wiener byz. Studien, Bd VII, Wien 1969, 127, 226 (Вријеније Леондарис, око 1415). Није јасно на основу чега *Laurent*, loc. cit. проглашава Павла Асена кефалијом Цариграда 1441. године. — *A. Stöckle*, Spätrömische und byzantinische Zünfte, Leipzig 1911, 74 тврдио је да је епарх до краја Византије титула цариградског префекта. За њим су се повели многи византолози, док на основу Псеудо-Кодина (178.10-11), као и брижљивијом анализом других извора, није показано да је у XIV веку епарх само дворска титула. Уп. Соловјев-Мошин, 436; *Острогорски*, Серска област 97 н. 63; *Баришић*, Мономах 216.

[167] Chil. Nr 54, 8-35. За убикацију Ропалеје в. *Теохаридис*, Κατεπανίκια 75.

сматрати карактеристичном административном јединицом. За њим следи неколико личности на истом положају, али њихов ранг није увек идентичан Константиновом. Док власт над Солуном није преузео револуционарни покрет зилота (1342—1349), међу њима је више чиновника (паниперсеваст Јован Палеолог, Сиргијан Филантропин, Михаило Мономах, Теодор Синадин), него чланова царске породице (само деспот Димитрије Палеолог). После 1349. ситуација је управо обрнута, али то је већ време цветања читавог система апанажа.

Подаци о суштини положаја споменутих управника шире области са центром у Солуну врло су оскудни. Једино за паниперсеваста Јована Палеолога (око 1326) и протостратора Теодора Синадина (1341/42) има колико-толико одређених вести. За првога Кантакузин каже, као и за деспота Константина: Θεσσαλονίκης τε καὶ τῶν ἄλλων ἑσπερίων πόλεων ἐπιτροπεύσας, а Нићифор Григора за другог: Θεσσαλονίκης μὲν γὰρ καὶ τῶν πέριξ ἄχρι Στρύμονος τοῦ ποταμοῦ πόλεων ἦν ἐπίτροπος.[108] Оба места указују на релативну пространост области којима су управљали Јован Палеолог и Синадин, али њихова идентичност, мада могућа, већ је мање сигурна. Намеће се питање, зашто се Кантакузин и Григора, који радо баратају изразом епархија, у споменутим случајевима изражавају тако неодређено. Несумњиво, величина солунске области превазилазила је у њиховим очима простор и значај једне типичне „епархије". А то је управо израз којим обојица обележавају праве административне јединице. Стога не изгледа да се подаци ових аутора могу користити као сведочанство о постојању некакве велике, типски организоване административне јединице са центром у Солуну. Пре би се рекло да они за такву појаву не знају.

С друге стране, несумњива је присутност неке врсте обласних управника у Солуну, чије се ингеренције протежу на знатном пространству. Због изузетног значаја Солуна у сваком погледу, оваква појава је схватљива. Њен карактер, међутим, није сасвим јасан. Највероватније је у питању једна посебна, нетипизирана управна агломерација која касније, преласком у руке чланова царске куће, постаје полунезависна апанажа. Њени шефови су по свој прилици тзв. опште кефалије, мада је то извесно једино у случају Сиргијана Филантропина с краја двадесетих година XIV века и, истина са мањом дозом сигурности, у случају Андроника Асена две деценије касније (в. гл. III, § 2c). Као што тема Солун, како је показано, не може увек да буде поистовећена са облашћу у надлежности оваквих функционера, тако и они сами заузимају положај који није тачно дефинисан и чија је флексибилност, напротив, врло приметна (гл. III, § 2c). Зато израз тема, бар када се везује за Солун, нема ону одређеност, познату из ранијих епоха византијске историје. Не може је ни имати, јер његова садржина је у многоме промењена. Са тих разлога и његова употреба није више доследно спроведена. Изузетак пред-

[108] Cant. I 43: I 209.9-10; Greg. XII 15: II 623.2-4. В. сада горе н. 159. Синадин је за Кантакузина само Θεσσαλονίκης ἐπιτροπεύων (III 11: II 77.15), Θεσσ/κης ἄρχων (III 31: II 191.1-2).

ставља катастарска служба која, из разумљивих разлога, од свих грана државне управе најдуже задржава остатке некадашње организационе структуре, па самим тим и некадашњу терминологију.

*

* *

Није солунска тема једина која се појављује у Македонији за Палеолога. Постоји у изворима и θέμα Σερρῶν која се може пратити чак до шездесетих година XIV века, али треба подвући да су, осим једног изузетка, у питању фалсификоване или сумњиве исправе.[169] Чак и када то не би био случај, када би све биле аутентичне, ипак би, с обзиром на утврђену егзистенцију катепаникија Сер, појава теме Сер била на први поглед доста чудна. Овако, у датим околностима, поготову се јављају многе недоумице. Последња од ових вести (из 1365), међутим, као да баца мало више светла на употребу израза „серска тема" и у већини осталих случајева.

У повељи која је у питању, *фалсификованој* хрисовуљи Јована V, реч је о селима Хиландара „и у теми Сер и у (теми) Стримон" (περί τε τὸ θέμα Σερρῶν καὶ τοῦ Στρυμμόνος), посебно о селу Потолину.[170] Речца τε у комбинацији са καί и члан τοῦ пред Стримоном јасно показују да се ради о два идентична појма, две „теме". Али сасвим је сигурно да у ово време, у другој половини XIV века, не постоји никаква тема Стримон у административном смислу. Не ради се ни о истоименом катепаникију, јер се споменуто село Потолин налази у катепаникију Зихна.[170a] Ради се, једноставно, о области у географском смислу речи, области која се протеже дуж реке Стримон. Тешко је отети се утиску да тако не стоји ствар и са темом Сер. Утисак постаје извесност када се погледа друга повеља Јована V из истог времена (септ. 1365), *али повеља несумњиво аутентична*, према којој се Потолин налази περὶ τὰς Σέρρας.[170b] Аутор се свакако не би изразио на овај начин, када би у његово време још увек постојала тема Сер као одређена административна јединица. То значи да аутори фалсификованих докумената у којима се појављује

[169] Regel Nr 1, p. 2 (= Goudas Nr 10, 33) (1292): *Dölger*, Reg. IV, Nr 2148 — фалсификат, вероватно из XV века; готово идентичан текст у Regel Nr 2, p. 8 (1301): *Dölger*, Reg. IV, Nr 2239 — eine alte Abschrift des Originals, die aber vom Original abweicht; Schatzk. Nr 37, 47 (1310); Chil. Nr 23, 2 (1306): *Dölger*, Reg. IV. Nr 2294 — фалсификат; Nr 150, 3 (1365): *Dölger*, Reg. V, Nr 3103 — фалсификат.

[170] Постојање јединствене теме Сер-Стримон извесно је за *Киријакидиса*, B. M. IV, 350 и *Теохаридиса*, Κατεπανίκια 5, који се позива и на излагање *Лемерла*, Philippes 124-28, не увиђајући да Лемерл говори о другом времену и другачијој сиситуацији (VIII—X век). Иако јединн податак из касновизантијског времена о агломерацији Сер-Стримон не садржи и спомен израза тема, навођење дукса на истом месту даје за право двојици грчких научника, али само у погледу њеног назива а не и карактера. Cf. Arcad. Vatop. 215 (= Goudas Nr 6, 1) из 1295. године. За дат. уп. *F. Dölger*, Chronologisches u. Diplomatisches zu den Urkunden des Athosklosters Vatopedi, BZ 39 (1939) 329—332.

[170a] Уп. *Теохаридис*, о. с. 93. У разматраној повељи Потолин је κατὰ Στρυμμόνα (Chil. Nr 150, 6), под којим се очигледно подразумева река Стримон.

[170b] Chil. Nr 149, 7. Cf. *Dölger*, Reg. V, Nr 3102.

тема Сер или нису били довољно обавештени, ако су радили у XV веку, или под темом не подразумевају одређену управну јединицу, ако су радили у време блиско датуму наведеном на њиховим исправама. У таквим околностима посебно је значајно што, за разлику од свих ових фалсификата, једини аутентични документ који наводи облик θέμα Σερρῶν, чини то у контексту који се односи на фискалне чиновнике.[170c] Управо онако као што се често могло видети на примеру Солуна.

Израз „тема Сер" (θέμα Σερρῶν) није једини начин којим се ова два појма, тема и град Сер, повезују у изворима. Исто вреди и за малочас споменути Стримон. Наиме, и Сер и Стримон сусрећу се обично у комбинацији са другим областима под заједничким називом тема. Ови здружени појмови, да их тако назовемо, посебно су интересантни. Јављају се они и раније. Тако, на пример, већ у XI и почетком XII века више пута може се запазити тема Волерона, Стримона и Солуна.[171] Ако прихватимо тадашње постојање овакви пространих тема као административних јединица[172], поставља се питање шта се налази иза сличне терминологије епохе Палеологâ, после бар два века крупних промена. Промена чија је једна од најупадљивијих одлика територијално сужавање административних јединица, услед чега већ на прелазу из XII у XIII век више не постоје споменуте велике агломерације.[172a]

Већ летимичан поглед на вести о „темама" састављеним из више области, које се поново појављују у XIV веку, открива две занимљиве појаве. Прво, у питању је увек катастарска ревизија или њени извршиоци и сл.[173] Једино одступање од овог правила припада, у ствари, XIII веку (1299), дакле првој по реду од ових вести, што није без значаја у ситуацији када се теме из деценије у деценију све ређе помињу. У ситуацији, дакле, када процес нестајања тема, уз промену њиховог карактера, постаје врло приметан. Друго, изненађује шаренило комбинација и брзина њихових промена. За непуних пола века осведочене су теме: Волерон — Стримон (1299)[174], Волерон — Мосинопољ — Сер — Стри-

[170c] Schatzk. Nr 37, 47 (1310).

[171] Lavra Nr 33, 76—77; Nr 36, 14; Nr 39, 2; Nr 41, 33 etc.

[172] Cf. *Ahrweiler*, Administration 83 sq., која расправља и о другим сличним примерима: Тракија—Македонија, Хелада—Пелопонез.

[172a] Бар не постоје у Алексијевој повељи Млечанима (1198). Part. Romaniae још увек познаје постојање сличних спојева: Миласа—Меланудион, Молиск—Моглевон (ed. *Carile*, 218.22, 221.104), али тада су већ у питању изразито мања пространства и не ова о којима је досад било речи.

[173] Овде не може да буде коришћен један печат судије Волерона, Стримона и Солуна, како би то желео Јиречек (Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 457), јер потиче из сса IX века (*Schlumberger*, Sigillographie 109).

[174] Chil. Nr 13, 89. Волерон се јавља у свим овим комбинацијама. Дуго се сматрало да је В. град и једини је *G. L. F. Tafel*, De viae Egnatiae parti orientali, Tubingae 1841, 32 sq. веровао да је то област. Ово је схватање поткрепио К. Амандос у две своје белешке и утврдио и границе (Родопи, Места, Јегејско море, Макрија—Маронеја): Βολερόν, Ἑλληνικά 2 (1929) 124-126; Βόλος-Βολερόν, Ἑλληνικά 7 (1934) 267-270. У четвртом наставку својих „Византијских студија" Ст. Киријакидис је спровео детаљно истраживање ове области и утврдио да је Мосинопољ био њен центар (Τὸ Βολερόν, Солун 1937—1939). Лако је могуће да је В. био катепаникион, као што су то биле и друге области које с њим улазе у састав појединих „тема".

мон (између 1297. и 1316.)[174a], Волерон — Сер (1326: χώρα!)[174b], Волерон — Стримон — Сер (1341).[174c] С обзиром да се ове комбинације јављају у документима, разлике међу њима морамо схватити као одраз стварног стања ствари, а не као последицу непрецизности у начину изражавања.

Упркос бурним и брзим поремећајима које је собом доносио грађански рат двадесетих година XIV века, тешко је претпоставити да промене о којима је реч представљају резултат административних реформи које су повлачиле нове границе између појединих управних јединица.[175] Погодно време за такве потезе било је у XIV веку већ прошло и ова епоха не познаје неки реформни рад у том смислу. Објашњење, изгледа, треба тражити на другој страни. Државне институције већ су у тој мери феудализоване и везане за личност, да се дешавало да поједине крупније територијално-административне агломерације буду „образоване" самим одређивањем распона овлашћења функционера којима су поверене на управу. Могло би се рећи да оне често умиру са престанком мандата њихових управника, тзв. општих кефалија. Овакве области не могу се довести у везу са некадашњим класичним темама (тај назив се, уосталом, за њих и не везује). Такође, њихов опсег и њихова имена обично не одговарају опсегу и именима тема о којима је овде било речи (уп. гл. III, § 2c). Али заједничка црта и тада ипак постоји. Она се огледа, нарочито у случају „здружених" тема у чијем називу фигурира Сер, у споменутим доста слободним променама тематских граница, тако да се стиче утисак да се и апографевсу, као и општем кефалији, ad hoc поверава одређена територија. То не значи да се територијални распон апографевсових овлашћења одређује приликом сваке ревизије. То само значи да теме XIV века, које се јављају источно од реке Стримон, имају релативно недефинисане границе које се могу знатно мењати са сваким новим именовањем тематских пореских контролора. То истовремено значи да тема, у доба када се катепаникион афирмише као најраспрострањенији тип административне јединице, све више постаје беочуг фискалне организације и тиме коначно губи некадашњу садржину. Овај преображај сазревао је дуго пре разматране епохе, јер његови први наговештаји могу се приметити још у доба Комнинâ.[176]

Разуме се да је и судбина некадашњег тематског управника — дукса — морала бити тесно повезана са судбином административног округа на чијем се челу налазио. Стога је значајна, али не и изненађујућа, чињеница да изучавање његовог положаја потврђује малопређашњи закључак о карактеру касновизантијских тема. Наиме, у доба Палеологâ, и то како у темама Македоније, тако и у другим крајевима Царства, постаје врло приметна тенденција преображаја дукса у функционера

[174a] Schatzk. Nr 74/7, 2 (= Sechs Praktika RK, 2) (1316); Arcad. Vatop. 217 (1297. и 1312: *Dölger*, Reg. IV, Nr 2200, 2335).

[174b] Prodr. Nr 19, 20-23 (1326).

[174c] Извор ми је неприступачан. Cf. *Киријакидис*, В. М. IV, 345 sq.

[175] Тако *Киријакидис*, В. М. IV, 337, 341 sq., 362 и, чак доста изричито, *Lemerle*, Philippes 225 sq.

[176] Cf. *Ahrweiler*, Administration 86.

који се првенствено бави уређивањем катастра и другим фискалним пословима. Логичан резултат овако тесне повезаности судбина оба појма — дукса и теме — било је и њихово истовремено ишчезавање са историјске позорнице (о дуксу детаљније гл. III, § 1).

*
* *

На основу претресаног изворног материјала произлази да у последњем раздобљу византијске историје — епоси Палеолога — тематска организација ишчезава као територијално-административни систем. Након многих векова сталних промена његова је жилавост била исцрпљена, а његово време прошло. Измењени друштвени услови тражили су и нове организационе форме. Феудализована позновизантијска државна структура, у којој је владар био више шеф породичног клана него император у римском смислу, а чиновници више његови лични него државни службеници, није могла почивати на систему провинција израслом у другачијој клими.

Док се економска снага државе заснивала на ситном сељачком поседу, а војна на маси сељака стратиота, простране и чврсто организоване теме функционисале су добро као веза између органа централне власти и ових поданичких слојева. У епоси Палеолога економска је основица већ одавно крупни приватни посед, а војна — феудална војска државалаца таквих поседа. На плећима овога слоја леже многе раније функције државног организма, чија кохезија знатно слаби. Управна организација, међутим, не мења се у истом ритму, у којем се развија таква економска и друштвена структура. Стога, иако у претходним вековима — једанаестом, дванаестом и тринаестом — теме све више губе значај, уз уочљиву тенденцију њиховог смањивања и распадања, тек у XIV веку коначно ишчезава стари тематски систем провинцијске управе.

Под Палеолозима територија државе покривена је у све већој мери административним јединицама новог типа. Колико доследно је спровођено њихово организовање може се, међутим, само претпостављати, јер се изворни подаци не односе равномерно на све области Царства. Сигурно је да ове јединице, и поред свих заједничких карактеристика, нису биле строго типизиране и да се често више може говорити о њиховој међусобној сличности него идентичности.

Нове јединице добијају нове називе, индивидуалне али и заједнички. Систем катепаникија коначно је заменио остатке тематске организације. У првој половини XIV века овај процес достиже врхунац и бива завршен, па се претходно столеће може сматрати позорницом његовог бујања. Нагли вал ових промена наишао је, дакле, некако истовремено са рестаурацијом Царства и уздизањем нове и последње династије на цариградски престо. Међутим, за владавине њених првих чланова, старо и славно име тема жилаво се брани од заборава. Потискивано из управног система, у коме више за њега нема места, оно се одржава

налазећи уточиште у фискалном организму, у већој или мањој мери још увек посебно устројеном. То не бива задуго и у немирним данима грађанског рата Кантакузина и Палеолога тихо ишчезава и спомен тема, све ређи током претходне две-три деценије.

Нови управни организам, међутим, није дуго изграђиван неометано. Већ од средине XIV века све је мање вести о функционисању савремених, сразмерно младих административних јединица. Узрок не треба тражити само у оскудици изворног материјала. То је време велике економске и политичке кризе већ озбиљно болесне државе и даљег, убрзаног приватизовања државних институција. Апанаже владарског клана постају доминантан облик управљања у унутрашњости, што ускоро има одраза на свим нивоима провинцијске администрације. Она у таквим околностима губи карактер једног доследно замишљеног и изграђеног система.

III

УПРАВНИЦИ ПОКРАЈИНА

Извесна неизграђеност система административних јединица, непостојање чврстог, до у детаље доследно спроведеног принципа у њиховој организацији, у многоме су одредили и положај њихових управника. Управник административне јединице нема строго одређено и прописано звање, још мање титулу. Не само да се његов положај обележава неколиким изразима, него ни садржина свакога од њих није непроменљива. То пре свега важи за наративне изворе, чији изрази немају самосталну вредност техничких термина. Кантакузинови и Григорини епитропи и архонти могу руководити градом или покрајином као царски чиновници, али је смисао ових термина далеко шири.[1] Код познијих писаца шаренило појмова је још веће.[1a] Међутим, одговарајућу терминологију повеља карактерише далеко изразитија егзактност и једнообразност. То показује да су у организацији провинцијске управе, поред све њене недорађености, присутне и појаве које би се могле назвати типичним. Другим речима, као што је катепаникион основна организациона јединица овог доба, тако је кефалија најраширеније звање провинцијског управника. Уз њега, релативно дуго задржава се и старо достојанство дукса.

[1] За Григору епитроп је и Кантакузин као регент у име Андроника III (IX 10: I 440.4-15) и понеки западни династ на грчком тлу (IX 9: I 438.13-16). У сваком случају, епитроп није технички термин већ и због тога што није заступљен у повељама. Појам архоната посебно је широк. Код Кантакузина они су и шефови локалне администрације, што је можда и смисао Григориних ἄρχοντες πόλεων (VIII 6: I 316.20), али су далеко бројнија другачија значења. За Псеудо-Кодина то је племство у најширем смислу (p. 270. 18-22, cf. et *Zakythenos*, Chrysobulle 31.49), а он нипошто није усамљен. Cf. *Weiss*, Kantakuzenos, index s. v. Тако постаје јасна и генеза израза ἀρχοντόπουλος (уп. гл. I, н. 21). Архонти су и припадници богатог трговачког слоја [cf. *К. Амандос*, Μακεδονικὰ σημειώματα, Νέα Ἑστία 12 (1932) 72], али и угледни страни представници (*Zakythenos*, o. c. 30.27, 30.31). Кукулесова једнострана идентификација архонта са кефалијом не долази према томе у обзир (Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ Λαογραφικά, II, Атина, 1950, 73).

[1a] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 107.

1. *Дукс*

Достојанство дукса, као и многа друга у хиљадугодишњој историји Византије, преживљавало је многобројне мене. Некадашњи војни командант под тематским стратегом, дукс је у XII веку у својим рукама објединио војну и цивилну власт и постао нови, типични управник провинције.[2]

У наредном столећу, тринаестом, и касније, спомен ове титуле са дугом традицијом постаје ређи, али њено присуство у изворима није тако ретко да би се могло сматрати симболичним, како је то у два наврата пресудила историјска наука.[3] Јер у XIII и XIV веку спомињу се дуке у Солуну, Серу, Волерону, области Стримона, на Лемносу и Косу и, понајвише, у малоазијским покрајинама.[4] С обзиром да се већина сачуваних повеља тога доба односи управо на споменуте крајеве, очевидно је да дукс није само реликт старијих времена, који се понегде одржао.

Осим тога, у епоси Палеолога, дукс се не може сматрати испразним дворским достојанством. Нема га, наиме, у Псеудо-Кодиновом спису, као што нема ни других типичних функционера епохе — месазона, кефалија, апографевса итд.

Све ово упућује на потребу извесног преиспитивања досадашњих схватања о титули дукса под Палеолозима.

*

* *

У епоси Комнина и Анђела, почев од средине XII века, дукс је несумњиво управник једне провинције, као што се лепо види на примерима Миласе—Меланудиона[5], Филипопоља[6], Браничева и Београда[7], Крита.[8] Значајно је, међутим, да се већ тада дешава да се у рукама истог човека стекне и дужност катастарског инспектора — апографевса.[9]

Касније, дукс се у звању шефа провинције јавља најчешће у Малој Азији. Таква је у првом реду функција многобројних дука теме Траке-

[2] За дуке до XII века највише података и вредних закључака пружа *Ahrweiler*, Administration 46-67. В. и *Ј. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 85 сл.

[3] *Stein*, Untersuchungen 21 sq.; *Zakythinos*, Desp. II, 56. Почетак повлачења дукса у други план *Ангелов*, К вопросу фем 58, 60 ставља око средине XIII века.

[4] Cf. *Zakythinos*, o. c. 56 n. 4 (контрадикторно ауторовом претходном ставу). Ваља додати и дукса Хиоса (MM IV, 230: 1293).

[5] MM IV 317 (1175), 321 (13. индикт, а спомиње се и један од непосредних наследника Манојла Комнина: 1195), 327 (доба Анђела), 328 (јануар 7. индикта, а спомиње се прва влада царевог оца, што мора бити Исак II Анђео: 1204). Уп. и *Ahrweiler*, Administration 77).

[6] Chon. 526.9 (доба Исака Анђела).

[7] *Sathas*, MB VII, 242.18 (доба Манојла Комнина).

[8] MM VI, 139, 140 (1197).

[9] MM IV, 317, 320, 324, 325, 327; Chon 526.9. *Ahrweiler*, Smyrne 138 приметила је ову појаву, али је приписала тек времену Палеолога.

спјанаца у никејско доба.[10] Да ли су сви они имали и других компетенција не знамо, али је дукс исте теме из 1249, Константин Ласкарис, сасвим сигурно обављао и послове из надлежности апографевса.[11] Исти је случај, знатно раније — око 1235. — и са Михаилом Фоком[12] и, касније — око 1253. — са Георгијем Макрином.[12a] Још каснији примери, све тамо до почетка XIV века, не пружају увек директне потврде о постојању оваквог паралелизма у компетенцијама тракесијског дукса, али у томе не треба тражити доказ да га није ни било. Утолико пре, што се и у таквим случајевима дукс, на овај или онај начин увек бави неким имовинским питањима.[13]

У наведеним околностима инструктиван је случај Манојла Каламбакиса који у размаку од месец дана (децембар 1284 — јануар 1285) издаје две исправе по истој ствари за манастир Лемвиотису код Смирне, али се први пут потписује као δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς τῶν Νεοκάστρων, а други пут је само ἀπογραφεὺς τῶν Νεοκάστρων.[14] С друге стране, у области Меланудиона и Палатија, око реке Меандра у близини Смирне, током друге половине XIII века егзистирају у више махова дуке које се баве и пословима из надлежности апографевса, мада им се то звање не придаје изричито.[15]

Европски део Царства, као што је већ речено, у доба Палеолога такође познаје присуство дука. Карактеристично је, међутим, да је њихов спомен овде ређи него у малоазијским покрајинама и да нема тамошње устаљености и правилности у употреби ове титуле. Дукс Солуна појављује се у изворима само два пута на прелазу из XIII у XIV век, оба пута у неиздатим, непрецизно датираним документима, уз то чудноватог начина изражавања.[16] Али једно је сигурно: његови прерогативи карактеристични су за апографевса. У другим случајевима, такође не нарочито честим, из друге половине XIII века или првих деценија XIV века, деловање дукса везује се за неке од оних специфичних комбинација

[10] О њима уп. *Ahrweiler*, Smyrne 138 sq.

[11] MM IV, 182-83. Дат. према *Ahrweiler*, o. c. 145, 145 n. 97, док је *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 313 био за 1234. годину.

[12] MM IV, 19, 206, 279. О Фокиној каријери *Ahrweiler*, o. c. 141 sq.

[12a] MM IV, 212, 224-25, 247-48. Датум: *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 317.

[13] Хронолошким редом: MM IV, 153, 154, 74, 256, 283, 257, 258. Али зато дукс Теодот Калотет врши катастарску ревизију: MM IV, 209-210 (1259: *Dölger*, o. c. 310).

[14] MM IV, 268, 269. За дат. в. гл. II, н. 28. *Ahrweiler*, Smyrne 145 sq. на основу неких других случајева (MM IV, 207, 216) претпоставља да је могуће да у документима изостане титула дукса. За другу двојицу познатих управника Неокастра, Ливадариоса и Константина Дуку Нестонга, уп. ib., 165, 173. Аутор обојици придаје достојанство дукса, али се то изворно може тврдити само за Нестонга (cf. MM IV, 258). Осим тога, презиме овог последњег несумњиво је Дука Нестонг (cf. MM IV, 104), па је непотребно преиначавање одговарајућег (идентичног) Пахимеровог податка, на чему инсистира *Ahrweiler*, o. c. 164 n. 128. Уосталом, овакво презиме није непознато у Византији. В. горе стр. 12.

[15] MM VI, 201, 212, 234 (в. и 196, 197).

[16] Види првенствено одломке у *Киријакидис*, B. M. IV, 474—76, који ни сам није сигуран у датирање које предлаже. Уп. и Zogr. Nr 12, 18-23; српски превод: *Мошин*, Акти 176.

које се у изворима појављују под називом тема: Сер — Стримон[17], Волерон — Мосинопољ[17a], Волерон — Мосинопољ — Сер — Стримон.[17b] И сваки пут се, изгледа, дуксове дужности своде на дужности апографевса. Ова делатност на фискалном плану нарочито је уочљива у случају Лава Акрополита, дукса Сера — Стримона, и Јована Апелменеа, из Волерона — Мосинопоља, али ни Манојло Ливерос, последњи од тројице дука из источне Македоније, не бави се пословима који би били суштински другачији. Акрополит врши παράδοσις и ради за државну благајну, исправа Апелменеа назива се практиком, док Ливерос на терену посредује у неком имовинском спору и успоставља нарушену неповредивост власничког права.[18]

Коначно, и управници острва Лемноса и Коса наводе се у изворима као дуке, и то са приличном доследношћу. Каткад, исто као у случају Неокастра, потписују се δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς и састављају катастарске исправе — практике. То чине на Лемносу, у размаку од једне и по деценије, Василије (1299), један аноним (1300) и Михаило Макремволит (1314).[19] Отприлике у исто време Георгије Валсамон је „само" δοὺξ τῆς νήσου Κῶ (1290).[20]

Појава комбинације δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς у другој половини XIII века никако није спорадична, како би на први поглед могло да изгледа на основу изнетих примера. Напротив, њена употреба је изненађујуће доследна у потписима (једини изузетак је Јован Апелмене), а потпис једног чиновника у Византији представља најтачније сведочанство о атрибутима који му припадају. Царево обраћање чиновнику, међутим, никад не обухвата све елементе његове пуне титуле, него само најважнији. У побројаним случајевима тај елемент је δοὺξ. Када се ова околност има у виду, постаје јасна разлика између два начина навођења једног одређеног чиновничког достојанства, па и достојанства дукса. Разлика која, наравно, никад није била случајна. Према томе, дукс се у свом потпису држи одређених правила и комбинација δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς има теоријску подлогу. Она нам је на срећу и позната, јер је међу неколико формулара аката из овог времена сачуван и један који за дукса прописује управо такав потпис.[20bis]

[17] Arcad. Vatop. 215 (= Goudas Nr 6, 1). За датум исправе (1295) и тип агломерације уп. гл. II, н. 170.

[17a] Zogr. Nr 16, 56. Датум предложен од издавача (1319?) не задовољава, јер се у док. спомиње неки „господар" севастократор (29). Наиме, на основу распореда севастократора, који је утврдио *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141—192, чини ми се да је једини који долази у обзир — Константин Торник. Према месецу (март) и индикту (2), наш би документ у том случају био издат 1274, у време када Торникова каријера већ постаје непозната, али када је он највероватније још увек жив. Cf. *G. Schmalzbauer*, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, Jahrb. d. österr. Byz. 18 (1969) 119.

[17b] Prodr. Nr 31, 1-2 (1334).

[18] За Акрополита уп. Goudas, Nr 6, 9, 13; за Апелменеа — Zogr. Nr 16, 47, 50; за Ливероса — Prodr. Nr 31, 23—27.

[19] Alex. Lavr. 166 (Василије); MM VI, 256-58 (аноним). Макремволитов практик није издат. Дат. према *Острогорский*, Писц. книги 206, 221 (= СД I, 7, 24), где се могу наћи и ближе информације о овим документима.

[20] MM VI, 246. Дат.: *Dölger*, Patmos Kaiserurk. 354 f.

[20bis] *Sathas*, MB VI, 642.8-9.

За многе од дука, споменутих у овом поглављу, јасно је да превасходно обављају дужност шефа одређене административне јединице. На то указује традиционалан начин њиховог титулисања и навођења њихових области, а садржина аката који се на њих односе то често потврђује. Тако Јован III Ватац 1245. године налаже дуксу Тракесијанаца, Комнину Кантакузину, да се постара да митрополит Смирне врати монасима Лемвиотисе бербу маслина коју је ноћу кришом присвојио и не узнемирава их убудуће у коришћењу тог оробљеног маслињака.[21] Сачувано је и писмо (σιγιλλιῶδες γράμμα) истог Кантакузина, којим он, нешто касније и у другој прилици, забрањује узнемиравање Лемвиотисе на њеним поседима.[22] Царске налоге, сличне претходним, добија двадесетак година касније други један дукс Тракесијанаца, Теодот Калотет[23], а после њега и Фока Ауторијан.[24] И у другим областима дуке добијају таква упутства из центра, на пример Георгије Валсамон на Косу.[25]

Пада у очи да изразита већина изнетих примера, за које се може рећи да се у њима дукс појављује у својству провинцијског управника, пада у XIII век и то ближе његовој средини него последњим годинама. У таквим случајевима дукс има исте или сличне компетенције као и, видећемо то мало касније, кефалија. С друге стране то је већ доба када оба звања упоредо постоје. Стога их Андроник II, у једној од својих раних хрисовуља (1287), ставља на равну ногу једно с другим и третира практично као синониме, забрањујући да поседе повељом обдареног манастира узнемирава μήτε ὁ κεφαλαττικεύων, μήτε ὁ δουκεύων, μήτε ὁ ἐπ' ἐξουσίᾳ πάσῃ.[26]

Непостојање стварних разлика у делатности носилаца ових достојанстава одвело је у неким случајевима и њиховом неосетном спајању у рукама једног човека. Шта више, одговарајући примери нису тако ретки. Јован Торник потписује се 1258. као δοὺξ καὶ κεφαλὴ τοῦ θέματος Θρακησίων.[27] Обе ове дужности придају се практично истовремено (1302—1304) и Константину Дуки Нестонгу у Неокастру.[28] Најзад, у

[21] MM IV, 139 (датум према: *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 312)

[22] MM IV, 216-17 (1247: *Dölger*, o. c. 309).

[23] MM IV, 153, 154 (оба из 1259: *Dölger*, o. c. 310, 313.

[24] MM IV, 256-57, 257-58. *Dölger*, o. c. 318 предлагао је датирање у 1275. и 1277. г., док *Ahrweiler*, Smyrne 153 sq. помера настанак оба документа на сам почетак XIV века.

[25] MM VI, 246-47. По царским наредбама се поступа онако као што је учинио и Кантакузин. Cf. MM IV, 258-60 (Ауторијан).

[26] Phil. Nr 3, 83-84. Појава посебног апографевса у документу (1.51) не дозвољава да овај дукс буде схваћен као катастарски контролор.

[27] MM IV, 74. У тексту издања стоји κελευστής уместо κεφαλή али је *Ahrweiler*, Smyrne 149 на основу рукописа исправила ово читање. Дат. према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 309, док *Ahrweiler*, o. c. 146 предлаже 1268. год. — Индикт 1 одговара Делгеровом датирању. За овог Торника в. *Schmalzbauer*, o. c. 121 f.

[28] Pachym. II, 428-429 (кефалија); MM IV, 258 (дукс). За Нестонга в. *Ahrweiler*, Smyrne 165, 173; *R. Guilland*, Fonctions et dignités des Eunuques, Et. Byz. 2 (1944) 199 sq. — У Трапезунту, где се старе институције дуже задржавају, сусреће се још 1381. и 1386. комбинација дукс-кефалија. Cf. *F. Uspenskij — V. V. Beneshevich*, Actes des Vazélon, Leningrad 1927, Nr 103, 35; Nr 133, 54 (= MM V, 468, 469).

размаку од свега пар година (1319—1321) на Лемносу се више пута спомињу управници острва Теодор Падијат, Константин Цирапис и Јован Валсамон са титулом δοὺξ καὶ κεφαλὴ (ἔτι δὲ καὶ ἀπογραφεύς) τῆς νήσου Λήμνου.[29] То је ипак била само привремена појава, карактеристична за једно прелазно раздобље. На Лемносу, а и на Косу, уместо дука убрзо се спомињу искључиво кефалије.[30] У овом својству поглавари Лемноса ће се касније, у другој половини XIV и у XV веку, дуго појављивати.[30a]

Нема сумње да су изложене појаве и њихове промене биле резултат одређеног развоја. Оне лепо показују како се стара чиновничка звања одупиру неумитности ишчезавања, док нова постепено крче себи пут, што је сасвим у складу са преображајем читаве провинцијске управе. Јер, у епоси Палеологâ коначно је завршен процес распадања старог управног система у провинцији. Преокрет, међутим, није извршен преконоћ. Нове административне јединице — катепаникији — преовлађују, али се задржавају и старе — теме —, првенствено у Малој Азији и на острвима Јегејског мора. У којој мери су оне задржале и стари карактер, тешко је рећи, али да је у овом смислу било суштинских измена види се на примеру тема у европском делу Царства. Европске теме, које у ово време још постоје у Македонији, осим назива мало су шта сачувале од особина тема из ранијих епоха. Њихова улога административних јединица била је завршена и оне се, док нису потпуно ишчезле средином XIV века, одржавају као агломерације фискалног карактера, сачувавши тако само једну страну своје некадашње физиономије.

Природно је да је и дукс, као најодговорнији функционер у теми и у неку руку њен симбол, морао да има сличну судбину. И он се најчешће сусреће у малоазијским покрајинама и на острвима Јегејског мора, првенствено тамо где континуитет византијске власти није био озбиљно нарушен и задуго прекинут IV крсташким ратом. На Балкану, међутим, рестаурација византијске власти не доноси систематско обнављање старих организационих облика управе. Било да их је привремено уништио долазак крсташа или одржавала власт према Никеји непријатељски расположених епирских господара, византијска реконквиста ударила је темама печат преживелости и потиснула их у други план. Тако се ни дукс није могао вратити у свом старом руху или се, бар, није могао, и ако се

[29] За Теодора Падијата (1319) уп. *Dölger*, Reg. IV, Nr 2429, 2430, 2638. Најшири облик налази се у једном Цираписовом (исправку имена које нетачно доносе MM дао је *Dölger*, Beiträge 90 n. 2) акту: MM VI, 255 (1321: *Dölger*, Patmos Kaiserurkunden 358, 370). У неким документима око 1319. Цирапис фигурира само као апографевс. Cf. Chil. Nr 40, 367; Nr 41, 101; Nr 42, 42; Nr 43, 44. Један његов практик је издат (Alex. Lavr. 163-65), а има их и неколико неиздатих. Cf. *С. Евстратијадис*, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, Ἑλληνικά 2 (1929) 382; *G. Rouillard*, Les archives de Lavra, Byz. 3 (1926) 258 sq. — За Јована Валсамона в. MM VI, 254 (1321: *Dölger*, o. c. 358, 370).

[30] MM VI, 256 (1323: *Dölger*, Patmos Kaiserurkunden 358, 370), 249 (1326), 253 (1331).

[30a] Phil. Nr 10, 179 (1355); Zepos I, 703 (1405); Arcad. Vatop. 434 (1415), 435-36(?); *Laurent*, Gouverneur 198.14, 18 (1435—1444: *Laurent*, o. c. 200); Facsimiles Nr 36, 13 (1462).

вратио, у њему дуго одржати. У новој епоси, Палеологâ, на положају провинцијског управника заменио га је кефалија.[31]

Долазак кефалије на положај шефа локалне администрације, међутим, није донео тренутно ишчезавање дукса чак ни у европским областима Византије. Овде је већ указано на његов положај у финансијском апарату у Солуну, Волерону и другде. Формално у приличној мери нејасан, овај положај, по задужењима која собом носи, фактички поистовећује дукса са апографевсом. При томе, у XIV веку дукс је по рангу већ иза кефалије и, следствено томе, дешава се да прима наређења од њега, па чак и од прокатимена (Солуна).[32] Али, и при таквом потискивању у други план, извесно је да надлежна власт пре свега користи дуке да у имовинским споровима врше истрагу на терену, која може, у компликованијим случајевима, да представља и катастарску ревизију скромнијих размера.[33] То не значи да дукс није могао имати и другачијих дужности. Његова појава у области Канине и Берата представља довољно јасан пример у овом смислу. Наиме, на молбу канинског епископа Андроник II издао је јуна 1307. године хрисовуљу којом забрањује тамошњем кефалији да убире митат са црквених добара. Истовремено, забрањује се и дуксу (ὁ κατὰ καιροὺς δουκεύων εἰς τὴν ἐκεῖσε χώραν), који је по стилизацији читавог документа очигледно другоразредна личност у односу на кефалију, да приликом исслеђења убиства извршеног од стране епископског парика или клирика, конфискује читаву имовину кривца и да при томе наваљује на сусељане ζημίαν οὐκ ὀλίγην.[34]

Очигледно је, на основу свега што је речено, да није могуће схватити у потпуности место и дужности дукса у време када он више није управник провинције. Свакако да његов положај и није био више тачно одређен у оној мери у којој је то био раније. Али осведочено духсово деловање у својству апографевса, праћено неретко и одговарајућим титулисањем, довољно јасно показује карактер његове тадашње улоге у државном апарату. Било је то, природно, само привремено решење за једну преживелу институцију. Такво решење брзо је морало да буде напуштено и није случајно да ниједан познати апографевс из времена Палеологâ, од оних који су то превасходно, не ставља у свој потпис титулу дукса. Очевидно, ово старо и славно достојанство, губећи прерогативе управника провинције, не стиче сигуран и коначан статус ни међу функционерима фиска. Појава дукса у редовима ових чиновника била је, у ствари, пролог његовог потпуног ишчезавања са историјске позорнице. До тога је дошло током прве половине XIV века, јер каснијим изворима више није позната никаква активна служба дукса.

[31] До истог закључка долазе *Stein*, Untersuchungen 21; *Zakythinos*, Desp. II, 56 Међутим, *Jireček*, Gesetzbuch 210 и *Соловјев-Мошин* 456 сувише једнострано тумаче овај однос, сматрајући кефалију наследником дукса на положају гувернера теме (!), односно идентификујући оба звања.

[32] *Alexander*, Chrysobull of Kanina 181.73, 79; 182.107, 110; 183.113 (1307); Chil. Nr 88, 19-24; Соловјев-Мошин бр. 31, 130-131 (= *Венс*, Γράμματα Nr 19, 66-69) (1359).

[33] Zogr. Nr 12, 18-23 (1290) (српски превод: *Мошин*, Акти 176); Chil. Nr 88, 19-24 (1323).

[34] *Alexander*, ed. cit. 180.70-181.77, 182.92-100.

2. *Кефалија*

а) *Звање*

Кефалија (ἡ κεφαλή, ὁ κεφαλατ/τ/ικεύων) је најраширенији израз којим се у последња два века византијске историје означавају највиши функционери провинцијске администрације.[35] Утолико је чудније што он за науку досад није представљао неки нарочит предмет интересовања на једном општем плану.[36] Проблема међутим има доста, јер је ретко који термин у читавој историји византијског управног уређења, у зависности од извора показивао унутар једне епохе тако промењива значења, а у основи био ипак тако одређен.

Нема сумње да је порекло речи кефалија неофицијелно.[37] Као службени термин он се појављује тек у XIII веку. Ново значење улази у употребу постепено, тако да тек у последњој трећини века почиње да бива шире прихватано, а у наредном столећу и типично.[38] Уопштени смисао поглавара и шефа, као уосталом и основни — глава (caput), који је био на снази у претходним раздобљима византијске историје, остаје и даље.[39] Он се може протегнути на моћну властелу, може се односити на црквене достојанственике, па чак и на представнике страних сила.[39a] Све су то последице ширине и многостраности значења

[35] Још је *Heisenberg*, Palaiologenzeit 69 sq. запазио да се у повељама кефалија обично наводи као ὁ κεφαλατικεύων. Ово мишљење треба исправити утолико што употреба израза зависи од његовог места у повељи. У адреси и потпису увек је именица женског рода (ἡ κεφαλή), а у самом тексту обично споменути партицип презента. Има и доста докумената у којима се уместо партиципа појављује ὁ εὑρισκόμενος εἰς κεφαλὴν (следи локација). Cf. MM III, 109; MM V, 167, 170; Соловјев-Мошин бр. 8, 106-107; бр. 31, 125-26; ПП IV, 191.7; Zogr. Nr 27, 72 etc. Облик ὁ κεφαλὴ сасвим је изузетан (MM VI, 187). У множини равноправни су облици κεφαλαί и κεφαλάδες.

[36] Директан интерес показали су и резултате вредне спомена постигли само *Stein*, Untersuchungen 21-25, 27; *Heisenberg*, Palaiologenzeit 68-70; *Zakythinos*, Desp. II, 65-71 и, у знатно мањој мери, *Tafrali*, Thessalonique 52.

[37] Cf. *Stein*, Untersuchungen 21; *Ангелов*, К вопросу фем 59.

[38] У изворима пре XIII века само се код Хонијата (192.21 B, 818. 8 B) наилази на употребу речи кефалија у овом смислу. У питању је, међутим, „народска" верзија његове историје, која припада познијем времену, вероватно XIV веку. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, 114. — *Ангелов*, К вопросу фем 59 сматра да кефалија постаје уобичајени термин од 1260. и касније. Примери из X и XI века на којима инсистира *Zakythinos*, Desp. II, 66 sq. исувише су неодређени и спорадични, да би им се могло приписати позније специфично значење техничког термина.

[39] Pseudo-Cod. 167.16, 19; 175.8-9; 13-14; 176.7; 251.12, 23; *J. Schmitt*, The Chronicle of Morea, London 1904, v. 420. У овом општем значењу (којим се каткад и савремени историчари задовољавају) спомен кефалије још од VI века прати *Dölger*, Beiträge 50, 50 n. 6. Уп. и *G. Rouillard*, L'administration civile de l'Egypte byzantine, Paris 1928², 80-81; Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, 201 н. 20 (XI век).

[39a] За критску властелу, припаднике дванаест најмоћнијих породица, који су κεφαλαί, πρωτοκεφαλάδες уп. *Г. А. Сифакас*, Τὸ χρυσόβουλλον 'Αλεξίου Β' Κομνηνοῦ καὶ τὰ δώδεκα ἀρχοντόπουλα (1182), Κρητικὰ Χρονικὰ 2 (1948) 129, 138. Иако је дотични документ највероватније фалсификат (*Dölger*, Reg. II, Nr 1152), он одра-

израза кефалија, који се на историјској позорници није појавио у искључивој вези са чиновничком хијерархијом. Па ипак, израз кефалија у доба Палеологâ употребљава се претежно за означавање управника провинције.

Очигледно је, и данас довољно познато, да се у наведеном смислу под кефалијом подразумевала одређена функција изван хијерархије званичних дворских и племићких титула. Јер, на кефалију се не наилази у ранг-листама епохе Палеологâ и то већ само по себи показује карактер овог достојанства. Стога неки од познатих кефалија носе титуле које им и одређују стварни ранг у друштву, независно од положаја који заузимају.

Нићифор Хумнос, на пример, у својој богатој каријери нашао се једног тренутка на положају кефалије Солуна, носећи истовремено титулу ἐπὶ τοῦ κανικλείου.[40] После Хумна исту дужност обављао је извесни Јалеас (Ὑαλέας) са титулом логотета τοῦ στρατιωτικοῦ.[40a] Сличних случајева има више, али пошто се задржавамо само на оним солунским гувернерима који се у изворима изричито спомињу као кефалије, завршимо са Манојлом Ласкарисом који је уз ово звање носио и титулу доместика τῶν (δυσικῶν) σχολῶν.[40b] Солун, наравно, нема монопол на овакве појаве. Још 1268. године логотет дрома Василије Метритопул био је кефалија Алмироса;[41] 1326. године велики чауш Алексије Цамблак је кефалија Сера.[42] Као што ће мало касније бити показано, на исту појаву наилази се, што је сасвим природно, и код кефалија вишег ранга, тзв. општих кефалија.

У Византији било је више појмова, углавном употребљаваних у пореској терминологији, изведених од исте основе од које и израз ке-

жава одређене савремене погледе. В. и *Kirsten*, Stadt 43. Стога и јесу κεφαλᾶδες = varones griegos у варијанти Морејске хронике. Cf. *А. Адамантиос*, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, ΔΙΕΕ 6 (1901) 462, 544, 562. За цркву уп. MM II, 136 и *Bojазидис*, Χρονικόν II, 167. Кефалије су и господари Ђенове (MM III, 31) и млетачки баило у Византији (MM III, 80, 117), па и шефови франачке војске у Мореји (*Schmitt*, o. c. vv. 50, 138, 570, 879). *Вакалопулос*, Μακεδονία 19 без икаквог ослонца у изворима претпоставља да су кефалије и сви чланови градског синклита у Серу.

[40] *Mešin-Sovre*, Supplementa, Nr 2, 12-13 (1310). Псеудо-Кодин не наводи никакву дужност уз ову титулу нити зна њено место на хијерархијској лествици (140.5-6). Остале савремене ранг-листе стављају је на тринаесто место (ib., 300.9-10, 320.29).

[40a] *Papadopoulos-Kerameus*, Ἐπιγραφή 632 (1316). Према Псеудо-Кодину ни ова логотесија није више функција (184.8-9), што није још било јасно *Штајну*, Untersuchungen 33 (Reichs-Heereskassenminister).

[40b] Chil. Nr 54, 9-10, 89-90 (вероватно 1320: *Lemerle*, Philippes 224). У Псеудо-Кодина нема уопште ове титуле. Постоји само доместик схола (како се Ласкарис и потписао!) и доместик западних тема. Ни један ни други немају одређену службу (Pseudo-Cod. 179.7-10, 188.5-8).

[41] MM IV, 388. Овај документ деспота Јована Палеолога датиран је августом 11-ог индикта. С обзиром да је Јован носио деспотску титулу од 1260. до 1275. године (*Ферјанчић*, Деспоти 16, 37) наведени индикт пада у 1268. годину. Године 1299. Метритопул се спомиње као покојник (Chil. Nr 13, 75-77). — По Псеудо-Кодину логотет дрома није више функција средином XIV века (178.24-27), а то очигледно није више ни овде.

[42] Prodr. Nr 19, 1-2; Nr 20, 1-2.

фалија.[43] За један од њих — кефалатикион — нема сумње да је био и садржински повезан са овим достојанством. Суштина те везе дуго је била предмет око којег се византолози нису могли сложити. Појавило се мишљење да је кефалатикион област којом управља кефалија[44], али изворима се оно не може бранити. Не може се бранити ни гледиште, засновано на чињеници да се кефалатикион одиста јавља и као порез, да су у питању пореска оптерећења у корист кефалије као шефа локалне управне власти.[45] У то се само може веровати или сумњати, и ништа више. Међутим, сигурно решење већ је предложено: дужност и достојанство кефалије, функција коју он обавља, његов положај, то је управо кефалатикион.[46]

У наведеном смислу треба схватити, као што је и досад чињено, податак да неподесни јањински кефалија треба да се ἀλλάσηται ἀπὸ τοῦ τοιούτου κεφαλατικίου, καὶ ἀντ' αὐτοῦ πέμπηται ἕτερος.[47] Но, овај пример није усамљен и ваља скренути пажњу и на оне који су досад били превиђани. За Алексија Цамблака, кефалију Сера и Пополије, каже се у једној повељи да је царском оризмом добио μετὰ τοῦ τοιούτου κεφαλατικίου ... καὶ τὴν αὐτόθι δημοσιακὴν δουλείαν καὶ ἐνοχήν[48], а за Андроника Гемиста да управља τὸ περὶ τὸ Καστρίον χωρίον τὴν Βρύσιν χωρὶς ἀπὸ τοῦ Καστρίου κεφαλατικίου.[48a] Једним патријаршијским сигилијем манастир Вронтохион на Пелопонезу заштићује се од узнемиравања од стране црквених достојанственика, порезника и εἰς τὸ κεφαλαττίκιον εὑρισκομένων.[49] „Народска" верзија историје Никите Хонијата настала је у атмосфери сличних схватања (в. нап. 38), судећи по реченици κεφαλλατίκια καὶ τὰς ἐνοχὰς ἐπάκτευε καὶ ἐπώλει, којој у оригиналној верзији одговара: καὶ τὰς ἀρχὰς προὔβαλλεν εἰς

[43] Обично се ради о некој врсти главарине (κεφάλαιον, κεφαλικόν, κεφαλιάτικον κεφαλατίκιον, κεφαλητίων). Cf. *Andréadès*, Finances 24; *Dölger*, Beiträge 50 sq.;, *Острогорский*, Писц. книги 252 (= СД I, 57); *Zakythinos*, Crise 66. Најраширенији је κεφάλαιον који има смисао и пореза уопште (тада се уз њега наводи конкретна ставка) и једне одређене пореске ставке међу многима. Cf. *G. Ostrogorsky*, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. 20 (1927) 52 sq., 105 (= СД II, 303, 348); Соловјев-Мошин 455 сл.; *Dölger*, Beiträge 49 sq. /в. и приказ *Острогорског*, Deutsche Literaturzeitung 41 (1927) 2022 (= СД II, 356)/; *idem*, Schatzk. 109. Κεφάλαιον још може бити и главница византијског дуга Млечанима (MM III, 124, 148, 158, etc.) и, изгледа, катастарска секција. Cf. *Svoronos*, Cadastre 57.

[44] *Stein*, Untersuchungen 21; *Heisenberg*, Palaiologenzeit 69; *Kirsten*, Stadt 43. Хајзенбергово поређење са средњевизантијским στρατηγάτο не може да издржи ни филолошку критику, јер стратигату и сличном дукату одговарао би кефалат и аутор, увиђајући то, жали што није наишао у изворима на овакав облик.

[45] *Dölger*, Beiträge 50, 50 n. 8; *idem*, Schatzk. 176 (наведена је и остала литература истог мишљења); *Zakythinos*, Desp. II, 108; Острогорски, Пронија 113 (= СД I, 265). Извори на које се позивају наведени аутори (MM VI, 121; *Sathas*, MB VI, 643.6; Schatzk. Nr 63, 11, 18) не доказују да је кефалатикион порез управо у корист кефалија. В. сада и *Stadtmüller*, Choniates 172 (Ehrengeschenke).

[46] Cf. *Dölger*, Beiträge 50 sq. (Amt); *Dendias*, Contribution 347, донекле и *Zakythinos*, Desp. II, 67.

[47] MM V, 82 (1319).

[48] Prodr. Nr 19, 15-16 (1326). За ἐνοχή в. гл. V, н. 100.

[48a] *Kугеас*, Χρυσόβουλλον 374.14 (1449).

[49] MM I, 482 (1366). В. и Zepos I, 582.

ἐξώνησιν.[50] Кантакузин у својим мемоарима такође има једно карактеристично место. Говорећи о преузимању управе над Тесалијом од стране Јована Анђела, цар-писац каже: ἵνα, ἐὰν παραλάβῃ τὰ ἐν τῷ περιορισμῷ τῆς Βλαχίας κάστρα, ἔχῃ καὶ ταῦτα εἰς τὸ κεφαλαττίκιον αὐτοῦ ὡς καὶ τὴν λοιπὴν Βλαχίαν.[51] Коначно, и у формулару наредбе о постављењу кефалије стоји да цар ἀνατίθησι ... τῷ κῦρ N. τὸ κεφαλατίκιον τοῦ κάστρου N.[52] Овим доказима потребно је свакако додати и једно сведочанство из Трапезунта, значајно утолико више што је у овој земљи спомен кефалије уопште изванредно редак. Податак о коме је реч потиче из пера чувеног хроничара Панарета који наводи како цар Алексије III извесног Јована Кавацита παρέλυσε τοῦ κεφαλατικίου.[52bis]

Разуме се да ни овакав кефалатикион не треба схватити као појаву са строго одређеном садржином и значењем. Јер, један локални управљач, задржимо се на малопређашњим примерима, као што је јањински кефалија, зацело не може имати исти статус и овлашћења као намесник читаве Тесалије. Стога садржина кефалатикиона понајвише зависи од конкретног случаја.[53] Сличности које међу њима постоје дају заједнички карактер читавој институцији, али је не униформишу потпуно.

b) *Постављење и разрешење*

Постоји мишљење да израз κεφαλή „може значити како чиновника постављеног од стране цара, тако и локалног властодршца (Machthaber) који је узурпирао овај положај".[54] Друга могућност, ма колико била очекивана или стварна у доба приватизовања државних институција, стварања апанажа, слабљења утицаја центра (нарочито у међусобицама

[50] Chon. 584.11 B. Друга, такође изричита места: τὰς πραιτωρίας ἀρχάς = τὰ καφαλατίκια (429.1 B); ἐπὶ τῷ φρουρῆσαι τὴν Στρούμμιτζαν = εἰς τὸ κεφαλατίκιον τῆς Στρουμπίτζης (644. 7B).

[51] Cant. III 53: II 321.22-24. У истом смислу и друга места — I 48: I 233.5; III 53: II 320.20.

[52] *Sathas*, MB VI, 642.11-12. Да је у питању дужност види се врло добро и поређењем формулације ἀπαιτούμενα τοῦ κεφαλατικίου δίκαια (643.6-7) са формулацијом из акта о постављењу димарха Цариграда: ἀπαιτούμενα τῆς δημαρχίας δίκαια (644.3). Уп. сада τὰ δίκαια τοῦ κεφαλατικίου τῆς αὐτῆς χώρας /MM III, 173 (= ПП IV, 104), што се понавља у повељама Гемисту Плитону; в. гл. III, § 2c/ са βασιλικὸν δίκαιον, δημοσιακὸν δίκαιον etc. (cf. *Zakythinos*, Desp. II, 239). Тежиште је свуда на δίκαιον и то „право" је, у ствари, порез. Као аналогија за кефалатикион појављује се у центру управе μεσαστικόν (Pseudo-Cod., 174.5-9), што је према *H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident" BZ, 48 (1955) 314 f. достојанство првог министра — месазона. Cf. et Esph. Nr 21, 20; Соловјев-Мошин бр. 16, 35; Zepos I, 680; *Millet*, Inscriptions Nr 4, 20-21; Nr 5 23.

[52bis] Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ed. *O. Lampsidis*, Athenis 1958, 73,6.

[53] Сфранцисова варијанта израза (κεφαλάτικον) сасвим је јасна и далеко од тога да означава велики земљишни посед, како је тврдио *Heisenberg*, Palaiologenzeit 69, а касније и *Б. Т. Горянов*, Поздневизантийский феодализм, Москва 1962, 102. У питању је управа у широком смислу речи, што је уочио и последњи, румунски издавач. Cf. Sphrantzes 254.9; 278.11; 530.37.

[54] *Kirsten*, Stadt 43. *Dendias*, Contribution 362 сасвим је неуверљив са тврдњом да је кефалију могао бирати скуп грађана.

XIV века), не може се ипак посматрати као посебна појава унутар управног система. Прави случајеви узурпације власти представљају одметање, што је политички а не административно-организациони проблем. Долазак чланова моћних велепоседничких породица на чело локалних ресора управе представља, додуше, свакодневицу епохе Палеологâ, али они су на ове положаје постављани на основу владарске наредбе.[55] Најзад, и готово независни апанажисти формално су цареви дулоси (δοῦλος), исто као и обични чиновници.[56] Са наведених разлога кефалија се мора у принципу третирати као царски чиновник или опуномоћеник.

У изворима има и конкретних обавештења о постојању споменутих указа о именовању провинцијских управника. Теодор Синадин је простагмом Андроника II постављен за намесника у Прилепу 1321. године.[57] Алексије Цамблак одређен је, отприлике у исто време, „оризмом царства ми" да врши дужност кефалије Сера и Пополије, добивши упоредо и порезничка овлашћења.[57a] Срећном околношћу сачуван је и прототип једног таквог указа, тзв. ἔνταλμα κεφαλατικίου.[58] Из његовог општег изгледа, а то је и у тексту на два места наглашено[58a], види се да припада оном типу владарских докумената, који се најчешће назива простагма. Управо као у Синадиновом и Цамблаковом случају.

У наведеном документу нема ближих података о условима под којима долази до именовања кефалије. Стога је предисторију оваквих постављења углавном немогуће одгонетнути. Тамо где се она ипак, у неким конкретним случајевима, открива пред историчарем, увек је приметан и чин купопродаје.

Трговина звањима и положајима карактеристична је за Византију од најстаријих времена, и то у толикој мери да су у X веку чак биле установљене и званичне тарифе у овом послу.[59] За Палеологâ ова појава

[55] Cant. I 36: I 172.12: πόλεσιν ἀπέστειλε (sc. цар) ἐπιτρόπους. MM V, 81 (1319): ὁ μέλλων εὑρίσκεσθαι ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου εἰς κεφαλήν.

[56] Ф. Делгер установио је (Schatzk. 151) да у потписима чиновника позновизантијског доба нема строгог правила. Идеалан потпис требало би да гласи ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ (ређе κραταιοτάτου — Љ. М.) καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως (следи пуна титула и име). Тако и *Теохаридис*, Κατεπανίκια 159 и Dion. 95. Према Делгеру, најстарији овакав потпис је из 1175 (MM IV, 318). Али и типични апанажисти потписују се на идентичан начин. Cf. Pantocr. Nr 5, 41-42; Nr 6, 173-74; Zogr. Nr 41, 24-26; Nr 42, 25-26. Иста формула употребљавана је, како је показано у гл. I, и за лица из околине чланова царске породице, често без навођења конкретног звања. Несумњиво, она је проистекла из феудалних, личних односа а затим постала и обележје припадности чиновничком сталежу.

[57] Cant. I 17: I 86.25-87.2.

[57a] Prodr. Nr 19, 15-16 (1326).

[58] Ed. *Sathas*, MB VI, 642—643. — У два рукописа париске Националне библиотеке (Cod. Paris. graec. 2509, fol. 170 et 2511, fol. 1-6) налазе се формулари аката, углавном царских указа о постављењу провинцијских власти и увођењу у нека достојанства (ed. *Sathas*, o. c. 641-653). Време њиховог настанка није могуће ближе одредити, али је сигурно да терминологија одговара епоси Палеологâ; највише повељама XIV века.

[58a] *Sathas*, o. c. 642.11, 643.9.

[59] Основно дело: *G. Kolias*, Ämter- und Würdenkauf im früh- und mittelbyzantinischen Reich, Athen 1939. Уп. и касније расправе: *R. Guilland*, Vénalité et favoritisme à Byzance, REB 10 (1952, ed. '53) 35-46; *P. Goubert*, Un problème mondial: la vénalité des offices, Annales, Economies, Sociétés, Civilisations 8 (1953) 210—214.

је врло распрострањена, можда више него икад раније, и далековидији савременици сматрали су је, већ почетком тог доба, главним узрочником несређеног стања у државној управи.[59a] Природно је да су такви општи услови често одређивали и пут и начин доласка на положај кефалије. Тзв. „народска" верзија историје Никите Хонијата, настала свакако знатно касније од оригинала, говори, видели смо, о раширености продаје кефалатикија. У истом смислу морају се схватити и потези Јована Кантакузина и Сиргијана који су, двадесетих година XIV века, за новац добили од царске владе управу над неким окрузима у Тракији.[59b] Знатно касније, 1343. године, протокиниг Јован Ватац је од регенткиње, царице-удове Ане Савојске, за велику суму купио положај управника Солуна.[59c]

Очевидно је да су овакви случајеви били далеко чешћи него што је о њима преостало трагова у изворима. Повеље о таквим стварима никад не говоре, а ондашњи историчари задржавају се само на најважнијим примерима у којима се појављују угледне личности или посебно важне области. После Нићифора Григоре њихово интересовање више се не враћа овој теми и усамљени интелектуални протести остају једино сведочанство о финансијским трансакцијама око службених именовања, али без конкретних података (в. нап. 59а).

*

* *

О трајању и престанку функције кефалија зна се мање него о њиховом увођењу у дужност. Извесни примери — да наведемо само неке од карактеристичнијих: Теодор Падијат, Константин Цирапис и Јован Валсамон на Лемносу 1319—1321. године (в. стр. 69), више пута спомињани протостратор Теодор Синадин, који је у својој бурној каријери био гувернер Месемврије, Прилепа, Цариграда и Солуна и паниперсеваст Јован Палеолог, који је три пута био намесник солунске области — показују да су гувернери у провинцији могли релативно често да буду мењани.[60] Међутим, ови и сви други слични случајеви не омогућавају уочавање неког правилног временског интервала у оваквим сменама. Истина, према сведочанству Морејске хронике на чело управе

[59a] Pachym. II, 208.4-15. Cf. *Bréhier*, Institutions 156; *Острогорски*, Историја 466. И после Пахимера неки интелектуалци XIV и XV века описују, обично оштро осуђујући, куповање звања и, уопште, корупцију администрације. Cf. Greg. VIII 6: I 317.14-16; IX 6: I 426.2-4; *I. Ševčenko*, Nicolas Cebasilas' „Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 92, § 5.1-3; M. Mazaris, Διάλογος νεκρικός , ed. *A. Ellissen*, Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur, Leipzig 1860, IV, I, p. 198-99, § 5.

[59b] Greg. VIII 4: I 302.3-7.

[59c] Greg. XIV 11: II 741.10.

[60] Према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 311; *J. Verpeaux*, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: μεσάζων, BSl 16 (1955) 292; *Raybaud*, Gouvernement 200 то је правило у XIII и XIV веку. — О паниперсевасту Јовану каже се: οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ δὶς καὶ τρὶς ... ἐπιτροπεύσας (Cant. I 43: I 209.9-10). В. сада о сличној ситуацији у Никеји *Ангелов*, К вопросу фем 63 сл.

у византијској Мореји крајем XIII века постављан је сваке године нов кефалија (καθὼς ἔνι τὸ σύνηθες καὶ κάμνει ὁ βασιλέας καὶ πᾶσα χρόνον κεφαλὴν ἀλλάσσει στὸν Μορέαν)[61], али никад и нигде више не наилази се у изворима на такав случај.[61a] Супротних међутим има.

Јован Комнин Кантакузин (као дукс) управља у Тракесиону од 1244. до 1247. године[62], Василије Метритопул у Алмиросу бар 1267. и 1268[62a], Михаило Мономах у Солуну почетком тридесетих година XIV века[62b], Теодор Синадин у Солуну од почетка 1340. до лета 1342. године.[62c] Шта више, није искључено да би последња двојица и дуже остали на својим положајима да се нису збили изванредни и неочекивани догађаји: смрт Стефана Гаврилопула, која је Мономаха одвела на положај намесника Тесалије, и зилотски покрет у Солуну, пред којим је Синадин био принуђен да напусти град. Уосталом, тада већ и у самој Мореји одавно, бар од 1308. године, не постоје кефалије са једногодишњим роком службовања.[63] Спомињани акт о постављењу кефалија, са своје стране, не говори ни о каквим роковима њихове службе и треба претпоставити да такви рокови нису били унапред одређивани. Разлог одласка са положаја морао је увек бити посебан.

Ако се изузме Јован Кавацит у Трапезунту, кога је сменио цар Алексије III (в. стр. 74), у самој Византији није познат ниједан поименичан случај смењивања кефалије на основу наредбе из центра, мада располажемо доказима да је такав поступак нeретко примењиван. Андроник II је у привилегији Јањини предвидео да за драстична прекорачења компетенција, тамошњи кефалија може да буде смењен са своје дужности, а уместо њега наименован други.[64] Оваква смењивања због инсубординације свакако су се дешавала у читавој земљи. У време следећег владара Андроника III, другом по реду простагмом о генералним судијама утврђује се право таквог судије да смени кефалију који му прави тешкоће у вршењу службе или којег је оптужио за преступ.[65] У овим и сличним случајевима преступник је могао бити бачен у тамницу и строго осуђен, како предвиђа простагма Михаила VIII о начину управљања државом (1272).[66]

[61] Ed. *Schmitt*, London 1904, vv. 8693-8694.

[61a] Ипак је *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, Byz. 9 (1934) 312 сматрао да су кефалије свуда мењане скоро сваке године.

[62] MM IV, 183 (1244: *Dölger*, Patmos Kaiserurkunden 350, 365), 139 (1245: *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 312), 217 (1247: *Dölger*, ib., 309). О овој личности в. *Ahrweiler*, Smyrne 144 sq.

[62a] MM IV, 386-88. В. за датирање н. 41.

[62b] Уп. *Баришић*, Мономах 231.

[62c] Исто, 230 н. 45.

[63] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 63 sq. За низ српских кефалија у Серу којима се не зна тачно трајање службе, дуже међутим од годину дана, уп. *Острогорски*, Серска област 93 н. 51.

[64] MM V, 82 (1319). Не уклања демос општине кефалију с власти како мисли *Kirsten*, Stadt 43. Становништво се само жали а одлука остаје у царевим рукама.

[65] Zepos I, 582.

[66] Ed. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 40.66-73.

Напредовање у служби, смењивање због грешака, промене на престолу, како мирне тако и у међусобицама овог бурног столећа, свакако су најчешћи разлози одласка кефалија са дужности. Систематичност у замењивању морејских кефалија не може се узети као опште правило ни пре 1308. године, јер су такве појаве иначе непознате у позновизантијско доба. Оне и не би биле у духу времена у којем кефалија постаје стално звање, а постепено добија и елементе наследног звања.[67] Занимљиво је да је типична позорница оваквог развоја, видећемо мало ниже, била управо Мореја.

c) *Ранг кефалије и његово подручје*

Израз κεφαλή сам по себи не говори много, чак и ако се оставе по страни она његова значења која нису од интереса приликом проучавања административног апарата. За поимање положаја кефалије у том апарату, стога је јако важно одредити тип административне јединице или опсег подручја који су му поверени на управљање. Схватљиво је зашто је византологија, проучавајући кефалије, управо ово питање претресала често и са посебном пажњом. Међу предложеним решењима ваља се подсетити на најуверљивија, како узгредна тако и студиознија.

Истицано је неколико пута да је кефалија управник града, превасходно као шеф војне посаде у њему.[68] Али било је и истраживача који су ствар шире схватили, подвлачећи надлежност кефалије као администратора читаве једне области, обично недефинисане.[69] Ове разлике проистекле су пре из несигурности него из некаквих чврсто конципираних гледишта. Морале су нестати у очима историчара који су схватили да би схематски прилаз био несрећно решење. Отуда идеја да је кефалија могао бити управник било тврђаве, града или читаве провинције.[70] Но, и та је подела вештачка у основи. Делићи истине крију се у сваком од ових решења.

Основне организационе форме у администрацији епохе Палеологâ, како је показано у претходном поглављу, јесу катепаникион или јединица која по свом изгледу припада истом типу. Њихово невелико пространство своди се на околину једног или два оближња града, али каткад и није познато одређено средиште. Маса примера (в. гл. II, нап. 114) показује да је кефалија управо шеф агломерације типа катепаникија. Како се ове агломерације углавном називају по граду према којем гравитирају и око којег се и образују, и њихов управник обично се наводи као кефалија (κάστρου, τόπου, πόλεως) Сера, Јериса, Зихне, Берата, Верије итд.[70bis] Управници јегејских острва као административних јединица такође су кефалије (в. гл. II, § 3).

[67] Сталност положаја показује и Кантакузинова примедба да се провинцијским управницима мандати обнављају увек приликом смене на престолу, уз нову заклетву верности (Cant. I 2: I 16.8-13, cf. ib. III 85: II 528.14-25).

[68] *Millet*, Inscriptions inédites 465; *Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана, Београд 1898, 253; *J. Герасимовић*, Старо српско право, Београд 1925, 148; *А. Адамантиос*, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, ΔΙΕΕ 6 (1901) 461; *Kirsten*, Stadt 43. Према Тафралијевој (Thessalonique 52) вештачкој подели то би били неки посебни κεφαλατικεύοντες κάστρου.

[69] *Jireček*, Gesetzbuch 209 sq.; *Heisenberg*, Palaiologenzeit 68 sq.; *Кугеас*, Χρυσόβουλλον 381.

[70] *J. Ph. Fallmerayer*, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827, 323; *Zakythenos*, Chrysobulle 53; *Dölger*, Beiträge 50 (к. теме или катепаникија).

Положај кефалије сведочи да град (случај Цариграда и Солуна је посебан) и његова околина у управном погледу чине јединствену целину. Прилагођеност ових јединица општим условима епохе, без обзира што су више основне ћелије организма које егзистирају по природи ствари, него делови система створени вољом центра, чини их карактеристичном појавом. Бар у европском делу Царства. Зато су Византинци под изразом кефалија најчешће подразумевали администратора тих творевина. То су они κεφαλατικεύοντες из многих повеља, којима се кроз имунитетне формуле забрањује — на тај начин најчешће и дознајемо за њих — „узнемиравање" духовног или световног крупног поседа. Када се не идентификују изричито, њихов статус одаје по који узгредни податак о територији на којој делују: εἰς τὸν εἰρημένον τόπον (ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ, ἐν τῇ τοιαύτῃ χώρᾳ),[71] ἐκεῖσε,[72] τῶν δηλωθέντων (εἰρημένων) κάστρων (καὶ κατεπανοικίων)- χωρῶν,[73] ἐν τοῖς ἑτέροις (τοιούτοις), τόποις (χώραις),[74] τοῦ τόπου,[75] и слично.[76] Уз то, овакве кефалије обично су једини функционери управе на које се наилази у повељама. Поред раније изложених момената, ово такође показује да се на њима и њиховим областима заснива читава управна организација у унутрашњости земље.

Добро је познато, међутим, да има изворних података који подвлаче постојање две врсте кефалија, у зависности од размера територије која им је потчињена: καθολικὴ или περιέχουσα κεφαλὴ и онај кефалија који своју дужност обавља μερικῶς. Нема сумње да последњу категорију сачињавају шефови катепаникија и сличних агломерација,

[70bis] Додајмо да, осим простагме о постављењу кефалија, пред крај XIV века (између 1379. и 1388) један патријаршијски адресар говори о кефалијама на челу градова. Cf. *Darrouzès*, Ekthésis néa 58.1.

[71] MM V, 86; Theocharidis Nr 1, 83 (= Regel Nr 3, p. 12); Prodr. Nr 26, 77; Chil. Nr 72, 17; Ross. Nr 21, p. 174; Zogr. Nr 26, 86-87; Соловјев-Мошин бр. 25, 36-37.

[72] Zogr. Nr 32, 40, 56; Prodr. Nr 46, 16 (= Соловјев-Мошин бр. 27, 24; MM VI, 249; *Sakkelion*, Χρυσόβουλλα αὐτοκρατορικά, ΔΙΕΕ 2 (1885) 614.

[73] Соловјев-Мошин бр. 7, 114; бр. 12, 86-87 (= Xer. Nr 25, 44); бр. 13, 80; MM V, 167; Zepos I, 582.

[74] Соловјев-Мошин бр. 8, 106-107; Chil. Nr 41, 138; Nr 42, 33; Regel Nr 4, p. 18.

[75] MM VI, 187; Prodr. Nr 23, 14.

[76] О могућности да ови изрази означавају катепаникионе в. гл. II, § 2. У српским документима описаним кефалијама одговара кефалија градски (*Новаковић*, Зак. спом. 392, 452). Неке и знамо: прилепског, призренског, скопског, кожалског, врањанског, приштинског, штипског (н. д. 509, 683, 704, 415, 490, 428). В. још *St. Novaković*, Villes et cités du Moyen Age dans l'Europe occidentale et dans la Péninsule Balcanique, Archiv f. slav. Phil. 25 (1903) 333 sq.

најбројнији носиоци звања кефалије.[77] Мало је теже одредити положај и подручну територију „општег“ кефалије и подвести га под заједничка мерила која би важила за читаву државу.[78]

*

*   *

Питање карактера институција општег и локалног кефалије и њиховог односа најјасније је у византијској Мореји, где је богатство прецизних изворних података омогућило целовита решења.[79] Подсетимо се укратко на њих, без задржавања на конкретним личностима.

На тлу Пелопонеза рестаурација Палеолога донела је стварање „...најзначајнијег и највиталнијег поседа касне Византије“.[80] Заокругљеност и географска изолованост ове области рађају и посебну политичко-административну творевину коју цар свечано назива ἡ κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρα καὶ τὰ κάστρα τῆς βασιλείας μου.[81] Кефалије које у њој дејствују добијају у виду конфронтације епитете καθολικῶς и μερικῶς.[82] Или, јасније: (имунист не сме бити узнемираван од) εὑρισκομένου εἰς καθολικὴν καὶ περιέχουσαν κεφαλὴν τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον πάσης χώρας καὶ τῶν κάστρων τῆς βασιλείας μου, οὔτε παρά τινος ἄλλου τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ τόπους κεφαλαττικευόντων.[83] Ови потоњи као што се може и очекивати, и као што је давно примећено, потчињени су општем кефалији.[84]

Кефалије Мореје, са резиденцијом у Мистри, управљале су земљом од 1262. до 1349. године.[85] Видели смо (§ 2b) да су они у почетку именовани на годину дана и да од око 1308. тај рок постаје неодређен. Уз то, звање морејског кефалије додељивано је по правилу члановима царске

[77] Изван провинцијске управе изразом μερικαὶ κεφαλάδες означавају се заповедници појединих одреда у војсци. Cf. Pseudo-Cod. 251.12.

[78] Досад предложена решења не задовољавају. *Stein*, Untersuchungen 22 сматрао је да се у изворима μερικῶς κεφαλατικεύων меша са катепаном, а καθολικῶς κ. са дуксом тј., да је реч о синонимима. Према *Војазидису*, Χρονικόν I, 162 кефалије су команданти тврђава, а „општи“ кефалија резидира у главној тврђави једне покрајине као њихов заповедник. *Zakythinos*, Desp. II, 70 као да спаја оба претходна мишљења закључком да су „локалне“ кефалије préposés à l'administration des forteresses, а „опште“ — наследници тематских дука у свим њиховим функцијама.

[79] Заслуга је на *Закитиносу*, Desp. II, 59—71.

[80] *Острогорский*, Иммунитет 93 (= СД I, 462).

[81] *Millet*, Inscriptions Nr 2, 37; Nr 3, 39; Nr 4, 20-21; Nr 5, 23, 28.

[82] Ib., Nr 14, 23-24.

[83] *Зисиос*, Ἐπιγραφαὶ 546 (= Zepos I, 675). В. и *Millet*, o. c. Nr 2, 37 (= *Зисиос*, о. с. 458); Nr 3, 39 (= *Зисиос*, о. с. 457). Први је још кефалија ἐν τῇ Π. (MM I, 52), τῆς κατὰ τὴν Π. χώρας καὶ τῶν κάστρων (Zepos I, 684) итд. Морејска хроника чувеним стихом 8675 даје израз περιέχουσα κεφαλή.

[84] *Millet*, Inscriptions, Nr 4, 21 (= *Зисиос*, о. с. 551); Nr 5, 23 (= Zepos I, 683; *Зисиос*, о. с. 554): τῶν ὑπ' αὐτοὺς (sc. општим кефалијама) κατὰ τόπους μερικῶν ἐνόχων. Вид. *J. Војазидис*, Ὁ ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης, Атина 1923, 3.

[85] *Zakythinos*, Desp. II, 61, који детаљно обрађује ову установу и са просопографске стране (61 sq.), предлаже 1348. годину као датум претварања Мореје у апанажу. В. међутим *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, ЗРВИ 9 (1966) 147 н. 31.

или њој блиских породица, као што су Андроник Палеолог Асен и отац будућег цара Јована VI Кантакузина.[86] Тако је до стварања апанаже царских синова деспота требало учинити само један корак.

*

*   *

Педесет година пре него што ће узети у своје руке Тесалију, чим су се домогли једног њеног дела, Палеолози уводе пинкерна Раула Комнина у звање кефалије τῆς Μεγάλης Βλαχίας.[87] Али о правој рестаурацији византијске власти у највећем делу Тесалије може се говорити тек од 1332. године.[88] Те године умро је последњи велики и самостални тесалијски династ Стефан Гаврилопул и византијске трупе, после краћих сукоба са епирским конкурентима, заузимају његову земљу; најпре солунски намесник, епарх Михаило Мономах, а затим стиже и цар Андроник лично да доврши започето дело.[89] Самоиницијативни и продорни Мономах бива постављен за намесника византијске Тесалије, са седиштем у Лариси.[90]

Кантакузин назива Мономаха на његовом новом положају само епитропом Тесалије.[91] Срећом, неки други извори су јаснији. У једном акту савременог лариског митрополита Антонија тесалијски гувернер наводи се као περιέχουσα κεφαλή који по царевом налогу даје упутство свом брату Георгију да изврши испитивање имовинских односа на терену.[92] Много касније, у патријаршијском сигилију из 1393, спомиње се некадашњи епарх Михаило Мономах као ὁ εἰς κεφαλὴν εὑρισκόμενος τῆς χώρας Βλαχίας.[93]

Мономах је остао на свом високом положају све док га Кантакузинове присталице нису 1342. протерале, као поузданика цариградског регентства.[94] Крајем исте године наследио га је, након кратке самосталне владе Михаила Гаврилопула, некадашњи гувернер Касторије, Кантакузинов нећак Јован Анђео.[95]

[86] Cf. *Zakythinos*, Desp. I, 68 sq.; II, 64.

[87] MM IV, 420 (1276).

[88] Уп. *Острогорски*, Историја 473. Датум према новим резултатима *Баришића*, Мономах 217 сл., 224. — Пре тога забележен је и јалов покушај, пропао због отпора Тесалаца, да Јован Кантакузин постане намесник. Cf. *Nicol*, Cantacuzenus 36 sq. Времену пре потпуног освајања Тесалије припада и неки кефалија Вутомит (*Веис*, Γράμματα Nr 18, 17).

[89] Cant. II 28: I 473.15-474.9.

[90] *Војазидис*, Χρονικόν I, 163; ПП II, 41. О овој занимљивој личности уп. *Војазидис*, о. с. 156-66; *Баришић*, Мономах.

[91] Cant. III 31: II 190.23-191.1.

[92] *Веис*, Γράμματα Nr 18, 8-11 (јуни 1340: *Војазидис*, о. с. 159-161). У истом документу и κεφαλαττίκιον τῆς Βλαχίας (17).

[93] Према разним рукописима појавило се више врло неприступачних издања овог сигилија. Због тога је *Војазидис*, о. с. 157 поново објавио све варијанте. На њега се овом приликом и позивамо.

[94] *Баришић*, Мономах 227 сл.

[95] За новопредложени датум, уместо 1343, в. *Баришић*, н. д. 228, 228 н. 38. За личност Јована Анђела в. *Nicol*, Cantacuzenus 147-48. О титули севастократора

Док је Мономах био вероватно исти онакав „општи“ кефалија као његове колеге у Мореји, овлашћења његовог наследника, Анђела, прерасла су оквире ове дужности. Најбоље сведочанство ових промена је повеља о именовању Јована Анђела, несачувана али препричана у Кантакузиновим мемоарима.[96]

Изненада признат за цара међу тесалијским магнатима, Кантакузин је свог нећака хрисовуљом поставио за „доживотног кефалију градова и земаља Тесалије“.[97] Од четрнаест тачака ове хрисовуље посебно су занимљиве следеће: (а) власт после Јована Анђела, иако није наследна, по одобрењу цара могу преузети његови потомци; (b) према Каталанцима и Латинима на Пелопонезу („иза Патраса“) Анђео ће се постављати како то захтевају потребе цареве политике; (c) ако цар лично води војску по западним крајевима Балкана, Анђео је дужан да му притекне у помоћ свим расположивим силама, а ако се поход одвија источно од Христопоља, са онолико снага колико без већих проблема може да сакупи; (d) ако му се потчини неки град или област, Анђео може *самостално* да постави кефалију (ἔχῃ ἄδειαν αὔτῃ τάττειν εἰς κεφαλὴν ἰδιορρύθμως, ὃν ἂν ἐθελήσειεν).[98] Није потребно посебно истицати да ове одредбе одсликавају више однос сениора — владара и његовог вазала — апанажисте, и то у приличној мери независног, него шефа државе и гувернера једне провинције.[99]

За жаљење је што се већ са Јованом Анђелом прекида могућност праћења процеса приватизације власти тесалијског намесника. Убрзо, 1348. године, он је умро и српски цар није пропустио повољну прилику да се без жртава домогне његових области.[100]

*

* *

Византијска Мореја и Тесалија представљају одређене целине у географском и историјском погледу. Њихово административно јединство је стога лако разумљиво, а њихове опште кефалије имају не-

коју је носио пред крај живота (1347/48) в. *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 184 сл. — Гаврилопул је познат само по једној својој повељи (ММ V, 260-61). Да је повеља управо из 1342. уп. *Баришић*, н. д. 227 н. 36.

[96] Cant. III 53: II 312.15-322.15.

[97] Εἰς κεφαλὴν τῶν κάστρων καὶ χωρῶν Βλαχίας ἐφ' ὅρῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ (II 320.2-3). Cf. et ib. II 312.5-6, 320.19-23, 322.10-11; Greg. XIII 6: II 657.7-8: ἤγαγε τὰ τῶν Θετταλῶν πράγματα. Према повељи ту су спадали и тесалијски градови које је тек требало освојити (321.22-24). *Јиречек*, Историја I, 266 укључио је и Епир у домен Јована Анђела и та се заблуда дуго провлачила у историографији.

[98] Cant. III 53: II 322.6-7.

[99] В. још и слична мишљења: *Острогорски*, Историја 481; *idem*, Aristocracy 23; *Zakythenos*, Processus 508 sq. По свој прилици се и Јован Анђео, са своје стране, односио на исти начин према тесалијској властели. Уп. *А. Соловьев*, Фессалийские архонты 165, 167.

[100] *Јиречек*, Историја I, 226; *Соловьев*, н. д. 166. — Поред Јиречека, српску владавину Тесалијом описао је *Војазидис*, Χρονικὸν I, 166—175. Последњег српског владара, Јована Уроша, наследио је кесар Алексије Анђео Филантропин, али се Тесалија није више вратила у састав Византије.

какве природне спонтаности у својој појави. Има, међутим, и таквих носилаца овога звања, чије је области, мање одређене, знатно теже омеђити.

У ствари, мало је повеља изван Мореје и Тесалије у којима се истиче разлика између „општих“ и „локалних“ кефалија. Када се то ипак чини, обично се у формули забране чиновницима да узнемиравају имања заштићена имунитетом, једноставно каже да ова одредба обухвата и оне који καθολικῶς или μερικῶς обављају дужност кефалије.[101] Пређе се наводи и област у којој делују, као: κεφαλατικευόντων κατὰ καιροὺς καθολικῶς ἢ μερικῶς εἰς τὸν τόπον Σερρῶν τε καὶ Ζίχνας[102] или τῶν τε κατὰ καιροὺς καθολικῶς ἢ μερικῶς ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ (sc. Зихна) κεφαλατικευόντων.[103] Овакви случајеви, међутим, као и претходни, који убицирају имања са имунитетом, само показују могућност да једна одређена тачка буде укључена у још увек неидентификовану ширу област општег кефалије. Сигурно је једино да је тиме доказано постојање оваквих кефалија у области Стримона и уопште Македоније, и ништа више. С друге стране, расутост и малобројност наведених вести наговештавају да институција општег кефалије у областима изван Мореје и Тесалије није доживела континуирани развитак ни стекла утврђене форме на једној одређеној територији. И стварно, познати су само ретки појединци које можемо сматрати носиоцима овог достојанства.

Септембра 1322. године Андроник II наредио је великом хартуларију Андронику Кантакузину да, ради тачног разграничења имања манастира Јована Претече са ивирским имањима, сазове суд духовних и лаичких архоната. Кантакузин је ово имао да учини у својству κεφαλὴ Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, Σερρῶν καὶ Στρυμόνος, ἔτι τε καὶ τῆς χώρας Κρασοβᾶς.[104] Али у једном другом документу, насталом између 1328. и 1331, за Андроника Кантакузина, који је у међувремену напредовао до протовестијарита, каже се да је некад био кефалија τοῦ τόπου τῶν Σερρῶν.[105] Истовремено спомиње се извесни Димитрије Анђео Метохит као доскорашњи (ἀρτίως) кефалија τοῦ αὐτόθι τόπου τῶν Σερρῶν.[105a]

[101] Zogr. Nr 27, 72; Nr 33, 79; Nr 34, 90; Соловјев-Мошин бр. 11, 70; бр. 16, 34-36. Усамљен је облик κεφαλάδων καθολικῶν и μερικῶν ζουπάνων /Соловјев-Мошин бр. 23, 15 (= Prodr. Nr 43, 10)/. Није сигурно постојање „општих“ кефалија у Србији, али и ако ови подаци немају конкретну вредност, општа је несумњива. С друге стране, у српским повељама однос кефалије и жупана није доследно дефинисан: κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι (Соловјев-Мошин бр. 18, 92, cf. Schatzk. Nr 125), али οὔτε ζουπάνος, οὔτε κεφαλὴ (Соловјев-Мошин бр. 28, 50, cf. Schatzk. Nr 126). *Jireček*, Gesetzbuch 209 показао је како се дешава да у једној области кефалија потискује жупана.

[102] Prodr. Nr 6, 12-13 (1313).

[103] Соловјев-Мошин бр. 3, 18-19 (= Prodr. Nr 40, 12) (1345/6).

[104] Prodr. Nr 11, 1-2. О ранијем погрешном приписивању повеље Душану и датирању у 1353. в. *Dölger*, Urkunden 42. За каријеру А. Кантакузина уп. *Nicol*, Cantacuzenus 152-54. Красова је према идентификацији Гијуа (Prodr. 60 n. 1) Ахладохори (Крусовон) СИ од Сидерокастрона, а неких 30 км северно од Сера, између Стримона и Месте. О њему в. *Мошин*, Акти 208 н. 19.

[105] Prodr. Nr 23, 13. Гију (p. 85) с правом закључује да се мисли на положај из претходног документа.

[105a] Ib., 14-15.

Једино могуће објашњење за ове разлике, а очигледно је да су оне стварне, јесте да је Кантакузин из Сера управљао територијом знатно широм од самога серског катепаникија. Врло је вероватно да је био кефалија једне привремене агломерације која је са његовим одласком ишчезла. У време када је она већ била успомена, Кантакузину се нехотице приписује нешто другачије савремено звање које су имали његови наследници у Серу, сада само поглавари тамошњег катепаникија.[106]

Андроник Кантакузин није се 1324. године више налазио на дужности у Серу јер га затичемо, већ као протовестијарита, у својству византијског посланика у Млецима.[107] Следеће, 1325. године, део његових некадањих области налази се у саставу нове агломерације под управом Теодора Палеолога (κεφαλὴ Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, ἔτι Χριστοπόλεως καὶ τῶν περὶ αὐτά).[108] Колико је она живела, не знамо. Сигурно је, међутим, да је Палеолог био претпостављени, иако не нарочито ауторитативан, серском кефалији Алексију Цамблаку (1326), што сведочи да је у оквирима његове области касније био и Сер.[108a]

У првој половини XIV века наилази се и на друге сличне творевине.[109] Тако је будућем великом стратопедарху Сфранцису Палеологу поверена за кратко (1334) власт (ἀρχή) над градовима Соск, Деври, Старидол, Хлерин.[110] Отприлике у исто време у Берату и другим албанским градовима забележен је читав низ управника пространих територија — област једнога од њих, Комнина Палеолога, чак се дефинише као θέμα τῆς Δύσεως — и, следствено томе, вероватно одговарајућег статуса.[111]

Претресаним агломерацијама заједничко је само да својим пространством несумњиво одударају од катепаникија, односно да се састоје, бар у већини случајева, од више катепаникија. Њима, међутим, недостаје сталност која би их сврстала у ранг Тесалије или Мореје. Њихови управници не издвајају се од „локалних" кефалија на други начин, до ширим набрајањем покрајина под њиховом влашћу. Али, има и нешто другачијих примера.

[106] В. међутим *Lemerle*, Philippes 226 n. 1, који ово није приметио.

[107] *Nicol*, Cantacuzenus 153.

[108] MM V, 117. Датум према *Dölger*, Urkunden 33 sq. О овој личности в. *Papadopoulos*, Genealogie, Nr 111.

[108a] Prodr. Nr 19, 26-29. У истом акту се и види да су Волерон и Сер у надлежности Т. Палеолога (21).

[109] Овде се свакако не смеју убрајати такве области, нама већ познате, као што су Трилис и Вронт, Стенимах-Цепена. Исто тако, Ал. Цамблак је 1326. само шеф два катепаникија, Сера и Пополије: κεφαλὴ τῆς θεοσώστου πόλεως Σερρῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν κάστρων καὶ τῆς χώρας Ποπολίας (Prodr. Nr 19, 1-2; Nr 20, 1-2). Годину-две дана касније, чак са вишом титулом великог папије, он је највероватније кефалија Зихне (Cant. I 52: I 262.15). За сличне случајеве у XIII веку уп. *Ангелов*, К вопросу фем 62.

[110] Cant. II 25: I 454. 1-5. Уп. гл. II, н. 80.

[111] В. горе гл. II стр. 39 сл. — И у XIII веку наилази се на појаву сличну описанима: око 1259. Теодот Калотет је дукс Тракесиона, Пиргија, Калое и Мелануднона. Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 50 n. 4; *Ahrweiler*, Smyrne 147.

У једној повељи генералних судија из 1375, о правима ватопедског манастира на завештање извесног Сарандина, наводе се међу документима, на којима се та права заснивају, и τὰ πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς περιεκτικῶς τῆς Δύσεως κεφαλατικεύοντας, τόν τε Σιργιάνην, τὸν Σιργῆν, καὶ Ἀνδρόνικον Ἀσάνην τὸν Παλαιολόγον, ἀπολυθέντα θεῖα προστάγματα.[112]

Каријера Сиргијана Палеолога Филантропина, брза и бурна, пуна успона и падова и завршена насилном смрћу, добро је позната захваљујући истраживањима Ст. Бинона.[113] Стога је релативно лако одредити на који се период његовог живота и на коју функцију односи наведена повеља генералних судија. Она је сасвим у сагласности са подацима, науци дуго времена непознате, простагме Андроника III од октобра 1330, којом цар наређује Сиргијану да испита и реши земљишни спор између есфигменских калуђера и становника Рендине.[114] Према адреси простагме, Сиргијан је царев зет и — κεφαλὴ τῶν κατὰ δύσιν κάστρων καὶ χωρῶν αὐτῆς (sc. τῆς βασιλείας μου).[114a] У исто време, 1329/30. године, Кантакузин га два пута назива στρατηγὸς τῆς ἑσπέρας, а затим каже да је имао τῆς ἑσπέρας τὴν ἀρχήν.[115] Према Григори, Сиргијан тада држи τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Θεσσαλονίκης.[116]

Може се, дакле, сматрати да Сиргијан из Солуна управља бар знатним делом Македоније. Овај положај чини његово звање кефалије врло сличним по рангу са одговарајућим звањима управника Мореје и Тесалије.[117] Сиргијан чак није први овакав намесник солунске области, а свакако није једини. На две три године пре њега, унук оснивача династије Палеолог, паниперсеваст Јован је Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων ἑσπερίων πόλεων ἐπιτροπεύσας, а деценију касније (1341/42) такав положај заузима Теодор Синадин.[118]

Сиргијановој области није идентична Сиргисова (Гиј од Лузињана), како би се могло помислити по титули τῆς ἑσπέρας στρατηγός, коју је потоњи стекао почетком 1328. године као присталица цара Андро-

[112] Theocharidis Nr 4, 85-87. Повеља генералних судија наведена је in extenso у одлуци солунског суда из јуна 1375 (Nr 4 За датирање карактеристична су два момента из садржине: (a) Јован Кантакузин је монах, (b) наводи се његово писмо од пре 47 год., написано по његовом уласку у Солун са покојним царем и „братом". Реч је несумњиво о заузимању Солуна јануара 1328 (в. *Острогорски*, Историја 468) и Андронику III: 1328 + 47 = 1375. В. сада и *Nicol*, Cantacuzenus 40 n. 13, 90, 90, n. 135a.

[113] *Binon*, Prostagma inédit 138-146 (за период 1290-1321), 377-387 (1321-28. VIII 1334). В. и *Bosch*, Andronikos 26 sq., 89 sq.; *Papadopoulos*, Genealogie Nr 34 b.

[114] Ed. *Binon*, o. c. 136-37 (= Schatzk. Nr 39B). Датум према *Binon*, o. c. 388.

[114a] Према *Бинону*, o. c. 388 ово звање Сиргијан заузима од 1329—1332. В. и *Lemerle*, Philippes 195 n. 3.

[115] Cant. II 18: I 411.24, II 22: I 436.11, II 22: I 437.6.

[116] Greg. IX 10: I 440.19.

[117] Чини се да већ почетком грађанског рата између два Андроника, деде и унука, положај Сиргијана као „епитропа Тракије" (већег дела континенталне и читаве приморске до Родопа), као и Кантакузинов у Једрену, мада краткотрајни, садрже у основи исте елементе као и овај на „Западу". Cf. Greg. VIII 4: I 302.5-8; Cant. I 4: I 24.14-15 etc. В. сада *Binon*, o. c. 141-42, 378.

[118] В. горе гл. II, стр. 58.

ника Млађег.[119] Он је, у ствари, до смрти Андроникове управљао из Сера територијом која се протезала све до Христопоља.[120] У њеном је саставу сигурно био више него један катепаникион. На том подручју, наиме, простиру се катепаникији Сер, Зихна, Завалтија, Пополија и Христопољ.

Последњи кефалија Запада из повеље генералних судија је Андроник Асен Палеолог. Три особе са овим именом познате су у XIV веку. Велики примикирије Андроник Палеолог Асен, на основу свега што се о њему зна, а зна се на жалост сувише мало, не би могао да буде узет у обзир.[121] Друга личност са истим именом је син бугарског цара Ивана III Асена и таст Кантакузинов, најмаркантнија фигура од све тројице.[122]

Наведена Сарандинова опорука, на коју се у крајњој линији и надовезују изгубљене простагме упућиване Сиргијану, Сиргису и Асену, тројици кефалија Запада, угледала је светло дана октобра 1325. године.[123] Стога је јасно да у нашем документу не може бити речи о управи, ионако недовољно дефинисаној, Кантакузиновог таста Асена с почетка XIV века.[124] Једна од могућности које остају је његова делатност у Солуну уз бок Јована V Палеолога првих месеци 1351. године.[125] Ова претпоставка је и највероватнија, с обзиром да су се имања која је Ватопеду завештао Сарандин налазила у Македонији. Она још добија на вредности када се има у виду да се последње евентуално решење крије у положају, нажалост неодређеном, оног Андроника Асена који је као господар дела Тракије око Визије, покушао да притекне у помоћ Кантакузину у одсудним данима пред његову абдикацију, новембра 1354. године.[126] Није међутим сасвим сигурно да ли је тај Асен био управо споменути Кантакузинов таст, као што се често претпостављало, или истоимени нећак старога цара, трећи Андроник Асен, што је много вероватније.[127] Но, то питање и није од значаја за наш проблем. Важно

[119] Cant. I 56: I 288. 19-20. *Lemerle*, Philippes 233 верује, међутим, да је у питању иста дужност и да је на њој Сиргијан 1329. наследио Гија од Лузињана.

[120] Cant. III 31: II 191.3-4; Greg. XII 15: II 623.4-6. О њему в. *St. Binon*, Guy d'Arménie et Guy de Chypre, Ann. de l'Inst. de phil. et d'hist. or. et sl. 5 (1937) 125—142.

[121] Cf. *Papadopoulos*, Genealogie, Nr 57.

[122] Cf. *Papadopoulos*, o. c., Nr 46; *Ф. И. Успенский*, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XIV вв., Изв. русск. арх. инст. в К/поле 13 (1908) 7 сл.

[123] Theocharidis Nr 2 (у издавача је погрешна, 1326. година, али је по инд. IX очигледно да је у питању 1325).

[124] A Alb I, Nr 549 (1303). Није чак сигурно да је у питању управо Андроник Асен П., што издавачи сматрају сасвим сигурним.

[125] Cf. *Nicol*, Cantacuzenus 74, 77.

[126] Cant. IV 40: III 293.24-294.1.

[127] О севастократору Андронику Асену, нећаку Кантакузинове жене, в. *Papadopoulos*, Genealogie, Nr 19. *Nicol*, o. c. 84 оспорио је раније раширено мишљење, међу осталима и самог Пападопулоса (Nr 46), да је Кантакузинов таст, стари А. Асен пошао овоме у помоћ. Читаву епизоду он је с разлогом везао за име млађег, севастократора.

је да се, због удаљености области Визије од Македоније, сцене Сарандинове опоруке, у случају последњег „кефалије Запада" са знатном сигурношћу може претпоставити његова повезаност са солунском облашћу.

*

* *

Кефалије у северним областима данашње Грчке, који су по рангу виши од управника уобичајених административних јединица, не добијају у конкретним ситуацијама, као што се види, и епитет καθολικῶς. Иако је очигледно да се, бар у већини случајева, ради управо о тим „општим" кефалијама. Разлог изгледа прилично једноставан. У обичним околностима ни „локалне" кефалије овог региона, као ни одговарајући чиновници у Мореји и Тесалији, нису добијали епитет μερικῶς. Кефалија је звање а не титула и, као што је случај и са другим звањима у позновизантијско доба, овај израз је више колоквијалног него церемонијалног карактера. Прави ранг у друштву доноси једно од хијерархијских дворских достојанстава. Кефалија је стога једноставно и обично само то — κεφαλή — уз навођење области над којима се протежу његова овлашћења.[128] Отуда у Македонији само у повељама чији је аутор сматрао да треба, потпуности ради, максимално подвући вредност дарованих имунитетних права у односу на апарат власти, долази до разликовања кефалија по рангу. Тада се, у некој врсти конфронтације, употребљавају и епитети καθολικῶς и μερικῶς.

Однос „општег" и „локалног" кефалије био је однос претпостављеног и подређеног. Тако је било у Мореји, такав је однос био и између Теодора Палеолога и Алексија Цамблака у Македонији. Очигледно је, међутим, да се разлике међу кефалијама не исцрпљују у неједнакости њиховог положаја у чиновничкој хијерархији.

„Локални" кефалија је, све до пред крај византијске епохе, функционер који управља облашћу више-мање одређеног типа. Област „општег" кефалије нема таквих својстава, изузев на Пелопонезу у почетку владавине династије Палеолог. Одређена и карактеристична физиономија Мореје и, у мањој мери, Тесалије резултат је деловања географских и политичких чинилаца, не административних. У другим крајевима област „општег" кефалије је привремена творевина чије су границе повучене према, данас не увек јасним, потребама тренутка. Она нема посебно име, њена територија се обично не поклапа ни са тзв. темама, у чијим границама делују чиновници катастра. Најзад, све „опште" кефалије су рођаци владареви или чланови породица блиских престолу.

Улога „општих" кефалија и разлог њиховог постојања могу се објаснити једино тежњом Цариграда да успостави чвршћу контролу над провинцијама које се све више окрећу сопственим проблемима и у све већој мери живе некаквим сопственим животом. Резултат, међутим, није могао оправдати очекивања јер су се ови високи намесници вре-

[128] То исто важи и за кефалије Цариграда. Уп. гл. II, н. 166.

меном очигледно укључили у процес против којег је требало да се боре. Упадљива је, наиме, сличност географског простирања крупних управних агломерација поверених „општим" кефалијама, кроз већи део њиховог постојања, са простирањем познијих апанажа, у које се уосталом и претварају. Тесалија то постаје врло брзо, Мореја спорије, Солун споро, али са међучиновима у којима царски синови, деспоти Константин и Димитрије, преузимају власт над градом и његовим ширим подручјем. Када друга половина XIV века буде донела процват приватних апанажа на које се практично разлаже Царство, „опште" кефалије нестају са историјске позорнице. Њихова улога била је одиграна.[129] „Локалне" кефалије, пак, и даље постоје.

d) *Компетенције*

Из досадашњег излагања јасно је да кефалију можемо схватити, бар у највећем броју наведених случајева, као „...делегата владаочева и право оличење административне власти на месту".[130] Далеко је теже одредити каква је све овлашћења он могао да има у томе својству. Својству, како је већ у основи наука разјаснила, и цивилног и војног администратора који располаже и извесним судским компетенцијама.[131]

Спомињани указ о постављењу кефалија (ed. Sathas, MB VI, 642—643) подвлачи неке од видова њихове делатности. Пре свега, дужност је кефалије да руководи и управља повереним му градом (διάγειν ἐπὶ συστάσει καὶ οἰκισμῷ τῶν ἐποίκων αὐτοῦ, sc. κάστρου).[132] Исто је тако значајна и његова обавеза да бди над одржавањем, обнављањем и појачавањем градских утврђења и функционисањем посадне

[129] Специфична и сасвим другачија од изложене била је ситуација на Лемносу. Кроз читаву прву половину XIV века, као и на неким другим јегејским острвима (в. гл. II, § 3, гл. III, § 1), овде се јављају кефалије — управници острва. Cf. MM VI, 254, 255, 256, 249, 253 (= Zepos I, 585); Phil. Nr 10, 179-80; Arcad. Vatop. 345. У првој половини наредног столећа сусреће се у два маха καθολικὴ κεφαλὴ Лемноса (Arcad. Vatop. 434, 435; *Laurent*, Gouverneur 198.14, 18). Први пут (1415) још увек у непосредној царевој надлежности, други пут (1435—1444: *Laurent*, o. c. 200) већ у оквиру апанаже деспота Димитрија Палеолога (господар Лемноса 1425—1449: *Ферјанчић*, Деспоти 123 сл.). Његов положај, упркос *Лорану*, о. с. 199, не имплицира постојање подручних кефалија. Судећи по изворним подацима он је усамљен у својој функцији (καθολικῆς κεφαλῆς ... καὶ ἑτέρων ἀρχόντων — Arcad. Vatop. 434). Поготову што се кефалије без епитета „општи" јављају и 1429 (Schatzk. Nr 32, 29) и 1462. године (Facsimiles Nr 36, 13; у то време деспот Димитрије држи Лемнос као турски вазал — *Ферјанчић*, Деспоти 124, насупрот Ф. Бабингеру, Мехмед Освајач и његово доба, Н. Сад 1968, 152 који мисли да је Димитрије уживао само приходе са Лемноса.) Епитет καθολικὴ вероватно је употребљаван једно време да би се и формално подвукао значај Лемноса.

[130] *Т. Тарановски*, Историја српског права у немањићкој држави, I, Београд 1931, 203.

[131] Cf. *Bojaзидис*, Χρονικόν I, 151; *Zakythinos*, Desp. II, 108. Слично је и у Србији. Уп. *Јиречек*, Историја II, 15, 118. О војним компетенцијама провинцијских гувернера од епохе Комнина уп. *Ahrweiler*, Administration 77, 91; *Ангелов*, К вопросу фем 64 сл. Елементе извршне и судске власти никејских дука, које ће углавном задржати и кефалије епохе Палеолога, обрадио је *Ангелов*, н. д. 66-74.

[132] *Sathas*, MB VI, 642.12-13.

стражарске службе (ἀποβίγλισις).[133] Затим долази брига о поретку: о законитости (εὐνομία) и једнакости (ἰσότης) грађана[134], и брига да се становништво придржава одређених правила живота и понашања (δικαιοπραγία).[134a] Војничке дужности кефалијине, осим споменутог старања о тврђави, састоје се у припремању и снабдевању војника са његове територије, њихових коња и кола, како би увек били спремни да се одазову царевом позиву.[135] Најзад, кефалија има право да убире извесне приходе, уобичајене за његову функцију, уз упозорење да не сме да их прекорачи.[136] Са своје стране, становништво и војници τοῦ τοιούτου κάστρου дугују свом кефалији поштовање као поглавару, послушност и покоравање у свему што је у вези са уређењем и безбедношћу његове подручне територије или са испуњавањем одређених обавеза (δουλειῶν) у цареву корист.[137]

До прецизнијих и конкретнијих података о значењу појединих тачака овога указа може се доћи преко извесног броја повеља које су у том смислу речитије од других. Са једним важним изузетком. На војничку страну кефалијине делатности не наилази се у повељама, из простог разлога што ars militaris у било ком виду никад не представља разлог настанка повеље нити предмет интересовања њеног аутора. Зато је срећа што указ о постављењу најјасније решава управо ово питање. Тиме је међутим подвучен и његов посебан значај.

Очигледно је, чак и из ово мало података, да је улога кефалије у војној организацији позновизантијске државе суштински другачија од одговарајућег места стратега у средњовизантијском периоду. Сељачка војска, распоређена по провинцијама, одавно је престала да буде окосница византијских оперативних снага. Њих у доба Палеолога сачињавају страни најамници и феудалци—пронијари који на основу многих имунитетних повластица стичу релативно независан положај у односу на локалну администрацију. Организација ове војске више нема никакве везе са административном поделом државе. У својој области, махом тесној и малој, кефалија остаје командант посадних снага. Биле оне локалног порекла или дислоциране споља, њихова се улога састоји у чувању утврђења и, вероватно, вршењу полицијске службе. Ту леже и границе кефалијиних одговорности као војног лица. У односу према оперативној војсци он се појављује као позадински и интендантски орган на терену, што су дужности које у средњем веку немају искључиво војнички ка-

[133] Ib., 14-16. О кефалијином надзору над поправком зидина Монемвасије у XV веку в. MM V, 170, 175.

[134] Ib., 16. Cf. *Zakythenos*, Processus 507. За кефалију Цариграда (о њима в. гл. II, н. 166) један изворни податак изричито наводи да има право хапшења (*Schilbach*, Hypotyposis 53.39-41).

[134a] Ib., 17. У питању су свакако законски прописи, али можда и норме обичајног права.

[135] Ib., 21-24. Очигледно је да се овде под стратиотима подразумевају војници у ширем смислу а не само пронијари, што је иначе готово искључива појава у повељама из доба Палеолога. В. и *Kirsten*, Stadt 43 n. 72.

[136] *Sathas*, doc. cit., 643.5-7.

[137] Ib., 642.24-643.5.

рактер и падају обично на плећа месних административних органа. Побројане обавезе кефалије у одбранбеном систему добијају на значају у доба његовог све бржег опадања, нарочито од друге половине XIV века када се читава византијска стратегија своди на локализовану одбрану појединих тачака.

*
* *

Цивилне компетенције кефалије као администратора одређеног подручја, много су шире и разгранатије од војних и доносе овом положају на решавање оне свакодневне животне проблеме чији трагови кроз повеље допиру до наших дана. Но, феудализација византијског друштва, изражена кроз брзо ширење имунитетних права главних носилаца привредног система земље, духовних и световних крупних поседника, непрестано сужава ове компетенције. Такав развој доводи до парадоксалне појаве да се са функцијама кефалија (а нарочито других чиновника провинцијског апарата) наука чешће сусреће кроз имунитетне забране које представљају у ствари негацију њиховог рада, него кроз податке који осветљавају њихову делатност.[138] При томе, ове су забране због своје свеобухватне ширине непрецизне и без података о конкретним овлашћењима кефалија. Али, упркос јачању приватне власти великих магната и цркве, провинцијски шефови администрације из епохе Палеолога имају још увек, бар у XIV веку, широко поље делатности, концентришући у својим рукама многе одговорности.

Пре свега, као што се увек лако може претпоставити за чиновнике сличног положаја, из многих повеља проистиче да је кефалија био онај посредник преко кога се спроводе упутства централне власти. У том посредовању он није био само прост преносник наредаба, бар не приликом регулисања имовинско-земљишних односа, о којима је најчешће реч у повељама. Природно, улога кефалије зависила је од карактера случаја. Дешавало се да он поступа стриктно на основу владаревог наређења. Такви случајеви карактеристични су од никејског доба за све врсте провинцијских управника — и дуке и кефалије. Одговарајуће примере углавном садрже сачувана царска наређења, али понекад и акти (γράμματα) ових управника, којима се спроводи постављени налог.[139]

С друге стране, централна власт често је само давала иницијативу да се неко спорно својинско питање истражи, препуштајући коначну одлуку кефалији који је на лицу места имао бољи преглед ситуације. У једноставнијим случајевима следио је поступак који би се могао назвати управним. Кефалији је тада најчешће сугерисано решење, али је у

[138] О разним „узнемиравањима" којих се ослобађа имунист, а која се углавном своде на пореска потраживања (κατατριβή, ἐπήρεια, ἐπίθεσις, ἀπαίτησις, ὄχλησις, etc.) в. гл. I, стр. 8 сл.

[139] MM IV, 139-40, 154-55, 208-209, 209-210, 223-24, 247-48, 256-57; MM VI, 254-55, 256-57; Prodr. Nr Nr 16, 19, 20, 31; Arcad. Vatop. 435-36 etc.

његовој надлежности остајало да га утврди испитивањем сведока и документације и да евентуално донесе нову, другачију одлуку.[140]

Један од најкарактеристичнијих примера је из доба Михаила Палеолога, из 1266/67. године. Тада је севастократор Константин Торник, κεφαλατεύων Солуна, на основу царске оризме посредовао у корист Зографа, у једном земљишном спору између бугарског манастира и Лавре. Истражни посао на терену Торник је поверио сакелију и протекдику солунске митрополије Нићифору Малеасу и властелину Василију Апархону.[141] Прихватајући њихов извештај, он је својом исправом дао за право Зографцима[141a], а његов наследник на положају солунског кефалије, Алексије Дука Нестонг, потврдио је исте године ову одлуку својим актом.[141b]

У сложенијим околностима дешавало се да кефалија води прави судски спор, па се с разлогом може говорити и о његовим судским компетенцијама. Тако је серски кефалија Михаило Аврамбакис на челу „архоната царства ми и пречасних црквених архоната", ваљда одмах по паду Сера у српске руке, издао δικαιωτήριον γράμμα које садржи пресуду у корист властелина Ђорђа Фокопула. Фокопулу је одобрено да може да сагради и други сопствени млин, чиме је решено питање које је раније одуговлачено.[142]

Тело састављено од световних и духовних достојанственика, којем у оваквим приликама председава кефалија, не може бити схваћено као градски сенат (σύγκλητος). Уосталом, у самом Серу сенат је по угледу на највеће градске центре Византије образован тек између 1360. и 1365. године.[143] Овде, дакле, није у питању никакав стални орган, већ скуп виђених људи (ἄνθρωποι καλοί) оформљаван према потреби.[144] Отуда и његов састав није могао да подлеже неким посебним и свуда важећим правилима.

Мешовити судски скуп угледних личности најчешће ипак има претежно црквени карактер и њему тада председава епископ или митрополит.

[140] Cf. MM IV, 257-58, 258-60 (наставак претходног случаја); Prodr. Nr 16; Chil. Nr 139.

[141] Текст њихове пуномоћи (дец. 1266) у Zogr. Nr 7, 135-172 (= Schatzk. Nr 34, passim).

[141a] Zogr. Nr 6 (август 1267). О Конст. Торнику в. *G. Schmalzbauer*, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, Jb. der österr. Byzantinistik 18 (1969) 117-19.

[141b] Zogr. Nr 7 (септембар 1267). Уз Нестонга потписани су и Малеас и Апархон, вероватно да би се подвукао континуитет везе са претходном, Торниковом одлуком. Због елемената судске одлуке, слични документи називају се каткад κρισίμη γραφή (MM IV, 73-74, 246-47).

[142] Cf. Prodr. Nr 42 (= Соловјев-Мошин бр. 10). Ово је, у ствари, Душанова простагма из априла 1346, у којој се препричава Аврамбакисов акт. Да је А. био први српски кефалија у Серу, наслеђен из византијских времена в. *Соловьев*, Греческие архонты 285; *Осшрогорски*, Серска област 93 н. 51, 96 н. 62. — Уп. сада и судску одлуку тракесијског дукса из 1235. у MM IV, 36-39. Датум према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 312.

[143] *Осшрогорски*, Серска област 91 сл. (= СД IV, 545 сл.). *Вакалопулос*, Μακεδονία 19 неосновано настоји да докаже да се то десило чак после 1365. г.

[144] Вид. пример Јањине (MM V, 81). Уп. сада *Kirsten*, Stadt 37, pars II, n. 59, pars III, n. 20.

У таквим приликама кефалија може да фигурира као члан суда са посебним задужењем. Баш у Серу јавља се такав случај августа 1375. године. Акт (γράμμα, χρισιμόγραφον) којим је пресуђено да имање Клопотица припадне манастиру Алипију, потписали су серски митрополит Теодосије, као први по реду, а за њим серски кефалија Манојло Тарханиот и ἄρχοντες εὐγενεῖς Алексије Асен, Михаило Анђео Филантропин, сакеларије митрополије Теодор Докијан и серски кастрофилакс Димитрије Аретас.[145] У овом случају улога кефалије састоји се у томе што он руководи испитивањем чињеница, које је претходило самом акту пресуде, и тиме у ствари припрема и резултат процеса.[145a] У другим случајевима, пак, један или и више кефалија само су чланови епископског суда.[145b]

Кефалија у већој или мањој мери има и судска овлашћења у односу на сељачки сталеж, упркос ширењу приватног имунитета. Шта више, ова овлашћења посведочена су све док постоји кефалија као институција. Тако, метоси Хиландара средином XIV века уживају судски имунитет, али у случају да сами монаси „неправедно" суде, предвиђено је да се предмет пренесе кефалији на даљу надлежност.[146] Много касније, почетком XV века, доказано је пред патријаршијским судом у Цариграду да је скорашња пресуда селимвријског кефалије Вријенија Леондариса у неком спору око мираза — фалсификат.[147] Чињеница да је неаутентичност Леондарисовог акта морала бити доказивана, показује да је то време познавало доста сличних али аутентичних исправа.

Углед који је кефалија имао у правним питањима огледа се и у посебној вредности његовог сведочења. Као и епископ, и он је својим потписом могао да оверава изјаве сведока, у својству једне од инстанци пред којима се такве изјаве дају.[148]

*

* *

Судбина једне од споменутих судских одлука баца доста светла и на сам положај њихових твораца. Наиме, правоснажну пресуду серског кефалије Аврамбакиса, којом је властелин Ђорђе Фокопул добио право да подигне други млин, цар Душан је убрзо потврдио простагмом, и то на молбу самог Фокопула.[149]

---

[145] Kutl. Nr 33, 85-90. Да је Тарханиот кефалија в. Nr 34, 106. О кефалијама у саставу митрополитског суда в. и Esph. Nr 18, 87; Chil. Nr 146, 90-91. В. сада о мешовитом саставу црквених судова *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 200 сл.

[145a] Ll. 105-106: γέγονε μὲν κρίσις καὶ ἐξέτασις ... παρόντος ἐν αὐτῇ καὶ προϊσταμένου τοῦ οἰκείου ... (nomen) ... τῆς κεφαλῆς.

[145b] Chil. Nr 157, 51-53 (1378).

[146] *Новаковић*, Зак. спом. 432 (1355). Уп. *Острогорский*, Иммунитет 105 сл. (= СД I, 478).

[147] MM II, 502-505 (1401).

[148] Cf. MM VI, 184-187.

[149] Prodr. Nr 42 (= Соловјев-Мошин бр. 10).

Тражење оваквих потврда са највишег места раширена је појава у Византији, мада до ње долази понајвише када су у питању старије исправе (*παλαιὰ δικαιώματα*), при чему се, као што је познато, нарочито често потврђују дарови и завештања. Готово да свака хрисовуља представља једно такво осигурање стечених права. То је често одраз тежње да се она заштите приликом смене на престолу и да се од новог владара добије изјава у том смислу. Али то је често и настојање да се, као у нашем примеру, милошћу владара, истока свеколиког права, само оснажи одлука неког његовог чиновника или и поданика без званичне функције.[150] Сврха оваквих владарских повеља је јасна. Ако није њима обезбеђен, судски акт, катастарски попис итд. једног чиновника временом може са много већом вероватноћом добити конкурента у одговарајућем акту другог чиновника, рецимо његовог наследника.

Судбина Аврамбакисове пресуде није, дакле, изузетна. Али она показује да између кефалије као локалног владаревог представника и самог владара не постоји нека степеница у хијерархији власти, која би била надлежна за оцену и потврђивање кефалијиних одлука. Кефалију поставља цар и само он одобрава његове одлуке. Исто као што само он, бар према сачуваним подацима, издаје кефалији налоге.[151] Ова веза је, природно, двострана и ка центру непосредно теку обавештења провинцијских гувернера.[152]

Појава „општег" кефалије, као што наговештавају примери управника Мореје и кефалије Волерона и Сера, Теодора Палеолога, а затим и образовање апанажа уносе промене у овакво стање ствари. Положај тесалијског намесника Јована Анђела (1342—1348), који представља прелазни облик од „општег" кефалије ка правом апанажисти, изразит је пример ових промена. Он користи кефалију Трикале као обични истражни орган приликом утврђивања власништва манастира Св. Ђорђа Завлантијског над неком земљом, а сам повељом (γράμμα) коначно решава спорно питање.[153] То је сасвим разумљив поступак, будући да Анђео, као што је показано, има право да у одређеним приликама и сам поставља кефалије.

*

* *

Досад изложеним материјалом затвара се круг основних овлашћења кефалије, овлашћења која сам тај положај носи собом. Али за позн византијску администрацију је карактеристично да се овај чиновник често бави и пословима који директно задиру у поље рада неких других функ-

---

[150] В. и леп пример из Србије Ђурђа Бранковића у *M. Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, BSl 6 (1935) Nr 7, Nr 8.

[151] Добро је познато да изван територије апанажа постоје само царева наређења упућена провинцијским гувернерима и финансијским чиновницима одговарајућег ранга — апографевсима. Природно, централни органи морали су бити преносиоци већине владаревих одлука, али се они никада не појављују као посебна хијерархијска степеница између цара и кефалија.

[152] Cant. II 32: I 495.4-9.

[153] Соловјев-Мошин бр. 31, 123-136 (= *Веис*, Γράμματα Nr 19, 65-72).

ционера. Показано је на почетку овог поглавља да се дешава, као наставак традиције још из Никејског царства, да провинцијски управници не само обављају послове пореских инспектора — апографевса, него у службеној титулатури свом уобичајеном звању придају и њихово.[154] Слично комбиновање овлашћења запажа се и у односу на порезничку службу.

Још у доба Јована III Ватаца, тракесијски дукс Манојло Кондофре убире са имања манастира Лемвиотисе неколико врста дажбина.[155] Осведочено је то у више наврата, па се може говорити о уходаној Кондофреовој пракси у овом смислу. Такви су случајеви морали бити и иначе релативно распрострањени; епоха Палеологâ их је наследила. Кад замера серском кефалији Алексију Цамблаку што, упркос имунитетним правима манастира Продрама, убире од монаха ситаркију, орик и кастроктисију и наређује му да са тим престане[156], цар Андроник II показује незадовољство због кршења привилегија које је сам подарио манастиру, а не због тога што се један кефалија бави сакупљањем пореза. Јер, у истој простагми Андроник изричито каже да је Цамблаку заједно са звањем кефалије доделио и дужност сакупљача пореза.[156a] Сличан Цамблаковом био је положај извесног Манојла који је четрдесетих година XIV века био и кефалија Трикале и порески орган (διοικητής) у тој области.[157]

Изнети примери свакако не говоре о догађајима који су се случајно одиграли. Напротив, они представљају симптоме крупних промена које од времена Никејског царства све чешће погађају некада компликовану машинерију државне администрације. Повремено груписање функција у рукама једног човека сведочи да вертикална рашчлањеност управног апарата по различитим сферама деловања постепено ишчезава.

Познато је да се током XIV века у многим имунитетним формулама владарских повеља подвлачи теоријска разлика, посведочена и у стварности, између функционера са различитим задужењима: управним — кефалије, фискално-контролорским (катастра и пореза) — апографевси, порезничким — диенергони. А управо сваком од тих повеља, ширењем пореског имунитета и забраном уласка државним чиновницима на приватна имања, задаје се ударац компетенцијама тих чиновника. Круг њиховог утицаја сужава се делимичним или потпуним изузимањем испод њихове власти све већих земљишних површина и све већег броја људи. То нарочито погађа службенике фиска. Они више нису увек и свуда потребни. Истовремено, читав управни организам државе прожет је све већом приватизацијом власти. Потреба за постојањем одвојених грана управе слаби и разлике међу њима временом бледе на путу који ће у неколико последњих деценија византијске историје претворити обласне управнике у приватне државоце сопствених територија.

*

* *

Администрација епохе Палеологâ, као уосталом и епохе која је овом добу непосредно претходила, не познаје разрађени систем награда функционерима у облику утврђених плата, какав је некада постојао у Византији. Разлози су лако схватљиви. Пре свега, постојање таквог система било би неспојиво са карактером администрације једне феудалне државе. С друге стране, налазећи се у сталној економској кризи и оскудици новца, који уз то брзо губи своју вредност, Византија Палеологâ не би ни имала средстава да обезбеди уредне исплате из центра. Провинцијски чиновници морали су се ослонити и ослањали су се на локалне материјалне изворе. Нажалост, за већину звања то се може само претпостављати. Сигурно је, међутим, да су кефалије имале права да на својој територији убиру средства која су обезбеђивала и њихов лични приход и трошкове управе.[158]

Приличан је број повеља у којима се спомиње митат (τὸ μιτάτον, τὸ μιτᾶτον) у корист кефалије, али без ближег одређивања његовог карактера (обично митат τῶν κατὰ καιροὺς εὑρισκομένων κεφαλάδων ἐκεῖσε).[159] Стога је митат често тумачен само као обавеза пружања смештаја и исхране чиновницима или војсци, у месту где бораве или се затекну на пропутовању. То заиста и произлази из старијих а и неких извора епохе Палеологâ.[159a] Али ово објашњење, мада у основи тачно, садржи само један део истине.

---

[154] Додајмо да 1355. штипски кефалија Давид Михојевић обавља посао апографевса (Chil. Slav. Nr 47, 7-10 etc.). Тако је било и са кефалијом Касандрије Стефаном Дуком Радином 1419. године (Ross. Nr 26, p. 206). Исти Радин, заједно са два друга чиновника, издаје наредне године један практик (Alex. Lavr. 167-68), али тада већ није сигурно да је још био кефалија, као ни нешто касније. Cf. Dion. Nr 20, 39-40.

[155] MM IV, 249-50, 250, 251.

[156] Prodr. Nr 19 (1326). Идентична је по садржају, мада знатно краћа, и простагма Андроника III, издата у исто време (Nr 20).

[156a] Nr 19, 15-16: μετὰ τοῦ τοιούτου κεφαλατικίου ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου καὶ τὴν αὐτόθι δημοσιακὴν δουλείαν καὶ ἐνοχήν. О значењу последња два термина в. гл. V, стр. 131 сл.

[157] Соловјев-Мошин бр. 31, 126-27 (= *Веис*, Γράμματα Nr 19, 66-67). Уп. *Bојазидис*, Χρονικόν I, 145 сл. — Израз διοικητής у ово време је анахроничан, јер порезник је обично обележен као πράκτωρ, ἐνεργῶν, διενεργῶν, ἔχων τὴν ἐνοχήν. Ипак, нема сумње у ово специфично значење, једино које познају византијске повеље а и многи наративни извори (cf. *Du Cange*, Gloss. graec., Vratislaviae 1891, 312). В. сада гл. V, н. 100. Уосталом, у истом документу јавља се још један анахрони термин — дукс, и то је последњи спомен дукса у једној повељи. Међу дворским достојанствима, Псеудо-Кодин зна само за „великог" дикита који нема одређену службу (Pseudo-Cod., 185.15-16).

[158] То су δίκαια τοῦ κεφαλατικίου. Cf. *Sathas*, MB VI, 643.7; MM III, 173 sq. (повеље из тзв. „досијеа Гемист" — в. § 2е).

[159] Chil. Nr 41, 137-38; Nr 42, 34; Nr 43, 34; Zogr. Nr 23, 44-45; Nr 27, 67-68; Nr 33, 70; Nr 34, 81; Prodr. Nr 26, 65-66; Соловјев-Мошин бр. 11, 70 (μ. μερικῆς κεφαλῆς καὶ καθολικῆς). Има знатно више примера навођења митата без ближег одређивања ко или у чију корист сакупља ову дажбину: Theocharidis Nr 1, 69 (= Regel Nr 3, p. 12); Schatzk. Nr 37, 51; Nr 38, 47; Соловјев-Мошин бр. 7, 94; бр. 9, 56; бр. 15, 55; бр. 18, 103; бр. 22, 25; Chil. Nr 60, 42; Nr 61, 40; Nr 62, 66; Nr 63, 74; Nr 70, 38; Nr 71, 41; Nr 113, 30; Kutl. Nr 10, 62; Prodr. Nr 39, 36 (= Соловјев-Мошин бр. 2, 55); MM IV, 225 (једно од δημοσιακὰ ζητήματα.).

[159a] Митат, као обавеза пружања гостопримства војсци а касније и званичним лицима, постоји готово од најранијих времена византијске историје. Уп. Соловјев-

Досад су практично остали незапажени подаци који митат осветљавају са новог, другачијег аспекта. Из хрисовуље Андроника II канинској епископији, издате јуна 1307. године, види се да је епископ затражио од цара да имања његове дијецезе буду ослобођена од митата кефалије Берата и Канине.[160] Како је узгред и објашњено, овај митат састоји се у томе што кефалија даје много мање новца за жито (γέννημα) него што је иначе његова цена у земљи.[160a] Цар је епископову молбу прихватио и наредио да кефалија по њој поступа не само у односу на црквене поседе, него и на поседе свих житеља дотичне провинције, подвукавши да се ради у првом реду о житу, али и о вину и многим другим производима.[161] Описани митат јавља се у истом облику и у чувеној Андрониковој хрисовуљи Јањини из 1319. године.[162]

Очигледно, и у једном и у другом случају митат је представљао право провинцијског управника да спроведе у сопствену корист обавезан откуп пољопривредних производа по симболичној цени.[163] У оваквом контексту веома занимљиво и значајно постаје и сведочанство Душанова Законика, чији члан 63 гласи: „О дохотку. Кефалије што су по градовима, да узимају свој доходак по закону, нека им се жита и вина и меса продају по динар, што је другоме по два; али само ти грађани да му продају, а други нико“. Ово је свакако потврда да примери Канине и Јањине нису могли бити усамљени и да само недостатак изворних података онемогућава детаљније упознавање описаног митата на ширем простору. Његова суштина је, међутим, јасна.

За поседнике митат представља терет којег теже да се ослободе. Не само у Албанији и Епиру, о чему стицајем околности дознајемо нешто више, него и у другим крајевима Царства. Ослобођење стиже проширењем имунитетних права на митат и није чудно што за њега и дознајемо искључиво у таквим околностима. С друге стране, за кефалије митат представља значајан извор прихода. Јер по свој прилици, само део откупљених производа одлазио је на подмирење потреба локалне администрације. Са остатком кефалија се могао појавити на тржишту као препродавац и врло опасан конкурент. Да се кефалије нису устручавале да користе свој положај за стицање добити кроз сличне трговачке потезе,

-Мошин 466 сл. Искључиво на такав начин тумачили су митат, поред Соловіева и Мошина, и *Dölger*, Beiträge 60; *idem*, Schatzk. 338; *P. Lemerle*, Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de Civilisation Médiévale, X[e]—XIIe siècles, IIe Année, No 3, Juillet-Septembre 1959, 270; *Ostrogorskij*, Agrarian Conditions 223 (= СД II, 80). — Колико видим, у епоси Палеолога само се у три документа говори о митату војске. Cf. Prodr. Nr 26, 66; Zogr. Nr 33, 71; Nr 34, 82. Недавно је доказано да оваквом митату у Србији не одговара приселица, како се дуго сматрало, него оброк. Уп. *М. Благојевић*, Оброк и приселица, Ист. час. 18 (1971) 165—188.

[160—160a] *Alexander*, Chrysobull of Kanina 181.77-82. Да се ради управо о житу в. pp. 184, 203 n. 108.

[161] Ib., 182.106-183.117.

[162] MM V, 83: οὐδὲ μιτάτον γένηται εἰς τὰ εἰρημένα κτήματα ... ἀλλὰ διαπωλῶσιν αὐτοὶ οἱ κατέχοντες τὰ τοιαῦτα κτήματα τὰ ἐξ αὐτῶν εἰσοδήματα, καθὼς πωλοῦνται εἰς τὴν χώραν καὶ οὐδὲν ἀναγκάζωνται ὅλως διαπωλεῖν αὐτὰ παρὰ τὴν συνήθειαν.

[163] Изрази ἐξώνησις и ῥίπτειν ὑπέρπυρα сведоче да кефалија заиста плаћа (текст: *Alexander*, o. c. 181.80, 183.113). За последњу фразу уп. ib., 204 n. 109.

види се из једне простагме Манојла II Палеолога, којом се забрањује солунском кефалији дотадања његова пракса да спречава продају вина, док не распрода сопствено.[164]

Било је и других извора прихода који су притицали у касе провинцијских управника, као што су пристанишне, друмске и сајамске таксе, неке царине и томе слично.[165] Исто тако, и један део уобичајених пореских давања изгледа да је ишао у корист кефалија и других локалних чиновника.[166] На жалост, у свим овим случајевима расположиви подаци врло су оскудни и доношење евентуалног општег и коначног суда мора да сачека боље обавештена времена.

е) *Приватизација функције*

Постојање „општег“ кефалије у неким областима не значи друго до постојање посредника у управној хијерархији државе између провинцијских намесника и централне власти. Ако ово представља само модификацију управљања, појава приватних апанажа, чији држаоци наслеђују „опште“ кефалије, уноси суштински нове акценте у организацију државе. Наравно не одмах, јер држалац апанаже не врши никакве значајне реформе у провинцијској управи. Али временом радикално се мења положај провинцијског гувернера — кефалије, чија се област нашла у саставу такве апанаже. А то ће постепено, током друге половине XIV века, бити случај са већим делом државне територије: Мореја, област Солуна, велики делови Тракије, област браће Алексија и Јована Палеолога на северној обали Јегејског мора, Лемнос.

Промене које кефалијама доноси установљавање апанажа проистичу из карактера власти самог апанажисте и његовог односа према локалној администрацији. У основи, власт апанажисте је приватна, јер нема подлоге у византијској државноправној теорији и њен носилац

[164] *Мошин*, Акти 166. Издавач сматра (166 н. 11) да је то забрана феудалног права прве продаје.

[165] Тако скалијатик (Schiffsanlageplatzgebühr: *Dölger*, Schatzk. 188, 191) од чамаца села Хандак убиру кефалије Христопоља (Zogr. Nr 32, 39-40), а кефалије Монемвасије одлучују о утрошку комеркиона (MM V, 170; за комеркион и сајамске таксе у надлежности кефалија уп. *Kirsten*, Stadt 42), па и убиру га (MM V, 167). Изгледа да је и чувени Рајко, кефалија Трилиса и Вронта, потраживао од феремског епископа (између Никопоља и Мелника — Prodr. 100 n. 1) 25 перпера управо у вези са неком друмарином /Соловјев-Мошин бр. 4, 4-7 (= Prodr. Nr 37, 3-5)/.

[166] Ради се у првом реду о канискиону — κανίσκια (etatisierte Pflichtleistung: *Dölger*, Sechs Praktika 123) који се у позновизантијско доба једним делом може схватити као давање у корист чиновника. Уп. Соловјев-Мошин 450. В. сада *Острогорский*, Писц. книги 298 сл. (= СД I, 109 сл.). Ово још у већој мери вреди за порез звани χάραγμα. διμοδαῖον. Cf. *G. Rouillard*, Le mot χάραγμα dans les actes des Paléologues, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Атина 1935, 375-380; *Svoronos*, Cadastre 111 sq.; *Острогорский*, н. д. 236 (= СД I, 40). Одредити који су чиновници у питању и како су ови приходи дељени практично је немогуће. Извесно је само да су порезници имали права на део производа чију вредност израчунавају. Уп. *Мошин*, Акти 215 н. 67. У XIII веку постоје још и δουκικὴ καὶ κατεπανικὴ χρεία које несумњиво спадају у исту групу пореских оптерећења. Cf. MM IV, 4 (1228), 18 (1235), 21 (1235).

није члан управног апарата државе. Али, са друге стране, он иступа као наредбодавац чиновницима администрације који делују на његовој територији.[167] Тако се кефалија, иако званично државни чиновник, обрео у служби лица које то није било.

У међувремену, уређење земље коначно је добило одлике феудалног друштвеног система, на социјалном и економском плану већ дуго присутног у Византији. Ширење имунитетних права великих поседника и регрутовање провинцијских управника из њихових редова означавају процес феудализације власти, који је почео давно пре епохе Палеолога. Стварање апанажа, што је представљало промену суштине самог царског достојанства и карактера државе, наилази тако на плодно тле у провинцији. Једна од последица је даље мењање карактера власти провинцијских гувернера, на известан начин започето већ сједињавањем различитих функција у њиховим рукама. У XV веку овај ће развој достићи врхунац појавом кефалија који своју дужност врше на сасвим приватној основи.

Колико је раширено било обједињавање службене функције и приватног власништва у годинама пред пад Византије, тешко је рећи. Примери су међутим доста бројни, с обзиром на незадовољавајућу очуваност изворног материјала у целини. За истраживача најзахвалнији, и стога најпознатији, свакако је случај породице славног хуманисте Георгија Гемиста Плитона.[168]

Новембра 1427. године деспот Теодор Палеолог одредио је да његов „дворанин" Гемист Плитон доживотно и без икаквог ометања поседује град Фанарион (у Арголиди) са околином и управља њиме (ὡς ἂν κρατῇ καὶ κεφαλατικεύῃ). Сви приходи из ове области стављени су му на слободно располагање — дажбине у корист кефалије, мизе (τὰς μύζας), господарев данак (αὐθεντικὸν δίκαιον) — изузев флоријатика који је остао у надлежности државе.[169] Плитонове дужности састојале су се у вршењу службе деспоту (καὶ ἐκδουλεύειν ὀφείλων), како је то устаљена обавеза пронијара према господару.[170] После

---

[167] Вид. гл. I, стр. 16. О кефалијама у служби деспота Димитрија II (1451) в. ПП IV, 189.2 (= Марковић, бр. 6,23). *Zakythinos*, Desp. II, 107 верује да су деспоти-апанажисти у свом домену аргировуљама именовали кефалије. Пример који наводи није срећан, јер је у питању додељивање једног села у власништво. Cf. Sphrantzes, 522.22-25. То не би ни одговарало ситуацији у којој сам цар врши таква именовања простагмом (в. § 2b), а не хрисовуљом. И код деспота би се зато морала друга врста докумената употребљавати у таквим приликама, вероватно паракелевсис.

[168] Серија аката о овој породици, названа „досије Гемист (*Zakythenos*, Crise 60) због значајног броја тематски повезаних докумената, детаљно је анализирана у *Zakythinos*, Desp. II, 122 sq., 199 sq., а нарочито у *ОсШрогорски*, Пронија 122 сл. (= СД I, 276 сл.). В. и *исШи*, Иммунитет 93 сл. (= СД I, 461 сл.); *Zakythenos*, Processus 502 sq.

[169] ММ III, 173 (= ПП IV, 104.8-9). Лат. превод у реткој публикацији *F. Trinchera*, Syllabus Graecarum Membranarum etc., Neapoli 1865, 533. — Миза је порез типичан за Пелопонез и састоји се у давању сушених и свежих плодова (две мизе) господару. Cf. *Кугеас*, Χρυσόβουλλον 382 sq. — Флоријатик (φλωριατικόν) је изгледа специјалан порез, уведен 1415, за подизање тзв. Хексамилиона, противтурског бедема на Истмосу. Cf. op. cit. 384; *A. Andréadès*, Finances 9. Навођење на једном месту флоријатика и ὑπὲρ τοῦ Ἑξαμιλίου δόσις (ММ III, 175) очевидно представља само варијетет изражавања.

[170] Уп. *ОсШрогорски*, Пронија 125 (= СД I, 279).

његове смрти требало је да га наследе, под истим условима, законити синови Димитрије и Андроник, а они затим један другог. Касније би наследство прешло на унуке Гемиста Плитона, Димитријеву и Андрониковy децу.

Другом, несачуваном Теодоровом аргировуљом Плитон је добио и село Врисис (код Кастрија у Лаконији), уз описане услове, али само да га „има, држи и поседује" (ἔχειν, κατέχειν, νέμεσθαι) а не и да врши дужност кефалије.[171] Ова разлика губи се у трећој аргировуљи деспота Теодора (1433). Њоме се прописује, ваљда због Гемистовог одласка у Италију, да Димитрије Гемист, старији син филозофов, влада (ἄρχειν и управља Фанаријем као и отац, а Андроник, млађи син, селом Врисис.[172]

Сви дарови деспота Теодора у корист породице Гемист, потврђени делом и једном хрисовуљом Јована VIII (1428), нашли су места у хрисовуљи Константина XI од фебруара 1449. године.[173] Овим документом се, под већ уобичајеним условима, потврђују Димитрију и Андронику њихови домени као наследни. Шта више, и флоријатик им је од тада био опроштен.

Најзад, деспот Димитрије јула 1450. скоро дословно понавља све тачке из Константинове хрисовуље и аргировуље Теодора из 1433. године.[174] Тиме је закључена серија даровних повеља за породицу Гемист. Власништво њених чланова над споменутим местима обезбеђено је од сваког изненађења и ослобођено сваког мешања државне власти. Па ипак, као што је већ примећено, извесна ограничења приликом наслеђивања (обавеза вршења службе, способност и достојност као услов за добијање наследства) и немогућност завештања и продаје указују на непрекорачиве границе поседовања, типичне за пронију.[175] Њено стапање са административним овлашћењима може се посматрати као крајњи домет у развоју ове институције, али и као последња степеница у приватизовању власти провинцијских гувернера. У сваком случају, у питању је јединствен процес, односно коначан резултат дуготрајног процеса прожимања земљопоседничке аристократије и управног апарата државе, који је нарочит замах добио управо у доба Палеолога. О томе говори и чињеница да случај породице Гемист није био усамљена и изузетна појава.

Деспот Тома Палеолог једном недатираном аргировуљом поклонио је пола села Валими свом дворанину Михаилу Кавакису да λάβῃ καὶ

---

[171] За ову аргировуљу в. доле н. 173 (донета у хрисовуљи Јована VIII). *ОсШрогорски*, н. д. 124 (= СД I, 279) примећује да је даровање с. Врисис у складу са уобичајеним нормама које вреде за пронијаре у таквим приликама. Врло је сличан случај села Фриникон, које деспот Константин Палеолог 1444. поклања Димитрију Мамону Григори, са приходима и свим сењоријалним правима, за вршење службе (ПП IV, 17-18). На овај начин су и странци могли бити обдарени. Cf. ПП IV, 236-37.

[172] ПП IV, 106-109.

[173] Јован VIII: преприčане прве две Теодорове аргировуље (ММ III, 174-76; лат. превод: *Trinchera*, о. с. 534-36). Константин XI: *Кугеас*, Χρυσόβουλλον 373-75 (оригинал); ПП IV, 19-22 (копија).

[174] ММ III, 225-27 (= ПП IV, 192-95). Лат. превод: *Trinchera*, о. с. 537-39.

[175] *ОсШрогорски*, Пронија 126 сл. (= СД I, 281 сл.).

κρατῇ καὶ κεφαλαττικεύῃ[176] као и да κεφαλαττικεύῃ τοὺς ... ἡμίσεις ἐποίκους.[176a] Природно, Кавакису су припале и дажбине намењене кефалији.[176b]

Када је историчару Георгију Сфранцису крајем 1445. дата управа (ἡγεμονίαν καὶ διοίκησιν, ἐπιτροπικὴν διοίκησιν) над Спартом и околним селима, добио је и „све њихове приходе" (πάντα τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν).[177] Другим речима, Сфранцис је добио и сва права феудалног поседника, јер по свој прилици обично чиновничко место не би повукло и даровање прихода. Карактер Сфранцисове власти над споменутом облашћу види се јасно из чињенице да је било предвиђено да она постане мираз његове кћери.[177a]

Дугогодишња тенденција за образовањем административних јединица према потребама тренутка, у складу са све изразитијим приватним карактером власти њихових управника, одвела је коначно, како се лепо види у наведеним примерима, негацији управног система какав још увек познаје XIV век.[178] Резултат је био да кефалија у XV веку не тако ретко управља облашћу која би се тешко могла и упоредити са административним јединицама претходног столећа.[179] То је потпуно у складу са његовим новим овлашћењима и положајем.

[176] IП IV, 240.12 (читава повеља: pp. 239-40).
[176a] Ib., 240.18.
[176b] Ib., 240.15.
[177] Sphrantzes, 342.7-10. Cf. et 342.14.
[177a] Ib., 370.3-6.
[178] Упркос томе, претерано је тврђење *Лемерла*, Philippes 239 да достојанство кефалије пред крај XIV века губи сасвим своју вредност. Напротив, видели смо да се и у XV веку он још увек појављује као носилац административне власти у провинцији, у Византији као и у Србији уосталом (*Јиречек*, Историја II, 364). Међу последње спада Манојло Палеолог који још 1464. управља Монемвасијом /BX Nr 9 (p. 19) 90-91, Nr 29 (p. 55) 79/. — Занимљиво је да овај термин не само у писаца него и у документима, грчким и српским, надживљава византијску, односно српску власт: кефалије Сера Ибрахим, 1387 (Esph. Nr 21, 19-20), и Кутлу-беј, 1388 (Chil. Nr 158, 34); кефалија звечански Фериз-бег, 1399. године (A Alb II, Nr 633).
[179] Тако се јавља и израз κεφαλὴ τοῦ χωρίου (Лозикион). Cf. Chil. Nr 30, 8-9 /1419: *F. Dölger*, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv f. Urkundenf. 13 (1933) 65 n. 37 (= Byz. Diplomatik, Ettal 1956, 96 n. 37)/. В. и за кефалију Хандака Chil. Nr 157, 52 (1378).

IV

НИЖИ ЧИНОВНИЦИ У ПОКРАЈИНАМА

Мало се може сазнати о оном слоју чиновника који би требало, у време после рестаурације 1261. године, да сачињава апарат једне административне јединице. Имунитетне формуле повеља, то драгоцено извориште материјала за изучавање провинцијског чиновништва, у овом случају остају неме, без иједног корисног податка. За састављача повеље и самог имунисту, који је често иницијатор њеног настанка, од интереса је да се ограничи делатност само оних органа који могу да угрозе феудалне поседничке привилегије. А то су функционери фиска и катастра и шеф области — кефалија. Његови, пак, помагачи и повереници за чисто управне послове, у овом смислу имају другоразредан значај. Ту се крије један, наивнији разлог недостатка одговарајућих изворних података.

Средњовековни извори по правилу одсликавају само делић оновремених животних услова. Али лако је могуће да је оскудица вести о нижим административним чиновницима делом проузрокована и стварним стањем, тј. њиховим релативно незнатним бројем. У доба када провинције постају све мање, често и недостојне тог назива, када власт државних службеника у знатној мери губи прерогативе у корист феудалних поседника, када та власт и сама добија приватан и феудални карактер, кефалији није могао бити потчињен неки разгранат апарат. То једноставно не би било у складу са духом епохе. Изузетак су свакако представљали већи градови и утврђена места, где је било неопходно присуство помоћника или делегата провинцијског управника, првенствено из војних разлога. Такви функционери никад нису могли бити сувишни.

1. *Прокатимен*

Реч прокатимен (προκαθήμενος) употребљавана је у византијској службеној терминологији одвајкада у основном, општем значењу: председник, предстојник, старешина у најширем смислу.[1] Овим мо-

[1] Cf. Just. Nov. 13, 1, ed. *R. Schöll*, Berolini 1912, 100. 28. Али в. и ἡ προκαθημένη ἄλλων ἁπασῶν πόλεων ἡ Κωνσταντινούπολις (MM IV, 345). Занимљив је и помен (1317) неког Costa de Procathimeno, civis Dyrrhachiensis (A Alb I, Nr 632).

ментом лако је објашњиво порекло неких титула у државној хијерархији позновизантијског доба — προκαθήμενος τοῦ βεστιαρίου, π. τοῦ κοιτῶνος, π. τοῦ μεγάλου παλατίου, π. τῶν Βλαχερνῶν, π. τῶν δύο παλατίων.[2] Но, достојанства детерминисана изразом прокатимен нису резервисана само за престоничке службе. Савремене хијерархијске листе — из XIV века — познају и функционера под називом προκαθήμενος πόλεως или προκαθήμενος κάστρου.[3] У конкретним случајевима придаје се још име места, тако да нема сумње да је делатност овог прокатимена (једноставности ради, зваћемо га надаље тако) била везан а за провинцију.[4]

Доста је раширено схватање о прокатимену као војном команданту града или тврђаве.[5] Међутим, само један једини извор из средине XIII века пружа известан ослонац оваквом схватању. Наиме, у једном од писама Теодора II Ласкариса, прокатимен Филаделфије, извесни Јатропулос, означен је као носилац дужности στρατηγία и κρίσις.[6] Других примера са сличном карактеризацијом нема и није невероватно да је цар подвукао ове дужности као посебну, неуобичајену појаву. Како било, судећи по самој титули, прокатимен је морао имати првостепену улогу у градовима, бар онима у којима је његово постојање забележено. Ако не на војном пољу, а оно свакако у домену цивилне администрације. Извесно је да је тако и било у Малој Азији у XIII веку, где су познати прокатимени Смирне, Филаделфије и Никеје.[7]

Дугогодишњи прокатимен Смирне Георгије Калоидас, на пример, појављује се у три маха, педесетих и шездесетих година XIII века, као званични сведок у повељама, потписујући се сваки пут испред свих присутних световних архоната, али и испред функционера смирнанске митрополије.[8] Истина, при томе се не спомињу титуле или звања ци-

[2] Вид. Pseudo-Cod., index grec, 405 sq.

[3] Први облик сусреће се у самог Псеудо-Кодина (op. cit., 139. 32-33), а други у осталим листама тог времена: π. κάστρου (ib., 302.4-5, 308.16-17), π. τοῦ κάστρου (ib., 323.105-106), προκαθήμενοι τῶν κάστρων (ib., 306.10-11, 349.74), δύο προκαθήμενοι τῶν κάστρων (ib., 346.6-7), али паралелно постојање два оваква функционера није потврђено у другим изворима. Да је реч о једном звању сведочи његово место при крају сваког списка. Изрази πόλις и κάστρον у позновизантијско доба не имплицирају обавезно разлике у статусу и типу урбаног насеља (в. гл. VII, стр. 152).

[4] Једини изузетак је, колико знам, Михаило Амасијан који се наводи међу сведоцима једног акта (1356) само као прокатимен. Cf. *Теохаридис*, Τζαμπλάκωνες Nr 2 (p. 137) 44, 48. Документ је настао за српске владавине Тесалијом и биће да је Амасијан, као и друге неке његове колеге-потписници, сачувао своје достојанство још из епохе византијске власти, само сада без уобичајеног конкретног обележја.

[5] *Du Cange*, Gloss. graec., Vratislaviae 1891, 1241; *Dölger*, Schatzk. 169 (Stadt- oder Festungskommandant), 202 (Festungs- oder Garnisonskommandant); *Zakythinos*, Desp. II, 57 (мада подвлачи да је вероватно имао и цивилне функције); *Ангелов*, К вопросу фем 74; *Ahrweiler*, Smyrne 155. *K. Sathas*, Documents inédits relatifs à l' histoire de la Grèce au Moyen âge, IV, Paris 1886, p. LXXXIV заступао је неодрживу тезу да су прокатимени стални представници појединих градова у Цариграду.

[6] Theodori Ducae Lascari Epistulae CCXVII, Florentiae 1898, Nr 140, p. 197.

[7] Тамошњи примери сабрани су и описани у *Ahrweiler*, Smyrne 155 sq. Аутор сматра да су их и неки други градови морали имати, нпр. Магнезија (p. 164).

[8] MM IV, 72 (1257), 55 (1258), 160 (1266). *Ahrweiler*, Smyrne 157 верује са доста разлога да се Калоидас пуних двадесет пет година — случај иначе без преседана — јавља као прокатимен Смирне (у периоду од 1257. до 1283). Али ако је А. тачно

вилних достојанственика, изузев једног граматика, тако да је немогуће одредити прави карактер њиховог односа према Калоидасу.

Јаснији је случај једног ранијег прокатимена Смирне, Јована Алопоса, који на основу простагме цара Јована Ватаца и писма царевог брата обезбеђује и потврђује извесне поседе манастиру Лемвиотиса.[9] Његов акт у основи је катастарски документ како по извршеном делу, које се квалификује као παράδοσις καὶ ἀποκατάστασις, тако и по спољашњем изгледу, јер описује границе и површине манастирских имања (περιορισμός из докумената XIV века). Истовремено, његов акт садржи и елементе исправе једног шефа локалне управе, будући да Алопос на терену организује истрагу у сарадњи са локалним угледним личностима, како смо видели да чине дуке, а касније и кефалије. При томе, све је изведено са знањем дукса теме Тракесион Јована Дуке Куртикија, по свему судећи Алопосовог непосредног претпостављеног.[9a]

Тринаести век — никејско доба и прве деценије епохе Палеологâ — познаје у Малој Азији административне области које се још увек називају темама (гл. II, § 1), са дукама на њиховом челу (гл. III, § 1), и прокатименима као управницима градова, ако је однос ових достојанстава тачно уочен.[10] Али већ тада су и тема и дукс у основи застареле институције. Даљи развој управног система чинио их је све нетипичнијим и убрзо, на прелазу у XIV век, време их је сасвим прегазило. За доба Палеологâ карактеристични постају катепаникији, као управне јединице, и кефалије, као њихови шефови. Положај прокатимена у овако крупним променама није могао остати неизмењен, а то је управо питање које није довољно уочено.

Судбине дукса и прокатимена теоно су повезане. Јер, не само да учестано спомињање оба ова достојанства пада у исти временски период и имплицира њихов споменути хијерархијски однос, него и појава њихова у таквом односу указује на то да су били упућени један на другог као безочузи одређеног управног система. Видели смо да дукс у XII веку постаје управник тадашње теме, чиме је образован систем који доминира и већим делом наредног столећа. Прокатимен се такође јавља у XII веку, да би у првој половини XIII века постао једно од најраширенијих звања провинцијске управе.[11] Тиме се и он легитимише као творевина истог система који нешто касније, у епоси Палеологâ, ишчезава. У тој кризи прокатимен, као и дукс, одолева извесно време, али са статусом који је радикално измењен.

датирала 1283. годином последњи од његових докумената (MM IV, 102-103), остаје неразјашњено како се он у једном документу из 1276. појављује и без икакве титуле и при дну листе сведока (MM IV, 175). — За чланове ове породице в. *Ahrweiler*, o. c. 157-58.

[9] MM IV, 146-50 (1234).

[9a] Ib., 147.

[10] *Ahrweiler*, Smyrne 164 подвлачи да су теме, и њихове дуке, и градови, и њихови управници — прокатимени (в. и *Bréhier*, Institutions 147), основни елементи управног система. В. и *Stein*, Untersuchungen 24 n. 1 (Тракесион-Смирна).

[11] Cf. *Stein*, Untersuchungen 27; *Zakythinos*, Desp. II, 56. *Ahrweiler*, Smyrne 155 сматра прокатимена вероватним наследником катепана.

У Малој Азији прокатимен, по свој прилици, ишчезава тек кад и византијска власт уопште, али је до тога дошло сувише брзо да би се могла пратити промена његовог статуса у кризи старе управне организације. У европским покрајинама Царства прокатимен се појављује са Палеолозима, тачно у време када је већ наступило доба крупних промена у провинцијској управи.[12] Али, на жалост, „ново“ доба нема поузданих конкретних сведочанстава о статусу и делатности прокатимена, мада је из повеља познато неколико носилаца овога звања: Никола Кампанос (1262)[13] и Јован Спартинос (1295)[13a] у Солуну, Лав Калогном (1317—1322, можда и 1334) у Драми[13b], Михаило Малагарис (1329—1332) у Валони и Канини[13c], Згур у Јањини (1321).[13d] Зато за основна питања прокатименовог статуса далеко јасније податке пружају нека савремена општа разматрања о хијерархијској лествици у државној управи или о компетенцијама појединих чиновника.

Према опису у Псеудо-Кодиновој хијерархијској лествици, сваки град има свог прокатимена, али је ова формулација таква да не омогућава закључак да се прокатимен налази на челу градске управе.[14] То није вероватно ни због тога што такво место заузима кефалија, коме је у сачуваним нацртима аката о постављењу чиновника дата очигледна предност. Њему, наиме, припада војна, цивилна, делом и судска власт у граду и то је све подробно описано. Прокатимен се истовремено само једном уопштеном фразом, која рефлектује епоху његовог већег сјаја, обавезује да се брине о сигурности града, законитости, добробити и понашању његових становника, као и о испуњавању њихових обавеза у корист владара.[15] Ова разлика још је упадљивија када се узму у обзир имунитетне формуле повеља које истичу важност кефалије, а у којима се прокатимен чак уопште не спомиње. С друге стране, већ самим тим што се појављује у једној ранг-листи која је више списак дворских титула

[12] *Ahrweiler*, Smyrne 155 инсистира на важности прокатимена у епоси Палеолога и на западу, али признаје да га често кефалија замењује. Тачно је осетио *Zakythinos*, Desp. II, 57 да „... l'institution a eu une expansion limitée“. За идентификацију прокатимена градова у Европи в. ib., 57-58. Пре Палеолога, овде се јавља само један непознати прокатимен Мароније (у Тракији) у XII веку. Cf. *К. М. Константопулос*, Κάστρον Μαρωνείας, Θρᾳκικά 4 (1933) 35-39.

[13] Schatzk. Nr 121, 2.

[13a] Schatzk. Nr 59/60, 2. У Солуну је забележен и један анонимни прокатимен 1323. године: Chil. Nr 88, 21-22.

[13b] Schatzk. Nr 7, 69 (= Chil. Nr 33, 47); Nr 28, 1 (= Xer. Nr 21, 1); Nr 68/9, 607; Nr 121, 3 (= *Laurent*, Bulles métriques, Nr 309); Chil. Nr 36, 27-28; Nr 41, 129; Nr 67, 15; Xer. Nr 19, 2-3; Nr 18C, 8-10; Nr 22, 17-19.

[13c] A Alb I, Nr 739, Nr 762 (= DVL I, Nr 118, p. 233).

[13d] MM V, 86. Вероватно припада XIV веку и Кекохлименос, прокатимен Ганоса (манастирске заједнице у Тракији), али о карактеру његовог достојанства зна се сувише мало. Cf. *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, 485. Занимљиво је да је и у Млечана ово достојанство нашло одраза у титули Јована Перетаса, каваларија и прокатимена Драча (1359) и једног непознатог лица (1379). Cf. A Alb II, Nr 142 et *J. Sakkelion*, Συμβόλαιον τῆς ΙΔ' ἑκατονταετηρίδος, ΔΙΕΕ 2 (1885) 474; A Alb II, Nr 356, Nr 359.

[14] Pseudo-Cod. 188.20-22: οἱ προκαθήμενοι καὶ καστροφύλακες ὑπηρέται ἑκάστης κατ' ἀξίαν τῶν πόλεων.

[15] *Sathas*, MB VI, 644. *Ahrweiler*, Smyrne 127 сматра да је то полицијска служба у првом реду; мишљење које носи печат модерних схватања.

и војничких чинова него реалних административних звања, у којој нема ни кефалије, ни апографевса, ни енергона — да набројимо само најтипичније провинцијске чиновнике — достојанство прокатимена декларише се првенствено као титула.[16] Али и као титула, оно се налази на дну формалне хијерархијске лествице и изнад њега су све оне титуле за које се зна да су у овом или оном случају придаване кефалијама.[17]

Очигледно је да је прокатимен, исто као и дукс, био жртва промена које су у већини случајева водиле спајању положаја обласног гувернера и градског управника. Функционер овог новог типа је кефалија. Стога прокатимен, истиснут од кефалије са своје пређашње дужности, у XIV веку спада у она застарела достојанства која делом представљају реално звање, а делом почасну титулу, са тенденцијом да се сасвим претворе у титулу.[18] Уз то, његов помен постаје све ређи и тешко да је, као што се види из спомињаних примера, наджовео половину овог столећа. Тиме се објашњава зашто прокатимен није, као ни дукс уосталом, на Србе оставио тако упечатљив утисак да би га преузели у своју државну организацију, као што су то чинили у многим другим случајевима.

У међувремену, док прокатимен није сасвим ишчезао, његова припадност провинцијском апарату није подробније окарактерисана у изворима, осим што се дешава да се појави у функцији апографевса или члана митрополитског суда.[19] На основу оваквих података и акта о именовању, прокатимена можемо са доста разлога сматрати неком врстом кефалијиног помоћника, чија је дужност одређивана више-мање према потреби.[20] Свакако да је у већим центрима постојала стална потреба за једним оваквим функционером.

2. *Кастрофилакс*

Премда се на једном месту код Псеудо-Кодина појављују заједно, на известан начин изједначени у рангу, судбину кастрофилакса (καστροφύλαξ) не треба везивати за историју прокатимена.[21] Јер, достојанство кастрофилакса ни средином XIV века још нема призвук почасног ранга, будући да њега, за разлику од прокатимена, изостављају и Псеудо-Кодин из свог основног набрајања титула, а и друге ранг-листе овог

[16] У том духу он има и дрвени бели штап као знак распознавања (Pseudo-Cod. 166.25-27). О прокатимену као стварној функцији в. *Raybaud*, Gouvernement 181.

[17] В. горе, гл. III, § 2a.

[18] Псеудо-Кодинова хијерархијска листа достојанстава садржи их у знатном броју, али наука још није испитала све такве случајеве. Најпознатији је свакако пример логотета.

[19] Никола Кампанос из Солуна и Лав Калогном из Драме остали су забележени као апографевси, а Јован Спартин из Солуна као члан суда. Непознати прокатимен Солуна из 1323, пак, налаже испитивање земљишних односа на терену.

[20] *Raybaud*, Gouvernement 236 n. 68 олако и сувише уверено приписује носиоцу овог достојанства дужност финансијског функционера у провинцији.

[21] За казивање Псеудо-Кодина уп. н. 14.

времена. Специфичност његове функције пронела је кастрофилакса кроз искушења промена у администрацији, које је собом донела епоха Палеолога.[22] Питање је само у чему се огледа та специфичност, односно које су биле стварне, и потребне, дужности кастрофилакса.

Нема сумње да је достојанство кастрофилакса одувек имало првенствено војнички карактер. У никејско време он је зацело заузимао истакнуто место тврђавског команданта, уз прокатимена као начелника градске управе.[23] То би значило да је у градовима постојало разграничење компетенција између цивилне и војне власти, у исто време када су на вишој инстанци и једна и друга биле сконцентрисане у рукама тематског дукса. Али поново уједињена, постреставрациона Византија доживљава, појавом кефалија, брисање оваквих разлика и по градовима.

Кастрофилакс се ни под којим условом не може сматрати војним заповедником града у XIV веку, јер тај положај, уз остале своје функције, држи кефалија, а готово да више нема града без кефалије. Део његових дужности по војним питањима остаје, међутим, и у надлежности кастрофилакса. Наиме, у актима о постављењу кефалије и кастрофилакса описана су готово идентичним речима и у истоветном смислу њихова задужења у вези са одржавањем и сигурношћу градских утврђења.[24] Али док за кефалију брига о одржавању фортификација представља само део његове функције, кастрофилакс у томе исцрпљује сва своја овлашћења и оправдава своју егзистенцију.[25] Он није ништа друго до кефалијин помоћник у једној, војној сфери његове делатности. Другим речима, у рукама кастрофилакса налази се непосредна команда над тврђавском стражом.

У извесним тренуцима кастрофилакс се појављује у улози која није била предвиђена указом о наименовању, али која није ни неуобичајена и за друге позновизантијске функционере. Тако још у првој половини XIII века (1235) кастрофилакс Смирне Теофилакт Врахионит прати дукса теме Тракесион приликом утврђивања неких власничких права манастира Лемвиотисе.[26] Сто година касније Константин Ахираитис, кастрофилакс Зихне (1321), и Лав Азанит, кастрофилакс Сера (1339), дали су своје потписе као службени сведоци приликом састављања неких приватних даровних и продајних аката.[27] По обичају времена,

---

[22] Стварни значај достојанства кастрофилакса огледа се и у томе што је преузет од Срба и Бугара, а то са прокатименом није био случај. Cf. Chil. Sl. Nr 5, 29-30; *Новаковић*, Зак. спом. 609, 670; Zogr. Sl. Nr 4, 10. — За castrofilica у млетачком Драчу в. A Alb II, Nr 359.

[23] Cf. *Stein*, Untersuchungen 24 n. 1; *Ahrweiler*, Smyrne 155. В. и *Schlumberger*, Sigillographie 327.

[24] *Sathas*, MB VI, 642.14-16 (кефалија), 644.21-23 (кастрофилакс): φροντίζειν καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀνακτίσεως καὶ περιποιήσεως καὶ ἀποβιγλίσεως καὶ λοιπῆς (кастрофилакс: πάσης ἄλλης) ἀσφαλείας καὶ κατοχυρώσεως (кастрофилакс: σὺν θεῷ) τοῦ τοιούτου κάστρου.

[25] Постоји још формална општа одредба о испуњавању обавеза у корист цара, али и то у самом граду (ib., 644.24-25). — *Zakythinos*, Desp. II, 238 своди кастрофилаксову делатност искључиво на споменуте оквире, не посвећујући пажњу питању њене еволуције.

[26] MM IV, 38. Датум према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 312.

[27] Chil. Nr 69, 91-93; Prodr. Nr 34, 65-66.

уз њих сведоче и угледна духовна лица из тамошњих епископија. Најзад, у последњој четвртини XIV века серски кастрофилакс Димитрије Аретас, као члан суда уз митрополита и кефалију, учествује у доношењу одлуке о поседовању имања Клопотица у корист манастира Алипиу.[28] То је уједно и последњи спомен овог звања у византијским документима.

Није познато да ли је кастрофилакс играо самосталну улогу команданта по мањим утврђењима која нису била центри локалне управе и где, следствено томе, није било кефалија. У том погледу наша знања су ништавна.[29] Али вероватно је да је достојанство кастрофилакса, прилагодљиво и дуговечно, имало занимљивију и богатију историју од оне коју шкрто износе сачуване повеље. Њихов настанак, наиме, никад нису инспирисала чисто војна питања којима се кастрофилакс претежно бавио.

3. *Остали функционери*

Понекад у повељама искрсне званично лице чија припадност провинцијском апарату није потврђена и чији положај није могуће одредити са задовољавајућом сигурношћу. За проучавање једне одређене функције, природно, то није повољна околност. Но, и овакви случајеви могу да допринесу уобличавању утиска о стању администрације у целини.

Међу дворским службеницима у XIV, па и XV веку забележено је постојање нотара или граматика (νοτάριοι, γραμματικοί) чија је техничка улога у састављању владарских повеља несумњива.[30] Међутим, одговарајућа служба изван престонице као да нестаје много раније. Георгије Проват, граматик тракесијске теме јавља се 1258. године као последњи носилац таквог звања.[31] Нешто касније, 1272. године, идентификован је извесни Константин Рангабе као δημόσιος ταβουλλάριος Алмироса у Тесалији.[32] После тог времена, за читава два последња века постојања Византије, у повељама готово да нема спомена јавног службеника који би вршио исту дужност. Једини изузетак је неки Димитрије непознатог презимена, који се 1317. године потписује у једној повељи као нотариос, али он у ствари обавља посао апографевса.[33] Састављач повеље свакако није био.

---

[28] Kutl. Nr 33, 90.

[29] Можда је такав случај био са Василијем Цималосом, кастрофилаксом Коцинона на Лемносу. Cf. Phil. Nr 10, 116 (1355). О овом утврђењу и, раније, ембориону в. Dion. 87.

[30] Pseudo-Cod. 185.23-24. В. и notarii domini imperatoris из 1319—1320 (DVL I, 157), као и један каснији (1379-1388) податак о царским граматицима (*Darrouzès*, Ekthesis nea 71.14). Око 1375. забележен је више пута царски протонотар Никита Сотирнот (Theocharidis Nr 5, 9 et pp. 77 n. 4, 78 n. 2), а у XV веку извесни Катавласт (Schatzk. Nr 102, fol. v.).

[31] MM IV, 55. Дат. према *Ahrweiler*, Smyrne 156. Један граматик јавља се у Тракесиону (?) 1278, али овде се ради о западном документу чија терминологија није особито прецизна (*Tafel-Thomas*, Urkunden III, 193), па није могуће одредити стварни статус овог лица.

[32] Cf. *Н. И. Јанопулос*, Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροὶ καὶ ὁ νῦν, Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ 8 (1904) 11 n. 1.

[33] Zogr. Nr 54, 182-86.

Можда није случајно што се споменути нотар Димитрије јавља управо у Солуну. Сасвим је схватљиво да је великим градовима канцеларијска служба била најпотребнија и она је тамо у неким формама и морала деловати. Шта више, негде после 1329. године настала је и тзв. πρόσταγμα ἐξαρχικόν, нацрт акта о постављењу и дужностима егзарха τῶν ταβουλλαρίων у неком значајном граду, највероватније у Цариграду.[34] Врло прецизно и нашироко ту су изложене одредбе које сведоче о добро организованој јавној канцеларијској служби. Чак можда сувише добро организованој за ово време, тако да акт више личи на теоријско-правни нацрт који не мора да представља прави одраз стварности, него на упутство за свакодневну употребу. Па и да је такво упутство у питању, сигурно је да у унутрашњости државе није могло често да се нађе на уређену писарску службу. Јер за XIV век је карактеристично да се састављање многих повеља поверава свештеним лицима. То су доста чести и бројни номици или табуларији епископија и појединих манастира.[35] Они не припадају обавезно заинтересованој страни, што би могло да их објасни као неку врсту јавног сервиса.

Тешко је рећи да ли све наведене чињенице заиста имплицирају распадање дотад колико-толико устаљене скрипторске службе у провинцији, у епоси која се иначе не може подичити неком нарочито добром организацијом државне администрације. У сваком случају, има разлога за изношење оваквог мишљења.

*

* *

Колико се мало зна и колико је уопште могуће мало сазнати о структури локалног чиновништва, лепо показује и пример чауша. Врло ретко спомињање овог достојанства, које ни Псеудо-Кодин не наводи, онемогућава свако коначно тумачење. Сигурно је само, управо због Псеудо-Кодиновог ћутања, да би било ризично сматрати га искључиво титулом а његовог носиоца лицем без конкретне функције.[36] У свему осталом, досад предлагана решења носе у знатној мери печат хипотетичности.[37] Најближим истини чини се схватање Р. Гилана који

[34] *Sathas*, MB VI, 645-46. Terminus post quem према генералним судијама који се у акту спомињу, а који су, као што је познато, уведени судском реформом Андроника III Палеолога 1329. године. У Цариграду су забележене адресе нотара између 1379. и 1388. (*Darrouzès*, Ekthèsis néa, 48.98), а осим тога у нашем акту је реч о димархији (δημαρχία). Тај израз у једном сличном документу односи се на Цариград. Cf. *Sathas*, o. c. 643-44.

[35] За њих уп. Schatzk. 284 n. 2. Осим материјала који презентује Делгер в. још MM IV, 266, 278; Zogr. Nr 25, 128-29; *С. В. Кугеас*, Βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Λογκανίκου, Ἑλληνικά 5 (1932) 251-52.

[36] Тако *Кугеас*, o. c. 252. У Псеудо-Кодина, као што је случај са многим достојанствима, задржао се још само *велики* чауш који се брине о уређењу цареве пратње (Pseudo-Cod. 182. 18-21).

[37] *W. Miller*, The Historians Doukas and Phrantzes, Journal of Hell. St. 46 (1926) 65 — court marshall; *Stein*, Untersuchungen 42 f. — agentes in rebus, mandatores; *Dölger*, Schatzk. 197 — члан трупе царских Kommissionär-a. О томе посредно говори Дука, али имајући у виду првенствено Бајазитов двор (p. 97.1, *ed. V. Grecu*, Bucaresti 1958, — τζιαβούσιδας).

сматра да су чауши на служби изван Цариграда у ствари команданти војне пратње појединих провинцијских намесника.[38] На прихватање овог мишљења у основи, наводе нас два изворна податка која су, чини се, од примарног значаја за читаво питање.

Марта 1301. године у једном практику Ивирона споменут је узгред Манојло Добелцинос (или Деблицинос), τζαούσιος τοῦ Θεσσαλονικαίου μεγάλου ἀλλαγίου.[39] Наука је поодавно утврдила да је ἀλλάγιον посадни или стражарски одред у неком месту, а поименце су јој познати такви одреди из Солуна и Јериса.[40] Али чаушево место у одреду остало би неоткривено да није сачуван образац акта о његовом именовању.[41] По њему, чауш τῶν εἰς τὸ κάστρον N. εὑρισκομένων στρατιωτῶν треба да држи своје војнике спремне за стражарску службу у граду, али и за друге задатке који се посебно не објашњавају (εἰς τὴν ἀποβίγλισιν τοῦ ἐκεῖσε κάστρου καὶ τὰς λοιπὰς δουλείας τῆς βασιλείας μου). Очевидно је да је реч о команданту градске јединице, али се тиме истовремено поставља питање односа кастрофилакса и чауша, као и питање разграничења њихових компетенција.[42]

Ако се узме у обзир да се један од двојице поодавно познатих чланова солунског алагија, Стефан Суманис, појављује 1327. године међу виђеним сведоцима неког продајног акта[43], са знатном извесношћу може се претпоставити да се под стратиотима локалних алагија често подразумевају феудалци—пронијари.[43a] Јер, познато је да стратиот представља њихову уобичајену ознаку у документима XIV века. Вредност изнете претпоставке порасла је недавним открићем трећег члана солунског алагија, „господина" Манојла Бериле, за кога извор изричито каже да је држалац проније (κατέχοντα οἰκονομίαν) са више парика.[44] Исто тако, једини познати члан јериског алагија, Манојло Гарианис, несумњиво је пронијар.[45] То су подаци из XIV века. Али и из претходног

[38] *Guilland*, Quelques dignitaires 183 sq. Чауши са службом при двору и за њега су царски курири-инспектори (agentes in rebus).

[39] Schatzk. Nr 66/7, 452-53 (= Sechs Praktika A, 452-453).

[40] Cf. Schatzk. 140. За алагион у Цариграду (βασιλικὸν ἀλλάγιον) *Stein*, Untersuchungen 43 сматра да представља цареву војну пратњу. Са њом у вези су и звања која се јављају у Псеудо-Кодина (в. index grec); архонт τοῦ ἀλλαγίου и πρωταλλαγάτωρ.

[41] *Sathas*, MB VI, 647.

[42] *Schlumberger*, Sigillographie 103 открива у епоси Палеолога постојање још једног провинцијског војног старешине — стратега Солуна са титулом протостратора. У питању је очигледна грешка у датирању, јер, како је показао *Осѿрогорски*, Историја 346 сл., такве комбинације су типичне за раније време.

[43] Zogr. Nr 25, 82-83. Чини ми се да предлог ἀπό (ἀπό ... τοῦ ἀλλαγίου), који се увек јавља у оваквим случајевима, означава тренутну а не бившу припадност алагиону, како сматрају Ф. Делгер (Schatzk. 140) и П. Шрајнер (Zwei Praktika 39).

[43a] Изгледа да у истом смислу сведоче и посредни подаци о имућном Александру Еврипиоту, другом одраније познатом припаднику солунског алагија с почетка XIV века. За одговарајуће изворе уп. *Dölger*, Reg. IV, Nr 2389, Nr 2631, Nr 2662.

[44] Zwei Praktika 37, 4-5 et passim. Да је врло често οἰκονομία = πρόνοια в. *Осѿрогорски*, Пронија 6 (= СД I, 133), 57 (196), а такође и Schatzk. pp. 48, 140.

[45] Schatzk. Nr 50, passim. По Делгеру (Schatzk, 137; Reg. IV, Nr 2399) повеља је фалсификат, али мислим да оно што нас овде занима не долази у питање, јер је Гарианис познат и из других докумената (Chil. Nr 53, 39; Nr 59, 13).

столећа (1286) остао је спомен о једном покојном члану солунског алагија, извесном Газису, који је такође био држалац проније.[46] Додајмо, најзад, да позната простагма Михаила VIII из 1272. године, изричито подвлачи везу пронијара са алагионом (ἵνα μὴ τῆς προνοίας κολοβωθείσης λεῖψις τὶς στρατιώτου ἐν τῷ ἀλλαγίῳ γένηται).[47]

На основу цитираних сведочанстава оба раније споменута податка о чаушима постају одређенија. Наиме, сада изгледа врло вероватно да су носиоци тог достојанства заповедали одредом који је углавном био састављен од пронијара. То би, с друге стране, значило да се чауш налази на челу једине локалне покретне јединице, која се могла употребити за одбрану града а и одазвати царевом позиву, док кастрофилакс увек остаје везан службом за град. За постојање овакве поделе функција, међутим, недостаје непосредна изворна потврда, па она засад остаје хипотетична.

*
* *

Оскудица или нејасноће изворних података чине, као што је показано, детаље позновизантијске административне организације практично несагледивим. Исти узроци могу да изазову и научне заблуде.[48] Ипак, у целини узев, јасно је да је управни апарат у провинцији претрпео темељне промене у односу на некадању далеко боље устројену администрацију. Тако у епоси Палеолога под кефалијом функционише организам који се по принципима и степену своје изграђености не разликује много од системâ познатих и у другим средњовековним државама.

[46] Zogr. Nr 10, 15, 28. О Газису као пронијару в. *Острогорски*, Пронија 94 (= СД I, 241 сл.).

[47] *Heisenberg*, Palaiologenzeit 40.85-86.

[48] Тако је *V. Laurent*, Notes de titulature byzantine, EO 38 (1939) 362-364 доказивао постојање градских протонобилисима које је са приличном сигурношћу прогласио функционерима (конкретно Охрида, Сера и, можда, Димитријаде) /уп. *Е. Золота*, Βυζαντιακὸς δακτύλιος ἐν Χίῳ, Ἀθηνᾶ 22 (1910) 179 (= BZ 5, 1896, 114); Kutl. Nr 8, 11; MM IV, 419/. То би, међутим, био јединствен случај у византијској историји да се некадања титула претвара у функцију. Развитак је текао, као што је познато, управо обрнутим смером.

V

ФИСКАЛНИ АПАРАТ

Први Палеолози су у европским покрајинама враћеним Царству одмах прионули на стварање фискалних институција, улажући знатне напоре за обнову одговарајућих пострадалих архива.[1] Истовремено, у свеколиком унутрашњем развоју државе долази до преношења тежишта на запад, у исте те европске покрајине. Ту одсад настаје и ту је сачуван највећи број повеља, чак и у време док Мала Азија није још била коначно изгубљена и напуштена. Као у случају неких већ описаних институција, примери са тог подручја имају општу вредност и за изучавање фискалног апарата ове епохе у целини.

Већина даровних и потврдних повеља садржи забране државним чиновницима да обављају своју дужност у границама поседâ, чијим је држаоцима подарен имунитет. При томе се обично, као што је познато, врши извесно разграничење по надлежностима: прво су наведене кефалије, затим кастастарски чиновници — апографевси и на крају сакупљачи пореза. Сви остали евентуални нарушиоци имунитетних права, били они службена или приватна лица, предвиђени су и обухваћени сасвим уопштеним изразима (нпр. τίνος τῶν ἁπάντων).

Сачувани званични византијски документи овога времена, без обзира на провенијенцију, посвећени су имовинско-правним односима, фискалним и, донекле, привредним питањима. Разумљиво је стога што се у изворима таквог профила доста места, и то посебно подвученог, даје чиновницима који се баве одговарајућим питањима — апографевсима и порезницима. Но, тиме је посведочена и њихова извесна дистанцираност у односу на кефалије као поглаваре управне власти у провинцији. Да су били једноставно оруђе у рукама кефалија свакако да не би били посебно навођени, већ заобиђени као фактор који се подразумева, какав је случај био и са прокатименима и са другим стварним помоћницима кефалија. Дистанцирање о којем је реч ишчезавало је у тренуцима када су провинцијски гувернери непосредно или преко својих представ-

[1] Cf. *St. Binon*, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942, 10.

ника преузимали састављање катастарских аката или убирање пореза, а сасвим је морало нестати тамо где је административна област била поистовећена са кефалијиним личним поседима.[2] У претходном поглављу било је доста речи о таквим појавама.

Даровањем широких имунитетних права великим поседницима стављано је много препрека и ограничења раду фискалних чиновника. Ослобођење од пореза, забрана катастарске ревизије и, уопште, забрана долажења чиновника на поседе имуниста, у епоси Палеологâ свакодневно изузимају читаве крајеве, па чак и градове из надлежности административног апарата. Грађански ратови XIV века, рушећи привреду и финансије Царства, заоштравају свакако овај процес.[3] При свему томе, фиск остаје један од последњих ослонаца државне власти у провинцији[3a], а његови представници дуго задржавају специфичан положај у читавом управном систему.

1. *Чиновници катастра*

Главна маса прихода који у позновизантијско доба притичу у државну касу, долази од пореза и дажбина стављених на плећа сељачког, најбројнијег сталежа. Земљу, међутим, држе феудални поседници. Стога држава мора да има увид не само у пољопривредну производњу и имовину и састав сељачких домаћинстава, него и да се брине о утврђивању власничких права велепоседника и њихових имунитетних привилегија. Висина фискалних прихода непосредно је зависила од свих ових чинилаца.

Као функционери који се баве споменутим питањима, апографевси (ἀπογραφεύς, ἀπογραφόμενος) — катастарски ревизори или порески комесари — без сумње су најважнији међу свим фискалним чиновницима епохе Палеологâ; кичма организације управљања државним финансијама.[4] Но, њихов статус није био јасно одређен, тако да послове фискалне контроле не обавља некаква јединообразна категорија чиновника. Напротив, међу њима присутно је извесно диференцирање. Једни се налазе распоређени по провинцији у наведеном звању, а за друге би се могло рећи да имају мање одређен положај делегата централне власти, подразумевајући овде и држаоце великих апанажа.[5] Разлике између једних и других почињу са начином титулисања.

Многи катастарски чиновници, управо они који и заслужују такво обележје, истичу у потписима своје звање апографевса, повезано најчешће са облашћу у којој делају. Тако поступају, или их други на исти начин спомињу, Лав Ескаматисменос (ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Ῥόδου etc.)[6], Верготас (ἀπογραφέως καὶ ἐξισωτοῦ τῆς νήσου, sc. Тасос)[7], Јован Панарет (ἀπογραφεὺς τοῦ θέματος Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως, Σερρῶν καὶ Στρυμμόνος)[8], Димитрије Апелмене (ἀ. τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης)[9], извесни Константин (као претходник)[10] и Лав Калогном (исто).[11] Исти је случај и са чувеним ревизорским колегијумима који се у својој функцији јављају по неколико година: Константин Куналис — Димитрије

---

[2] *Ahrweiler*, Smyrne 159 чак истиче да је у Тракесиону просопографија функционера фиска сиромашна, јер тај посао обављају углавном управници покрајина. В. и гл. III, § 1. Изван управне администрације такође има случајева задирања у надлежност апографевса. Карактеристична је исправа (παραδοτικὸν γράμμα) Угљешиног генералног судије Михаила Јоскула, која носи све одлике списа једног апографевса (*Mošin-Sovre*, Supplementa, Nr 8). В. и *приватан* споразум између Марије Дикрене и Хиландара, оверен присуством многих угледних сведока, који се назива τῆς διαλύσεως ἐνυπόγραφον ἔγγραφον, ἰσχύον καὶ ὡς πρακτικὸν σωματικῆς καὶ τοπικῆς παραδόσεως (Chil. Nr 117, 12-14).

[3] *Dölger*, Beiträge 110 sq.

[3a] Cf. *Lemerle*, Philippes 222.

[4] Слично и *Heisenberg*, Palaiologenzeit 75. Он (75-78), *Stein*, Untersuchungen 16 sq. и *Dölger*, Beiträge 81 sq. посветили су досад највише пажње изучавању положаја апографевса, сматрајући га функционером који обавља катастарске пописе. *Острогорский*, Писц. книги 218, 225 (= СД I, 21, 27) додао је израз порески комесар у истом значењу. — Апографевси епохе Палеолога јављају се као наследници одговарајућих чиновника — анаграфевса — из XII и XIII века. Cf. *Stein*, o. c. 16; *Heisenberg*, o. c. 75; *Dölger*, o. c. 82 sq., 88 sq. који је показао да овај прелаз није био нагао, јер је појава апографевсâ било и у XII веку и, обрнуто, анаграфевса има још почетком владавине Палеологâ. В. сада BX Nr 25 (p. 45) 54 где је још 1579 (!) забележен анаграфевс Митилене. *Tafrali*, Thessalonique 59 сматрао је да је ὑπογραφεύς синоним за апографевса, што је оспорио *Dölger*, o. c. 88 n. 14, назвавши га чиновником царске канцеларије. Постоји међутим једно место код Кантакузина (I 56: I 287.23-288.2), које оправдава Тафралијев став, мада не оно на које се он позива. За нас су најмеродавнији ипак документи, а они хипографевсе не познају, изузев једног усамљеног случаја с почетка XV века (Xer. Nr 29, 45). Како било, синонимима се могу сматрати ἐξισωτής или ἐπόπτης, који се јављају и у наративним изворима и у документима (XIII век). Cf. *Dölger*, o. c. 79 sq.; *Венс*, Γράμμα τοῦ Γραδιστίου 88. Ови су примери додуше све ређи и могуће је да у доба Палеологâ представљају само апелативе (*Dölger*, o. c. 61, 81), али је јасно да Кантакузинов ἐξισωτής врши τὴν ἀπογραφήν као што апографевси из повеља врше ἐξίσωσιν (о томе ће још бити речи). Ово стапање признаје и *Stein*, Untersuchungen 17 f. који иначе, за раније периоде, тражи разлике између оба звања (pp. 16 f.). В. и *Zakythinos*, Desp. II, 228.

[5] Промашена је идеја Ж. Рујар (Les actes de Lavra à l'époque des Paléologues Atti del V Congresso Int. di Studi biz., I, Roma 1939, 304), произишла из чињенице, да апографевса нема у Псеудо-Кодина, да „...le titre de l'apographeus...était un titre temporaire et lui était conféré seulement lorsqu'il avait à diriger l'apographe". Ово мишљење очигледно се заснива на *Делгеру*, Beiträge 90 који је, међутим, проматрао дворске достојанственике у вршењу катастарске ревизије. *Stein*, Untersuchungen 17 иступа на донекле сличној основи, али опрезније, избегавајући да инсистира на привремености чина, али подвлачећи положај апографевса као делегата владаочева.

[6] MM VI, 216, 219 (мај и јули 1263).

[7] Phil. Nr 4, 72-74 (1287). Документ је фалсификован (*Dölger*, Reg. IV, Nr 2122), али је Верготас познат и из аутентичног (*Dölger*, o. c., Nr 2121) Phil. Nr 3, 51 (1287). Цитиран је фалсификат због тога што карактерише Тасос као територију поверену једном апографевсу, при чему је, уосталом, конкретна личност мање важна.

[8] Arcad. Vatop. 217 (1297). Cf. et *Dölger*, Reg. IV, Nr 2335 (пре априла 1312).

[9] Xen. Nr 3, 111-113 (1300); Zogr. Nr 15, 57-59 (1300); Chil. Nr 18, 33-35 (око 1300); Schatzk. Nr 66/7, 1-2 (= Sechs Praktika A, 1-2) (1301). Cf. et *Кириjакидис*, B. M. IV, 474-75. — Идентификовање аутора првог (постоји само апографевс Димитрије А., а не и Константин А.) и датовање првог и другог документа према *Острогорский*, Писц. книги 210 сл., 213 сл. (= СД I, 11 сл., 15). О породици Апелмене уп. *Кириjакидис*, B. M. II, 86 sq.; Schatzk. 197 sq.

[10] Xen. Nr 2, 119-121 (1300). Издавач је неоправдано Константину додао презиме Апелмене. Уп. *Острогорский*, н. д., нап. 41.

[11] Xer. Nr 22, 17-19 (1317—1334).

Конден — Лав Калогном (ἀπογραφεῖς τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης)[12] и Константин Пергамин — Георгије Фарисеј (као претходни)[13] или, мање познатим (сви у области Солуна), Димитрије Н. — Тома Пергамин Фарисеј (sic!)[14], Константин Цимпанос (?) — Алексије Амнон[15], Павле Газис — Михаило Н. — Георгије Принкипс[16] и Стефан Дука Радин — Јован Радин — Константин Палеолог Малотис.[17] Овде спада и један аноним, такође апографевс солунске области.[18]

Међу побројаним апографевсима, а и неким другим наравно, дешава се да приликом потписивања изостане звање, па следствено томе и област простирања овлашћења.[19] Непостојање високих титула у оваквим случајевима и појава истих особа са звањем и без њега, сведоче само да се ради о једној истој врсти функционера, али навођених на различите начине. То не изненађује, јер према прилично раширеној пракси у епоси Палеолога ни катастарски чиновници, као ни сви други, нису морали да прецизирају своју функцију приликом овере докумената. Оно што за њих није било обавезно, али је ипак уобичајено, сасвим је непознато неким другим пореским комесарима који се наводе искључиво као носиоци различитих дворских достојанстава. Та досто-

[12] Schatzk. Nr 68/9, 605-607 (= Sechs Praktika K, 605-607) (1317); Chil. Nr 36, 24-28 (1318); Xer. Nr 18C, 8-10 (1317/18); Nr 19, 1-3 (1319). О деловању ове тројке в. *Lemerle*, Philippes 229 sq.; Schatzk. 202; Xer. 150, 150 n. 2. Они се доста често спомињу не као апографевси, већ као ποιούμενοι (ποιησάμενοι) τὴν ἀπογραφὴν (ἀπογραφικὴν ἀποκατάστασιν) у солунској теми. Cf. Chil. Nr 32, 117—119 (1317); Nr 33, 44—46 (= Schatzk. Nr 7, 66—69) (1317); Nr 34, 1-3 (1317); Nr 41, 125-29 (1319, али у прошлом времену); Nr 67, 12-15 (1321, у прошлом времену); Kutl. Nr 11, 17-18 (1322, у прошлом времену). Уп. и *Киријакидис*, B. M. IV, 476 (1319, за Лавру). Тако и споменути Панарет (в. н. 8) у Chil. Nr 22, 6-7 (1305) и Пергамин и Фарисеј у Schatzk. Nr 17, 1-2 (1319). У питању је очигледно само варијанта у изразу. Уп. κεφαλή, εὑρισκόμενος εἰς κεφαλήν, κεφαλατικεύων.

[13] Xen. Nr 6, 211-14, са Лавом Калогномом (1318); Schatzk. Nr 17, 1-2 (1319); Chil. Nr 55, 28-29 (1320); Zogr. Nr 17, 6-7 (око 1320); Schatzk. Nr 70|71, 592—93 (= Sechs Praktika P, 592—93) (1320); Alex. Lavr. 167 (1321); Kutl. Nr 11, 17-18 (1322). В. и *Киријакидис*, B. M. IV, 476 (1319, за Лавру). О Пергамину и Фарисеју писано је доста, али скрећем пажњу само на *Lemerle*, Philippes 230 sq. и Xer. 169, 173, са богатим библиографским обавештењима на оба места.

[14] Zogr. Nr 54, 182-86 (инд. 1). Према *Мошину*, Акти 178 документ је из 1317. године.

[15] Zogr. Nr 52, 113-16. Cf. et Nr 53, 41-45. Оба документа су из 1294: *Острогорский*, Писц. книги 210 (= СД I, 11).

[16] Xer. Nr 29, 45 (1407). Михаилово презиме сачувано је у облику ὁ Κα ... της (Καλοθέτης?), а од Принкипсовог остало је само почетно слово. О проблему идентификације сва три потписника в. о. с. 210. Реконструкција Принкипсовог презимена произлази из Dion. Nr 11, 7 (јули 1409), где παράδοσις врше Павле Газис и Георгије Принкипс. Делгер, међутим, чита Περγαμινός. Cf. Schatzk. Nr 63, 35 (мај 1409) и pp. 176 f. Није јасно какав је положај имао Газис фебруара 1419. године, када се последњи пут спомиње (*Kugeas*, Notizbuch, Nr 3; дат.: p. 155).

[17] Alex. Lavr. 168 (1420). Наредне године колегијуму се прикључује Димитрије Идромен (Dion. Nr 20, 42).

[18] Cf. *Киријакидис*, B. M. IV, 338 (1301).

[19] Ово се дешава и појединцима и колегијуму и то од краја XIII све до XV века. Cf. Chil. Nr 19, 123-24; Nr 34, 32-34; Nr 37, 107-108; Nr 38, 162-63; Nr 39, 112-13; Nr 40, 367-68; Nr 116, 77-79; Xen. Nr 9, 74-75; Schatzk. Nr 12, 1-3; Nr 78/9, 161-62; Dion. Nr 11, 7; Nr 20, 39-41; Nr 25, 140-41; Pantocr. Nr 10, 14-17; Ross. Nr 24, p. 188; Nr 25, p. 198 (за друга издања в. *Dölger*, Reg. V, Nr 3314).

јанства им обезбеђују, чак и у случајевима кад нису изразито висока, виши ранг од оног који имају досад спомињани апографевси и наговештавају њихову тешњу везу са царем. Уз то, они практично никад не дејствују колективно[20], а територија која им је поверена (нажалост доста ретко се спомиње у целини) обично превазилази по пространству област деловања њихових мање уважених колега.[20a] Најзад, као што се не називају апографевсима, тако ни њихова делатност често није обележена одговарајућим формалним терминима (ἐξίσωσις, ἀναθεώρησις, ἀπογραφή, ἀποκατάστασις), иако јој они у суштини одговарају. Ово друго правило је, међутим, мање строго од претходног.

Наведене карактеристике показују, кроз свој рад и положај, орфанотрофи Едесин (ревизор Волерона, Сера, Мелника, Стримона, Солуна и Верије)[21], Трифон Кедрин (у Волерону, Мосинопољу, Серу и Стримону)[22], Манојло Хагерис[23] и један Константин непознатог презимена, од кога је остао само спомен његове ἀπογραφικὴ ἀπόδειξις.[24] Истом кругу, са истим обележјима, припада неколико великих аднумијаста: један аноним, који у корист Зографа обавља преко свог изасланика παράδοσις добара[25], Јалеас, који чини исто у корист Ивирона[26], Михаило Неокесарит (чији рад на очувању интегритета хиландарских имања представља и прави судски поступак)[27], претходно обичан апо-

[20] Једини изузетак налазимо у простагми Јована V од дец. 1350 (дат.: *Острогорски*, Серска област 96 н. 61), која говори о заједничком наступу епарха Георгија Исариса и орфанотрофа Манојла Хагериса (Facsimiles, Nr 51, 1-2).

[20a] Већ у другој половини XI века јавља се овакав случај: куропалат и претор τοῦ βήλου (он је и ἀναγραφεύς) Евтимије који своју дужност врши у Волерону, Стримону и области Солуна. Cf. Esph., p. XIII. Његов рад остао је у успомени још у XIV веку, када се његове одлуке користе као меродавне. Cf. Zogr. Nr 35, 98-100 (1342?: *Dölger*, Beiträge 89). В. и *Dölger*, Reg. II, Nr 1217: Јован Таронит, анаграфевс Тракије, Македоније, Волерона, Стримона, Солуна (1102).

[21] *Киријакидис*, B. M. IV, 74, 217, 232. *Lemerle*, Philippes 223 n. 1 сумња у тачност Киријакидисовог (око 1246) датирања. — Орфанотроф је још од никејске епохе дворско достојанство без посебне дужности. Cf. *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. L'orphanotrophe, REB 23 (1965) 208.

[22] Schatzk. Nr 74/7, 1-6, 341-42 (= Sechs Praktika RK, 1-6, 341-42) (1316). В. и Kutl. Nr 10, 3, 15 (1321; већ је покојни). О овој личности в. *Guilland*, o. c. 215.

[23] Zogr. Nr 44, 12 (1369). Једино се у овом случају додаје уз титулу ἀπογραφεὺς γινώσκων τὰ περὶ τούτου (13 и, слично, 68), али то није званичан потпис. У потпису, а то је битно, „апографевс" не фигурира (77-78). Уз то, у једном ранијем документу (в. горе нап. 20), иако има исто задужење, Х. се спомиње само као орфанотроф.

[24] Prodr. Nr 36, 3-4 (1342, али се односи на раније време). После многих колебања у науци, тачан датум и аутора (Јован V Палеолог) ове простагме сасвим недавно утврдио је *Баришић*, Ватац 284 н. 12.

[25] Zogr. Nr 12, 18-23 (1290), српскохрватски превод: *Мошин*, Акти 176. — Као што је подвукао *Guilland*, Quelques dignitaires 179-180 (читаво истраживање 179-183) велики аднумијаст има иначе одређену и важну функцију у војсци — нешто слично главном интенданту (Pseudo-Cod., 250.13-20).

[26] Facsimiles Nr 26, 5 (1310, али се Ј. спомиње као покојни).

[27] Chil. Nr 103, 13 sq; Nr 104, 27-38 (оба акта су из 1324). Послове којима се баве наведени аднумијасти, вероватно врше и неке њихове колеге по рангу, овлаш споменуте у изворима, као Манојло Ватрахонит (Chil. Nr 14, 5-6: око 1300; Goudas Nr 7, 1: 1315) и неки аноним (исти Ватрахонит?). Cf. *A. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Sem. Kond. 10 (1938) Nr Nr 18, 26, 52.

графевс у области Стримона.[27a] Затим, логотет τῶν οἰκειακῶν Димитрије Јатропулос, састављач несачуваног практика Ксиропотама[28], доместик τῶν δυσικῶν θεμάτων Зомис, такође аутор практика[29], и доместик τῶν θεμάτων Константин Макрин.[29a]

Макрин је нарочито занимљив зато што доста дуго ради на пословима катастарске ревизије и то, бар пред крај свога деловања, на необично широком подручју од Христопоља до Верије (εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ θέματος τῆς Χριστουπόλεως καὶ κάτωθεν ἅπασαν χώραν καὶ τὰ κάστρα).[30] Каријеру је почео као порески чиновник у служби чувеног Алексија Апокавка, тада доместика „западних темâ" (пре 1320).[31] Већ 1333. године затиче га како на основу царских простагми, у рангу доместика тема, врши παράδοσις извесних добара у корист манастира Продрома код Сера.[32] У лето идуће године, опет по царевом наређењу, Макрин поступа на исти начин у корист неког Лепендрина, поседника на Стримону.[33] Наредних година, 1335. и 1338, појављују се значајна Макринова σιγιλλιώδη γράμματα, од којих бар једно, највеће, има све карактеристике катастарског детаљног пописа — практика, а сва су резултат повереног му од цара катастарског испитивања и ревизије (ἀπογραφικὴ ἀναθεώρησις καὶ ἀποκατάστασις) „западно од Христопоља".[34] Најзад, маја 1338. он враћа манастиру Дохијар поседе (παράδοσις) које је отргао покојни апографевс Апелмене[35], а после тачно годину дана, маја 1339, у једном хиландарском акту спомиње се његов релативно недавни „опис граница"

[27a] Chil. Nr Nr 37, 38, 39 (сви из 1318). Cf. *Lemerle*, Philippes 232.

[28] Његов практик спомиње се у Xer. Nr 10, 22, 27, 41 etc. (1275). О њему в. *Dölger*, Beiträge 45, 168 sq.; Xer. 91. Јатропулосова титула је дворско-церемонијалног карактера (Pseudo-Cod. 182.24-25).

[29] Његов несачувани практик наведен је у Theocharidis Nr 1, 49-50 (= Regel Nr 3, p. 12) (1324, али се З. спомиње као покојни). *Теохаридис*, о. с. 10 сматра да је Зомис заједно са Манојлом Цимискијем састављао практик, али то јасно оповргава сам текст: διὰ τῶν... πρακτικῶν, τοῦ τε δομεστίκου τῶν δυσικῶν θεμάτων, τοῦ Ζωμῆ ἐκείνου, καὶ τοῦ πανσεβάστου ... τοῦ Τζυμισκῆ. — Занимљиво је да Псеудо-Кодин (p. 188.5-8) доместику западних темâ приписује бригу о фискалним питањима (δημόσια πράγματα).

[29a] По Псеудо-Кодину (p. 188.1-4) доместик темâ брине се о фискалним питањима. Уп. н. 29. *Stein*, Untersuchungen 27, 52 склон је да га сматра, што је и највероватније, дворском титулом. *Binon*, Prostagma inédit 404 прихвата Псеудо-Кодиново тумачење. У њему свакако постоји део истине, с обзиром на неколицину доместикâ различитих рангова који се заиста баве фискалним питањима.

[30] Xen. Nr 10, 2-4; Nr 11, 2-4. Не само да је κάτωθεν несумњиво употребљено у значењу „западно" (Theocharidis 30), него Макрин у наведеном својству испитује имања Ватопеда у околини Верије. Cf. Theocharidis Nr 3, 24. Израз ἅπασαν χώραν очевидно није узалуд стављен.

[31] Cf. *Binon*, Prostagma inédit 403. О Макриновој делатности уп. *Lemerle*, Philippes 234-36; *Осшрогорски*, Пронија 101—106 (= СД I, 251-57).

[32] Prodr. Nr 27, 1-5 (1333—1338); Nr 29 (јули 1333). За титулу в. и Chil. Nr 123, 97-99 (децембар 1333).

[33] Chil. Nr 46 (простагма); Nr 47 (παραδοτικὸν γράμμα Макрина). Датирање према *Lemerle*, Philippes 234.

[34] Xen. Nr 10 (1335); Nr 11 (1338); Theocharidis Nr 3 (1338). Други по реду акт упућен Ксенофону је практик са сељачким имањима.

[35] Schatzk. Nr 62.

(περίορος), настао поводом имања Лозикион.[36] У овом последњем случају Макрин је наведен као још увек активни доместик темâ, са свим епитетима који му припадају (пансеваст севаст и царев οἰκεῖος), што значи да се бар до маја 1339. године налазио на својој дотадањој функцији. Од тог тренутка Макрин ишчезава из извора после скоро шест година рада на контроли имовинских односа и пореских задужења; увек у рангу доместика темâ, како је искључиво титулисан у том периоду, увек обављајући сам своју одговорну дужност.[37]

Делатност Константина Макрина по својој природи подразумевала је доношење одлука са елементима имовинско-правних пресуда. Без неког посебног правила, околности повремено чине овај аспект његове делатности више или мање упадљивим, али каткад и врло изразитим. Најеклатантнији пример је завршетак дуготрајног спора између манастира Есфигмена и становника Рендине око тзв. земље Св. Николе у том граду, спора који је, после мешања многих угледних личности и самог цара, септембра 1334. окончан одлуком генералних судија у корист монаха.[38] Њихова одлука, међутим, само је формална потврда раније Макринове одлуке[39], што је леп пример како се у једној парници мешају компетенције судских и управно-финансијских органа.

Међу доместицима темâ различитог ранга треба још споменути једног из нешто ранијег времена, доместика τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων Манојла Сгуропула.[40] Он се први пут јавља у изворима јуна 1286. године, када му је простагмом Андроника II наређено да посредује у свађи између монаха манастира Лемвиотисе и извесног Михаила Комнина Бране.[41] Том приликом Сгуропулу је наложено да испита сведоке и документа заинтересованих страна и одреди да првенствено манастир, али и Врана буду неузнемиравани на својим поседима. Очекивало би се да при томе његова улога буде креативна, у том смислу што би о принципима на којима ће се спровести земљишно разграничење одлучио он сам, на основу усмених и писаних сведочанстава. Онако као што се, на пример, може видети у неким случајевима из каријере Константина Макрина. Ништа од тога. Јер, некако у моменту настанка царске наредбе, манастиру је дато (такође јуна 1286) за право у спору пресудом владаревог суда (βασιλικὸν δικαστήριον), састављеног од чланова сената (ἄρχοντες συγκλητικοί).[42] На основу ове пресуде цар је издао другу

[36] Chil. Nr 130, 35-38. Макринов περίορος спомиње се као μεταγενέστερος у односу на Цимискијев, а то је Chil. Nr 116 из 1327. године.

[37] Нема никаквих индиција о његовом заједничком раду са протокинигом Јованом Ватацом, што као могућност узима у разматрање *Баришић*, Ватац 284, искључиво на основу хронолошких података.

[38] Esph. Nr 8. Историју ове занимљиве парнице детаљно је изложио *Binon*, Prostagma inédit 397-407, са пописом читаве документације (407).

[39] Doc. cit., 14-16 (ἔγγραφον ἀποκατάστασιν). *Binon*, o. c. 403 с правом подвлачи значај Макринове ревизије, у односу на све друге раније одлуке у парници, као подлоге за пресуду генералних судија.

[40] О њему в. *Ahrweiler*, Smyrne 150 која претпоставља да је он, у ствари, обављао дужност дукса Тракесиона. Правих доказа за ово нема. За основне податке о породици уп. ib., 168 sq.

[41] MM IV, 273-74. Дат. према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 319.

[42] MM IV, 276-78.

простагму и њоме обезбедио сигурност Лемвиотисиних поседа, пре него што је Сгуропул могао да приступи извршењу свог задатка.[43] Тако је његов рад био прецизно усмерен и преостало му је само да утврди границе поседа, које треба обезбедити. То је 7. V 1287. године својим сведочењем и учинио, на Сгуропулову иницијативу, један импозантан скуп духовних и световних достојанственика, локалних и из Смирне.[44] Сам Сгуропул у току истог месеца издао је ἀποκαταστατικὸν γράμμα којим утврђује, без улажења у детаље разграничења, неповредивост манастирских права на посед (τοπίον) у Варију.[45] Он наглашава при томе да то чини по царевој наредби и на основу пресуде чланова синклита и сведочења споменутог скупа лаичких и духовних достојанственика. (Његов орган послат на терен да испита ствар, видео је сигурно и ону простагму у поседу Лемвиотисе.) Задатак је био извршен, спор окончан. У сличној улози извршиоца царске наредбе, који уједно ствара подлогу за њену примену, утврђујући уз помоћ сведока чињенично стање на терену, Сгуропул ће се наћи и 1293. године, а затим ишчезава из докумената.[46]

Доместици темâ и носиоци других наведених титула не исцрпљују импозантан број дворских достојанственика са службом у финансијском апарату државе. Шта више, било их је и са још угледнијим местима на хијерархијској лествици. Они се тим пре сами потписују, а други их спомињу и ословљавају на одговарајући начин, употребљавајући искључиво своје звучне титуле. Такав је Јован Ватац, протокиниг а затим велики хартуларије.[47] Први свој практик за имања епарха Мономаха на Стримону издао је, као протокониг, јануара 1333. године.[48] Следећих неколико година губи се из вида — у источној Македонији то је време деловања Константина Макрина — али се зацело и даље бавио сличним пословима, јер је 1343. године могао да купи гувернерство Солуна за огромну суму, стечену злоупотребом положаја катастарског контролора.[49] Потребна средства за овај подухват Ватац није могао стећи за само две године пред одлазак у Солун тј., за време када је опет сигурно да се бави својим старим послом. Наиме, из 1341. сачувана су два његова практика за добра Ивирона и регест једног практика за манастир Дохијар[50], а из 1342. године спомен једне ἀπογραφικὴ ἀπόδειξις у корист меникејског манастира.[50a] Те последње године Ватац је већ велики хартуларије.

[43] MM IV, 275 (јуни 1286: *Dölger*, o. c. 319). Октобра 1287 (*Dölger*, o. c. 319) сам цар је изјавио да је читав спор решен са два наведена документа: пресудом и његовом простагмом. Cf. MM IV, 283.

[44] MM IV, 278-81.

[45] MM IV, 281-82.

[46] MM IV, 229-30.

[47] Оба достојанства су чисто дворска (Pseudo-Cod. 182.28-183.10; 168.12-24). За титулу протокинига уп. *Guilland*, Quelques dignitaires 192-95. О Ватацовој каријери в. ib., 194; *Lemerle*, Philippes 237-38; *Баришић*, Ватац.

[48] Zogr. Nr 29. Датум према *Dölger*, Reg. IV, Nr 2791.

[49] Greg. XIV 11: II 741.7-10. В. сада *Баришић*, Ватац 285.

[50] *Ивирон:* Schatzk. Nr 72/3 (= Sechs Praktika V); Sechs Praktika RV; *Дохијар: X. Кшенас*, Τὰ κειμηλιαρχεῖα τῆς ... Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 7 (1930) 109, ΚΒ'. Cf. *Lemerle*, Philippes 237.

[50a] Prodr. Nr 36, 2-4.

Кругу функционера о којем је досад било речи припадају, а са њима се и затвара, и чувени државник Нићифор Хумнос, о чијој је катастарској ревизији на Лемносу остала белешка у једној повељи Јована V Палеолога (1355)[51], и велики хартуларије Ласкарис Метохит, чија су два „печатна писма" (σιγιλλιώδη γράμματα) с почетка XV века сачувана.[52] Несумњиво се овде може убројати и извесни Патрикиот, свакако савременик Јована Ватаца, о чијој делатности дознајемо из Кантакузиновог излагања. Место у мемоарима цара-писца заслужио је њему лојални Патрикиот силним проневерама приликом обављања пописâ, проневерама толико великим да је утајеном сумом знатно помогао Кантакузина и његове присталице у тешким данима 1341. године.[53] Обим свих ових Патрикиотових подухвата, као и један директан податак о његовим службеницима[53a], показује да је он могао бити само катастарски контролор високог ранга. О некаквој дворској титули, која би се у таквом случају очекивала, Кантакузин истина не говори, али то није необично за његов начин писања.

*

* *

Особина феудалног друштва да не подноси типизираност и униформност у државној администрацији нашла је одраза и у организацији финансијског апарата. Пореско-имовински контролори и комесари по свом месту у државној хијерархији нису једнаки. То је закључак којем води упоређивање спољашњих обележја њиховог положаја. Али, на спољашњим обележјима се и исцрпљују, управо где су и почеле, све разлике између уочљива два слоја ових чиновника, а поготову све разлике унутар једног или другог.

Карактеристично је да се између апографевсâ нижег друштвеног ранга и њихових колега са титулама не могу запазити никакви елементи односа подређеног и наредбодавца. И једни и други везани су непосредно за централну власт. Њихов наредбодавац увек и искључиво је цар, о чему довољно сведоче како владарске простагме са одговарајућим

[51] Phil. Nr 10, 58-61. Типу катастарских исправа припада и сачувани Хумнов — тада је био квестор — опис (вероватно из 1286) граница једног зографског имања (Zogr. Nr 10). Сличних докумената је можда било више. Cf. *A. Solovjev*, Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Sem. Kond. 10 (1938) Nr 19, Nr 20.

[52] Regel Nr 11, Nr 12. Издавач се колеба у датирању између 1405. и 1420. за први, и 1406. и 1421. године, за други документ. С обзиром да је Ласкарис Метохит још 1373. носио титулу великог хартуларија (*G. Rouillard*, Les actes de Lavra à l'époque des Paléologues, Atti del V Congresso Int. di Studi biz., I, Roma 1939, 305) вероватнији су датуми ближи почетку столећа. У то време Ласкарис Метохит се појављује и у једном царском документу. Cf. *Dölger*, Reg. IV, Nr 3309 (кратко пре децембра 1405).

[53] Cf. Cant. III 8: II 58.13-64.7. Кантакузин очевидно јако претерује говорећи о 100.000 перпера у новцу и 40.000 перпера у другој имовини (III 8: II 62.20-21), у време када је годишњи царински приход престонице износио 30.000 перпера. Cf. *Weiss*, Kantakuzenos 57, који међутим не сматра Кантакузинове цифре преувеличаним.

[53a] Cf. *I. Ševčenko*, Alexios Makrembolites and his „Dialogue Between the Rich and the Poor", ЗРВИ 6 (1960) 190.

налозима, тако и они многобројни акти њих самих, у којима се одмах на почетку истиче да се послу приступа по највишој наредби.[54] Осим тога, у три хрисовуље из првих деценија XIV века подвлачи се разлика између општих и локалних кефалија на Пелопонезу, али се истовремено говори само о једном типу чиновника „који пописују у тој земљи" (ἀπογραφομένων ἐν τῇ τοιαύτῃ χώρᾳ).[54a] Временом, као и у случају управне администрације, држаоци крупних апанажа преузимају на својој територији већину надлежности цариградске владе и постају непосредни господари обема „врстама" апографевса̂.[55] Њиховом међусобном односу ово свакако није донело никакве промене.

С друге стране, расположиви извори никад не стављају један тип фискалних контролора насупрот другом. Боље речено, њихова делатност се ни у једном тренутку не сустиче, ни временски ни просторно. Следеће поређење, на основу већ коришћених података, то најбоље илуструје:

апографевси без титуле		„апографевси" са титулом	
датум	поверена област	датум	поверена област
		око 1246(?)	Волерон, Сер, Мелник, Солун и Верија
1263.	Родос		
		1275.	?
		1286.	?
1287.	Тасос	1286/7—1293.	Тракесион (?)
		1290.	?
1294.	Солун		
1297.	Волерон—Мосинопољ, Сер—Стримон		
1300/1301.	Солун		
		пре 1310.	?
		1316.	Волерон—Мосинопољ, Сер-Стримон
1317—1319.	Солун		
1318.	?		
1318—1321.	Солун		
		пре 1324.	?
		1324.	?
1327.	?		
1333.	Касандрија	1333—1338.	од Христопоља до Верије
		1341/42.	Солун
1355.	Лемнос		
		1362. (или 1369)	Солун (?)
1396.	Лемнос		
		1405—1406.	?
1406.	Лемнос		
1407.	Солун		
1409.	Солун		
1420.	Солун		

[54] Обично у форми: ἐπεὶ ὡρίσθην (ὡρίσθημεν) παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου ... etc., или: ἐπεὶ ἐδεξάμην θεῖον καὶ προσκυνητὸν πρόσταγμα ... etc., или: ἐπεὶ ὡρίσθην θείῳ καὶ προσκυνητῷ προστάγματι...

[54a] Zepos I, 675/6 (1312/13: *Dölger*, Reg. IV, Nr 2341); 680 (1318); 683 (1320). За остала изд. в. доле н. 115.

[55] Деспот Димитрије Палеолог негде између 1322. и 1334. наређује Лаву Калогному да обави παράδοσις једног добра Ксиропотаму (Xer. Nr 21). Јован Анђео (1342—1348) има себи уз бок извесног Иереју као фискалног контролора читаве Тесалије и издаје му наређења (Соловјев-Мошин бр. 31, 133-35 = *Beuc*, Γράμματα Nr 19, 70-71). (Анђео већ 1339. наређује вршење периоризмоса, али тада вероватно само као преносилац владаревих жеља: Chil. Nr 130, 50-52.) Деспот Андроник Палеолог појављује се у истом односу према солунским апографевсима, најпре према Павлу Газпсу и Георгију Принкипсу (1409), а затим Стефану Радину и његовим колегама (1419, 1420). Cf. Dion. Nr 11, 4; Ross. Nr 26; Alex. Lavr. 167-68. В. сада и Ross. Nr 27 [1425—1429: *Острогорский*, Писц. книги 227 (= СД I, 30)]. Шта више, већ је Сиргијан 1330, у својству „општег" кефалије, иступао на сличан начин (Chil. Nr 120).

Схема јасно показује да је могуће да се обе врсте фискалних контролора наизменично појављују у једној те истој области (Солун, Лемнос, Волерон—Мосинопољ и Сер—Стримон). То свакако иде у прилог поимању њиховом као једне целине, са приметним међусобним разликама додуше, али и знатним сличностима. Сличности су чак веће од разлика. Да бисмо ову чињеницу имали стално пред очима и да се не бисмо на њу враћали, ваља одмах подвући да све што буде надаље констатовано за „сталеж" о коме је реч, вреди подједнако за оба његова саставна дела.

Флексибилност читаве ситуације нужно проистиче из карактера административног система у целини. Као што је управној служби епохе Палеолога̂ страно сасвим доследно и строго придржавање одређених форми, тако и катастарско-пореску контролу карактеришу, бар у истој мери, доста лабави и нетипизирани организациони оквири. Сигурно је међутим да она на известан начин опстоји као посебан организам у већем делу овог периода.

Три момента, овде већ спомињана у другом контексту, указују на специфичан, самосталан положај фискалних контролора у провинцијској администрацији. Пре свега, то је њихово посебно место, паралелно а не подређено кефалијама, у оним деловима имунитетних формула повеља, где се чиновницима забрањује да обављају своје дужности на приватним поседима. Затим, то је њихова везаност за административни центар државе, одакле им долазе упутства, а не за провинцијске намеснике са њиховим махом маленим областима. Најчешће мањим од области над којом се протежу овлашћења апографевса. И једно и друго вреди за све ове функционере, а за оне међу њима који су дворским титулама посебно уздигнути већ је само по себи разумљиво. Трећи моменат је постојање разлике између управних јединица, катепаникија, и посебних области, тзв. тема̂, у којима се организује катастарска ре-

визија.[56] Никада није забележено да се уз звање било ког ревизора везује неки од катепаникија. С друге стране, њихове посебне области знатно су шире по пространству од катепаникија. У таквим околностима може се десити да се неки катепаникион спомене као позорница пописа, али очигледно не у смислу територијалне јединице фискалне администрације.[57]

*

* *

Примери Димитрија Апелмене, Константина Пергамина и Георгија Фарисеја, тројке Константин Куналис — Димитрије Конден — Лав Калогном, Константина Макрина и Јована Ватаца, прилично јасно указују да су порески комесари, без обзира на ранг, били именовани не за одређени посао него за известан временски период. Другачије се не могу схватити Кантакузинове речи о контролору Патрикиоту: „... бавио се дуго времена пописима“ (πολὺν δή τινα χρόνον περὶ ἀπογραφὰς ἠσχολημένος).[58] Другачије се не би могла објаснити ни појава да се састав колегијума апографевса мења док његови чланови остају у свом звању. Тако се јануара 1318. заједно појављују Пергамин, Фарисеј и Калогном, маја 1318. Куналис, Конден и Калогном, а марта 1319. године Пергамин и Фарисеј.[58a] Због недостатка изворних података тешко је рећи да ли је овај период био унапред одређен, мада је то мало вероватно, с обзиром да такав поступак иначе није познат у касновизантијској администрацији. Са истог разлога — недостатка грађе — тешко је рећи, мада Патрикиотов случај наводи на позитиван одговор, и да ли они апографевси чија је појава усамљена, нису такође обављали своје дужности континуирано, у једном дужем раздобљу. С друге стране, што је простор био већи и ревизија је дуже трајала, на није искључено да су различити пописнички акти једног аутора настајали око неког дуготрајног и широко постављеног пописа. Дакле, око једног посла у ствари, једног конкретног задужења. Следећи догађај то лепо показује.

Куналис, Конден и Калогном приликом вршења ревизије у области Солуна добили су царево наређење да предају Хиландару неко имање од 200 модија на Вардару.[59] У оквиру споменуте ревизије то је

[56] Уп. гл. II, § 2, § 4.

[57] Такав је случај са Касандријом 1333 (Xen. Nr 9, 1-3) и Завалтијом 1341. године (Sechs Praktika RV, 1-2). В. и Theocharidis Nr 1, 60-61 (= Regel Nr 3, p. 12). Ова констатација односи се и на случајеве заједничког спомињања теме и катепаникиона (уп. гл. II, § 2). Јован Костомирис, граматик и апографевс катепаникија Смирне, представља једини познати пример везивања положаја апографевса за катепаникион, али он припада просторно и временски другом добу (MM IV, 86, 253 — тада већ не изричито; 1238: *Dölger*, Chronologisches-Prosophographisches 308, 318). *Dölger*, Beiträge 88 sq. најпре је сматрао да апографевс ради унутар једне административне јединице, али је касније тврдио да адм. границе не стављају географске оквире њиховом раду. Cf. BZ 40 (1940) 188.

[58] Cant. III 8: II 59.1-2.

[58a] Cf. *Dölger*, BZ 40 (1940) 189.

[59] Cf. Chil. Nr 34, 1-6.

био један одређени задатак. Срећа је што је документ тројице апографевса тако формулисан да је ова разлика видљива, а срећа је и да су један век касније забележени идентични случајеви.[59a] Најчешће се није тако поступало. Ипак, јако је вероватно да су многе познате а усамљене интервенције апографевса, настале на основу владарских простагми, биле само део непознате активности њихових носилаца, без обзира да ли је то била (релативно) стална дужност или само један шири задатак.

Мандат апографевса доносио је собом разноврсне послове, мада су сви они у крајњој линији служили утврђивању и рашчишћавању имовинских односа, одређивању вредности пореза и, самим тим, распоређивању пореских терета.[60] Мемоарист и бивши цар Јован Кантакузин оцртао је једним литерарним обртом, мало упштено а помало и идеалистички, дужности апографевса (ἐξισωτής), рекавши да он праведно дела кад одузима од оних који имају сувише и даје онима који имају мање, припремајући тако све за будуће војне.[60a] Стварност је, природно, била ипак другачија. Суштина апографевсових задатака, како је изнета горе, огледа се сасвим јасно у подацима докумената.

Најчешће, подаци повеља само делимично, било у већој или мањој мери, откривају задатке који леже пред апографевсом, па је због своје потпуности необично инструктиван почетак једног зографског практика: ἐπεὶ ὡρίσθημεν παρὰ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ποιῆσαι ἀπογραφὴν καὶ ἐξίσωσιν ... καὶ τὴν ἀναθεώρησιν (још је чешћи израз ἀποκατάστασις - Љ. М.) τῶν τε ἐκκλησιαστικῶν προνοιῶν καὶ μοναστηριακῶν, προσωπικῶν τε ἅμα, στρατιωτικῶν καὶ λοιπῶν ἁπάντων καὶ παραδοῦναι ἑνὶ ἑκάστῳ τὴν διὰ θείου καὶ προσκυνητοῦ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ δεδωρημένην αὐτῷ νομισματικὴν ποσότητα ...[61] Овде је садржан читав програм апографевсовог рада на катастарској ревизији и састављању катастарског документа — практика.[61a] Како је лепо изложио Ф. Делгер, саставни делови оваквог подухвата су: ἀπογραφὴ — попис (die Schätzung), ἐξίσωσις — поравнање (der Ausgleich), ἀποκατάστασις — успостављање, ревизија (die Rückerstattung) и παράδοσις — службена предаја (die amtliche Übergabe).[61b]

Мора се међутим подвући да је немогуће разјаснити један од основних аспеката читавог овог посла — мерило по којем је одређивана висина пореза у односу на вредност поседа.[62] Самовоља и злоупотребе пописника свакако су један од разлога великих колебања и разлика у пореским давањима, чак и у оквиру истог феудалног домена. Најиз-

[59a] Ross. Nr 25, p. 192 (1407); Alex. Lavr. 167 (1420). Изгледа да су сличне околности довеле и до настанка Xen. Nr 2 (cf. lin. 25-29).

[60] Cf. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 76 sq. *Lemerle*, Philippes 222 подвлачи да апографевси успостављају нарушена законита права власника.

[60a] Cant. III 8: II 62.10-14.

[61] Zogr. Nr 53, 1-6.

[61a] Све ово је ἀπογραφή, ἐξίσωσις у ширем смислу — die staatliche Grundeigentumskontrolle (*Dölger*, Sechs Praktika 121).

[61b] *Dölger*, o. c. 8. В. и Schatzk. 185, 191 sq.

[62] Уп. *Острогорский*, Писц. книги 280 (= СД I, 88 сл.); *исти*, Елевтери, Зб. Фил. фак. I (1949) 50, 56 (= СД II, 203, 210).

развитије конкретно сведочанство је практик Јована Ватаца од јануара 1333. године (Zogr. Nr 29), којим је епарху Михаилу Мономаху предат посед са приходом од 84 уместо 50 перпера, како је било одређено царском наредбом.[62a]

Постоје индиције да су чиновничке злоупотребе у XIV веку карактеристичне до извесне мере за вођење катастарске ревизије у целини.[62b] Тешко је ипак рећи колико су биле честе сличне појаве, али је јасно где леже материјални извори који су их омогућавали. То су, с једне стране, комплекси крунске или неке друге земље, поклоњени земљопоседницима, којима апографевси одређују међе и преносе их на нове држаоце. С друге стране, то су сва она добра која апографевси откривају као незаконито стечену имовину.[62c] Тако кроз руке ових чиновника стално пролазе многа имања, често велике вредности, при чему су они једини контролори и посредници у утврђивању или преносу власништва.

Катастарску ревизију ширих размера увек нарећује простагмом сам цар, али је до ревизије долазило ређе него што би се могло помислити по учесталости њеног спомена. Наиме, дешава се да се у простагмама које преносе било какво нарећење апографевсу, а и у неким другим документима, спомиње катастарска ревизија, али на начин који показује да тежиште излагања није на овом чину, већ на његовим извршиоцима. У таквим приликама често се ради, једноставно, о синониму за израз апографевс, који је описног карактера и садржи појам ревизије (οἱ ποιούμενοι τὴν ἀπογραφήν, ἀποκατάστασιν).[63]

Тамо где је сигурно да је реч о ревизији, показује се да ни временски ни територијално она није спровођена по неком општем правилу. Познатији примери су: 1263 — Родос, околна острва и Киклади[64], 1297 — Волерон и Мосинопољ, Сер и Стримон[65], 1299 — Лемнос[66], 1300 — солунска област[67], 1316 — Волерон и Мосинопољ, Сер и Стримон[68], 1317 — солунска област[69], 1320 — солунска област[70], 1333 — Касандрија[71], 1335. и 1337/8 — област „од Христопоља на запад“[72], 1355 — Лемнос.[73]

Као видљиви резултат катастарске ревизије, или чак и неког једноставнијег и ужег подухвата пореских контролора, и најдрагоценији извор за сва питања византијског аграра, остају подробни катастарски пописи, од времена после латинског освајања најчешће називани практицима (τὸ πρακτικόν).[74] Знатан број практика позновизантијске епохе данас је већ издат и тако постао лако доступан истраживањима.[75] Подаци које они садрже омогућили су византологији да прошири многа схватања, често у различитим областима, а нису изостала ни изучавања практика са циљем да се објасни њихова суштина.[76] Тиме је византологија разјаснила место практика у фискалној политици, у првом реду мотиве њиховог настанка, али и саму садржину као огледало делатности њихових састављача.

„Циљ практика је да утврди сва имовинска права и, што је главно, све приходе тог физичког или правног лица за које се он састављ а и коме се издаје. Укупна свота свих прихода који су у њему наведени, сачињава суму феудалне ренте коју добија господар, а поједине наведене врсте прихода показују од каквих се елемената та рента састоји. Због тога се у детаљније израђеним практицима тачно означавају дажбине појединих сељачких газдинстава, уз набрајање свих врста њихове имовине као предмета опорезивања, набрајају се и све друге обавезе сељака, којих се држава одриче у корист земљопоседника и, најзад, наводе се приходи од земље и других добара која се налазе у непосредном господаревом власништву. Ако се ма каква врста прихода уступа земљопоседнику само делимично, онда се то у практику посебно наглашава... По правилу, дажбине наведене у византијским практицима припадају господару — земљопоседнику, сачињавају његову годишњу феудалну ренту, и управо због тога се и уносе у његов практик“.[77]

[62a] Уп. *Острогорский*, Писц. книги 294 (= СД I, 104 сл.). Ово је свакако била само једна од његових ἀπογραφικῶν ἐμποριῶν о којима говори Григора (XIV 11: II 741.8).

[62b] Cf. *Zakythinos*, Crise 76 sq.

[62c] У првом случају, ту спада и Ватацов пример, реч је о унапред познатој вредности земљишта, а апографевс одређује његову локацију и границе. Cf. Prodr. Nr 27, 1-6; Dion. Nr 2, 40-46; Ross. Nr 24, p. 188; Nr 25, p. 192 (в. и *Dölger*, Reg. V, Nr 3314). За други случај уп. MM IV, 254 (περισσεία); Schatzk. Nr 17, 11-14. То је свакако περισσεία ἀπογραφέων из простагме Михаила VIII од нов. 1272 (*Heisenberg*, Palaiologenzeit 41. 90-91, који је тумачи као вишак пореза на стр. 78). — О поседима који припадају круни в. *Zakythinos*, Crise 80 sq.

[63] В. горе, н. 12.

[64] MM VI, 214-16, 217-19.

[65] Arcad. Vatop. 217.

[66] Alex. Lavr. 166; MM VI, 256-57. Уп. *Острогорский*, Писц. книги 206, 221, 225 (= СД I, 7, 24, 28).

[67] Xen. Nr 2, 25; Nr 3, 1; Zogr. Nr 15; *Мошин*, Акти 205—217 (словенски превод хиландарског практика); Schatzk. Nr 66/7, 1-2 (= Sechs Praktika A, 1-2). *Lemerle*, Philippes 227 sq. и *Острогорский*, н. д. 214 (15) ово сматрају генералном ревизијом.

[68] Schatzk. Nr 74/7, 1-3.

[69] Schatzk. Nr 68/9, 1-3 (= Sechs Praktika K, 1-3); Chil. Nr 34, 1-3; Xen. Nr 6, 1-2,

[70] Zogr. Nr 17, 1-2; Xen. Nr 7, 1-2; Sechs Praktika P, 1-5.

[71] Xen. Nr 9, 1-3.

[72] Xen. Nr 10, 2-4; Nr 11, 2-4; Theocharidis Nr 3, 2.

[73] Schatzk. Nr 78/9, 1-6. — *Svoronos*, Cadastre 63 sq. развија тезу о периодичном понављању катастарских ревизија на сваких тридесет година, али се то за епоху Палеолога не може утврдити.

[74] *Dölger*, Beiträge 100. Ређе се употребљавају изрази ἀπογραφικὴ ἀποκατάστασις и ἀποκαταστατικὸν γράμμα. За њих уп. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 77. В. и ἀπογραφικὴ σιγιλλιώδης ἀποκατάστασις (MM VI, 255), али и само σιγιλλιῶδες γράμμα (нпр. практици Константина Макрина).

[75] Најважнија издања: Xen. Nr Nr 3, 6, 7, 11; Zogr. Nr Nr 53, 15, 17, 29; *Мошин*, Акти 205—217; Chil. Nr 38, Nr 92; Alex. Lavr. 165—66, 163-65, 166-68; Ross. Nr 27; Esph. XIV—XV, XV—XVII; MM VI, 256-58; Prodr. Nr 35 (= MM V, 123-25; Соловјев-Мошин бр. 42). Нарочито су вредне збирке практика које су издали: *F. Dölger*, Schatzk. 184-211, Sechs Praktika и *J. Bompaire*, Xer. 131-66.

[76] О централном и катастру провинције, о његовом пореклу, имену, схеми по којој су састављани практици уп. *Dölger*, Beiträge 92-112. В. и Schatzk. 184-93; Соловјев-Мошин 397-400; *Svoronos*, Cadastre 59 sq., а нарочито исцрпно о позновизантијским практицима *Острогорский*, Писц. книги (= СД I, 1-118). Недавно је *Oikonomidès*, Dion. 141 sq. резимирао постојећа знања о изворима практика.

[77] *Острогорский*, Писц. книги 233 сл. (= СД I, 37).

Очигледно је да су послови око састављања оваквих практика били врло обимни и да, стога, на једном месту нису могли често да буду предузимани. За то је била потребна катастарска ревизија на релативно пространом подручју или посебна царева наредба, настала највероватније приликом додељивања нових имунитетних права земљопоседнику.[78] Тако је рад апографевса био често користан, па и неопходан, приватним поседницима, иако они, зацело, нису увек гледали добрим оком на пописе који су им могли донети и непријатности. Јер не одређује узалуд Андроник II да Пергамин и Фарисеј, као и сви будући апографевси солунске области, уколико на имањима Лавре Св. Атанасија пронађу туђу имовину, првенствено државну, реагују њеним одузимањем.[78a] У таквим моментима апографевсова овлашћења, као средство државне контроле, постају опасна за имунисте, па неретко имунитетне забране на рад чиновника обухватају и њега, уз кефалију и сакупљача пореза.

Али, рад апографевса (ἀπογραφικὴ δουλεία)[78b] није се завршавао на споменутим обавезама, што је само још једно сведочанство да њихово наименовање није долазило ни ишчезавало са повременим ревизијама. У овом смислу, већ навођени примери Константина Макрина и Манојла Сгуропула довољно су речити. Добар део Макринове делатности састоји се у службеној предаји (παράδοσις), по царевом наређењу, извесних добара новим власницима, манастирима и световним феудалцима. Сличан је задатак, у друго време и на другом крају државе, био поверен и Сгуропулу. Исправе ове двојице стога нису дуги и детаљни практици и не садрже више од описа граница имања на која се односе (περιορισμός, περίορος).[79]

Предаја добара представља, као што је раније споменуто, само део пописниковних дужности приликом састављања катастра. У изложеном облику, међутим, она прераста у самосталан чин који не укључује нужно и друге поступке које подразумева ревизија — попис сељачких газдинстава, поравнање и ревизију у ужем смислу. Акти настали у оваквим околностима навизају се обично, према самом послу, παραδοτικὸν γράμμα, али и σιγιλλιῶδες γράμμα, па и само — γράμμα.[79bis] Каткад су и бези-

[78] У овом смислу инструктивна је хрисовуља Јована VI Кантакузина од нов. 1347, којом нови цар поклања великом папији Димитрију Кавасиласу имања у Каламарији, са дохотком у висини од 250 перпера, и заповеда да их убудуће поседује као баштину, сасвим неометано, с тим да претходно буду уређена пописом (ἱκανοποιηθῇ ἀπογραφικῶς) — Dion. Nr 2, 41. И практици Јована Ватаца, о којима је било речи у овом поглављу, настали су по свој прилици на основу посебне цареве наредбе, без ревизије.

[78a] Schatzk. Nr 17, 11-14, 25-30 (1319).

[78b] Zogr. Nr 2, 25; *Millet*, Inscriptions Nr 2 (p. 104) 38; Nr 3 (p. 110) 40; Nr 4 (p. 115) 27; Nr 5 (p. 117) 28; Schatzk. Nr 17, 26; Prodr. Nr 29, 6.

[79] *Мошин*, Акти 196 лепо је уочио разлику између две врсте практика, оних који су настали поводом појединих поклона и оних који су резултат катастарске ревизије. Један од алтернативних назива — περιορισμός — за прву врсту није међутим срећно предложен. Овај израз не означава ништа друго до опис граница неког поседа, који може бити саставни део свих пописничких исправа. Cf. *Dölger*, Beiträge 87 sq., Schatzk. 115 (Grenzbeschreibung).

[79bis] Има много сваковрсних пописничких исправа у којима се каже да су (биле) снабдсвене печатима, а у некима се прецизира да је печат оловни. Известан

мени и тада се употребљава термин περιορισμός. Најзад, сусреће се и познати израз — практик. Поред Макринових и Сгуропулових исправа овде спадају παραδοτικὰ γράμματα Михаила Неокесарита, на основу којих Хиландар 1318. године добија села Малука, Евнуха, Липсохорион и Здравикион на Стримону[80], затим Куналиса, Кондена и Калогнома, којима Хиландар прима 1317. и 1318. године поседе и ὀψαρατίκιον на Вардару[81], као и акт Пергамина и Фарисеја, којим се истом манастиру предаје 1320. године земља у Каламарији.[82] Слични би се примери дуго могли описивати без стварне потребе.[83] Они представљају очевидан доказ вишестраности апографевсове делатности и тиме га несумњиво приказују као чиновника одређеног профила. Али неколицина од њих осветљава и један мало запажени аспект те делатности, о којем је потребно нешто више рећи.

1. Крајем XIII века, у земљишном спору између светогорских манастира Зографа и Хиландара, зографци су се обратили за посредовање једном великом аднумијасту непознатог имена. Овај се одазвао и послао на лице места, у Јерис, дукса Киркалу који је тамо спровео истрагу (ἐποίησεν ἐξέτασιν) и, на основу исказа сведока, своју локалну инспекцију (τοπικὴν θεωρίαν) закључио предајом (παράδοσις) спорних добара зографским монасима.[84]

2. У другој половини истог, тринаестог, столећа (1274?) Зограф је од дукса Јована Апелмене добио потврду (πρακτικόν) о поседовању села Превиста на Стримону.[85] Настао на тражење самих монаха, овај акт заснивао се на претходном испитивању три одговарајуће даровнице, две царске и једне севастократорске, које су поднете Апелменеу на увид.

3. Много касније, поклањајући манастиру Пантократор село Ἄνω Χωρίον на Лемносу, цар Манојло II заповедио је тројици својих „дворана" (очигледно колегијум апографевса) да оду у то село, истрагом изнађу његове границе (μετὰ ἀκριβοῦς ἐξετάσεως τὰ ὅρια τῆς τοιαύτης αὐτῶν γῆς) и сачине практик.[86]

број их је и сачуван: Николе Кампаноса и Димитрија Спартеноса (Schatzk. Nr 121/2), Димитрија Апелмене (*Laurent*, Bulles métriques, Nr 662), Куналиса, Кондена и Калогнома (Schatzk. Nr 121/3), Пергамина и Фарисеја (ib., Nr 121/4-5), Јована Ватаца /ib., Nr 121/6-7 (= *Laurent*, o. c. Nr 316, Nr 400)/, Манојла Ласкариса (Schatzk. Nr 121/8).

[80] Chil. Nr 37, Nr 38, Nr 39.

[81] Chil. Nr 34, Nr 36. Опсаратикион Ставру назива се у другим документима и κυνήγιον (Chil. Nr 62, 29; Nr 63, 31). У хрисовуљи Андроника II из 1319. г. Chil. Nr 36 назван је ἀποκαταστατικὸν γράμμα (Chil. Nr 41, 123). — Исти апографевси издавали су и у другим приликама овакве исправе. Cf. Chil. Nr 32, 117-19; Nr 33, 44-46; Nr 67, 12-15.

[82] Chil. Nr 55. Лавра такође поседује такав документ (παραδοτήριον γράμμα) ових пописника. Cf. *Киријакидис*, B. M. IV, 476.

[83] Сачувани документи: Zogr. Nr 10; Xen. Nr 2; Chil. Nr 116; Ross. Nr 25; Alex. Lavr. 167-68; Regel Nr 11, Nr 12; неиздат Лаврин (cf. *Киријакидис*, B. M. IV, 474-75).

Споменути документи: Chil. Nr 14, 5-6; Xer. Nr 21, 16; Schatzk. Nr 12,1-3.

[84] Zogr. Nr 12, 18-23 (1290). Грчки текст са преводом издао и *Мошин*, Акти 176.

[85] Zogr. Nr 16. За датирање уп. гл. III, и 17a. Превиста је κτῆμα у Zogr. Nr 22, 3, 17, 23.

[86] Pantocr. Nr 10, 14-18 (1396).

4. Почетком XV века настао је занимљив документ (σιγιλλιῶδες γράμμα) солунског апографевса Павла Газиса и двојице његових колега.[87] У њему се износи да су се монаси Ксиропотама пожалили, вероватно у престоници, како манастир Дохијар неоправдано држи неке њиве у Ермилији, које су у ствари њихова својина. Цар је на то наредио потписаним апографевсима да на спорном терену саслушају обе стране и поделе правду (ἀποδῶμεν ἑκάστῳ μέρει τὸ ἀνῆκον αὐτῷ δίκαιον). Они су тако и поступили, наслушали се аргумената и противаргумената и затражили исправе о власништву. Испоставило се да обе стране имају потребна документа, Ксиропотам ипак на већу површину, али да су већ по тим документима парцеле двају манастира биле сасвим помешане. Стога је пописничка комисија предложила монасима једног и другог манастира да се читава површина која је у питању схвати као једна целина, од које ће се одсеком дати Ксиропотаму, па затим и Дохијару, онолико модија колико свакоме припада према старим документима, али без вођења рачуна о дотадањој подели. Овај паметан излаз је прихваћен и документ тројице апографевса завршава се описом граница новог Ксиропотамовог поседа.

Сва четири наведена случаја показују да византијски порески контролори нису искључиво прости преносиоци наредби са највишег места, који то чине дословно и без икаквог сопственог доприноса. Напротив, они су имали приличну самосталност одлучивања, чак и у имовинским парницама, самосталност која се заснивала на њиховом познавању ситуације на терену, далеко изван видног поља централне власти. Константин Макрин, о чијем је посредовању у спору Есфигменаца и становника Рендине раније било речи, није у томе никакав изузетак. Закључак није тешко извести. Као извршни органи централне власти у процесу додељивања власничких и широких имунитетних права, апографевси су се, када су та права била нарушена, релативно често појављивали и у улози арбитра који доноси неку врсту пресуде. То је био неосетан и природан корак у позновизантијском систему, у којем компетенције разних грана управе нису биле увек јасно одвојене.

Поставља се, међутим, питање нису ли самосталне одлуке апографевса могле да буду и погрешне или, чак, и противзаконите. Позитиван одговор је логичан, али није искључиво спекулативан, како изгледа на први поглед због ћутања извора, јер постоји, на срећу, одговарајући пример. У хиландарском архиву сачувана је, наиме, једна оризма царице (из 1321) којом се потврђује поседовање имања Пунгион синовима извесног Александра Еврипиота.[88] Како се из текста види, оризма је настала на њихово тражење да се исправи неправда коју им је нанео апографевс Георгије Фарисеј. Јер, Еврипиоти су Пунгион поседовали кроз две генерације и располагали доказима својих права у виду царских простагми и потврде катастарских ревизора Куналиса, Кондена и Калогнома, када се десила повреда њиховог власништва: „а недавно

[87] Xer. Nr 29 (1407).

[88] Chil. Nr 67. О ауторству документа в. *Баришић*, Повеље царица 175 сл. Место које ћу навести: lin. 16—20.

усхтеде (ἠβουλήθη) апографевс ... Георгије Фарисеј да заузме (κατακρατῆσαι) ово имање и преда га (παραδοῦναι)... панипарсевасту Јовану Палеологу". Наша оризма, разумљиво, успоставља права Еврипиотових синова, учинивши Фарисејеву одлуку ништавном. Али остало је сведочанство да је он самостално иступио са незаконитим решењем.

Са питањем самосталности одлучивања повезано је често и питање иницијативе. Из наведених примера може се уочити да у вршењу из весних судијских дужности, као и приликом предаје добара уопште, апографевси у једном одређеном поступку не морају да делају на непосредан владарев подстицај.[89] У два од четири заједнички описана случаја (први и други) нема доказа да је цар знао шта се збива, а сигурно је да није имао никаквог активног удела у њима. До поступка је дошло на тражење заинтересоване странке.[90] Природно је и врло вероватно да је апографевс могао да приступи послу и на власттиу иницијативу, углавном када је приликом обављања ревизије, која му је већ била наређена, наишао на нека несређена питања на терену или и у другим случајевима, чија генеза међутим остаје скривена пред данашњим историчаром. Интервенција апографевса Фарисеја поводом имања Пунгион довољно је јасан пример. Има и других, истина не тако експлицитних. Неки документи досад анализираног типа, доста ретки уосталом, не садрже формулу о царској наредби чије је извршење довело до њиховог настанка. Изостављање овакве формуле, иначе уобичајене за акта катастарско-финансијских чиновника, има значење које се не може пренебрегнути: одговарајућа царска наредба није ни постојала.[91]

*
* *

Извори садрже врло мало података о техничкој страни рада византијских фискалних контролора.[92] Одатле и нагађања у науци о њиховим методама.[92a] Извесно је само да је, свакако као наслеђе из старијих времена, била позната техника, како се каже у једном документу, прецизног премеравања земљишта (ἐμερίσθη κατὰ ἀκρίβειαν γεωμετρικῶς).[93]

[89] Овде се вероватно може убројати и случај дукса Филарета који је почетком XIV века, на основу упутства прокатимена Солуна, дао за право Хиландарцима у једном земљишном спору са монасима Ксиропотама. Cf. Chil. Nr 88, 19-24 (1323).

[90] Уп. и Schatzk. Nr 17, 10-12; Dion. Nr 11, 3.

[91] Cf. Sechs Praktika P, 1-5; Zogr. Nr 52; Nr 54; Chil. Nr 18, Xer. Nr 20, Nr 22. У овом смислу није сигурно порекло једног несачуваног акта. Cf. Schatzk. Nr 12, 1-3.

[92] За геометарске методе уп. *Ф. И. Успенский*, Византийские землемеры, Труды VI археол. съезда в Одессе 1884, О. 1888, 279 сл. (неприступачно ми је); *Dölger*, Beiträge 83 sq. који се умногоме ослања на резултате Успенскога.

[92a] Таква је на пр. Делгерова претпоставка (Schatzk. 197) да је апографевс у административном центру теме имао свој биро где су чувани практици, или Тафралијева (Thessalonique 60) да апографевс има своје изасланике у градовима и селима читаве провинције.

[93] Regel Nr 11, p. 38. *G. Rouillard*, Recensements de terres sous les premiers Paléologues, Byz. 12 (1937) 113 sq., 118 подвлачи међутим да су се у мерењима поткрадале велике грешке.

Одговарајуће послове радили су највероватније и сами апографевси, али је забележено постојање посебних чиновника — геометара.

Геометри су несумњиво били потчињени апографевсима. Кад (Димитрије ?) Апелмене поравнава свађу Хиландара и Ксиропотама, он то чини преко сопственог геометра (ἀποστείλας τὸν ἑαυτοῦ γεωμέτρην)[94], а једини познати геометар Никола Пирокладис назива чувени колегијум Куналис — Конден — Калогном својим претпостављенима и поступа по њиховим наређењима (ἐτάχθην παρὰ τῶν κυρίων μου τῶν ἀπογραφέων).[95] Његова исправа, као и штури податак о Апелменеовом геометру уосталом, сведочи да улога оваквих функционера може да превазиђе обично премеравање земљишта. Јер Пирокладис, сасвим по узору на апографевсе, издаје уствари παραδοτικὸν γράμμα које садржи περιορισμός неког овећег имања манастира Ксиропотам (1300 модија). Не спомиње узалуд један пописнички акт из последњег столећа византијске историје τοὺς ἐμπειρικοὺς γεωμέτρας.[96] Очигледно је да је њихово искуство, тамо где апографевси из било којих разлога нису могли сами да наступе, коришћено врло слободно и обимно.

2. *Порески органи*

Ако је која јавна служба у последњим вековима Византије била интензивно подвргнута ограничавању својих компетенција због све бројнијих уживалаца имунитета, онда је то свакако била служба убирања пореза. Без обзира што се држава тешко и споро одрицала неких ставки из састава тзв. „аира" (в. гл. I, стр. 8; гл. VI, стр. 142), она је са великог броја феудалних поседа била лишена основних, а некад и свих пореских прихода. Као што је познато, управо са фискалним слободама крупних лаичких и духовних земљопоседника отпочиње историја византијског имунитета, а оне ће увек и остати његова основица. Стога је сасвим разумљиво што се до готово свих сазнања о пореским органима епохе Палеологâ, долази преко података из повеља које им забрањују рад на овом или оном приватном домену. Како се дешавало да и неки градови буду ослобођени извесних давања државној благајни, о чему ће бити речи на одговарајућем месту, добар део ако не и основна маса фискалних прихода морала је долазити од сељаштва са владарских домена. Тамо, али и свуда где ширење пореског имунитета није узело апсолутне размере, постоје услови за опстанак чиновника који спроводе убирање ових прихода.

Уобичајени термин повеља за лице које се бави опорезивањем је τὰ τοῦ δημοσίου ἐνεργῶν или διενεργῶν и то је давно утврђена чињеница.[97] Почетком овога доба задржава се још понегде и старији

[94] Chil. Nr 88, 17-18 (1323).

[95] Xer. Nr 19, 1-2 (1319).

[96] Regel Nr 11, p. 37.

[97] Cf. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 79 sq.; *Stein*, Untersuchungen 28, 28 n. 2.

израз πράκτωρ.[98] У употреби су такође δημοσιακὸς (δημόσιος) ἔνοχος и εὑρισκόμενος εἰς τὴν δημοσιακὴν ἐνοχήν.[99] Али, ни ἔνοχος [100], ни више одомаћени ἐνεργῶν (διενεργῶν)[101] сами за себе нису технички термини у правом смислу речи. Тек придавање епитета насталих из термина δημόσιος, идентификује порезнике као такве.[102] Истовремено, устаљеност употребе наведених израза и њихово посебно место у делу имунитетних формула, који се односи на чиновнике, показује да се заиста може говорити о постојању одређеног чиновничког слоја који води службу опорезивања.

Нема сумње да порески чиновници нису били никакви изасланици Цариграда, већ органи провинцијског апарата.[103] Још у времену пре династије Палеологâ они се појављују као тематски функционери[104],

[98] Cf. Chil. Nr 19, 63 (1304?); *Sathas*, MB VI, 627.16 (чији датум није међутим сигуран). О овом чиновнику в. *Dölger*, Beiträge 73 (= ἐνεργῶν), 88 sq. и Schatzk. 103. Још раније, до XII века, за провинцијске пореске чиновнике употребљаван је израз διοικητής, а за пореске округе — διοίκησις (Steuerbezirk: *Dölger*, Beiträge 70). Cf. *Dölger*, o. c. 70 sq.; *Svoronos*, Cadastre, v. index. Ретка употреба ових израза у XIV веку резултат је или задржавања елемената старинског изражавања (cf. Соловјев-Мошин, бр. 31, 126; Cant. III 12: II 81.3) или показује продор новог значења — управник, управа, али у врло уопштеном смислу (cf. Schatzk. Nr 55, 10; Greg. VIII 11: I 354.3). Без основа су комбинације *Тафралија*, Thessalonique 46 и *Ангелова*, К вопросу фем 59 о диикиту као управнику теме из средине XIV века. Један други застарели и уопштенији значења термин — ἀπαιτητής (cf. *Dölger*, Beiträge 71; *Svoronos*, Cadastre 90) изузетно се јавља у XIV веку (Facsimiles Nr 34, 25; Dion. Nr 18, 11).

[99] MM I, 59; Zogr. Nr 26, 49; Chil. Nr 41, 95; Nr 42, 51; Nr 43, 51; Kutl. Nr 11, 38; Xer. Nr 23, 15; Prodr. Nr 7, 25; Nr 16, 14; Nr 18, 20; Nr 19, 16, 20; Nr 21, 6-8, 27-28. В. сада χρηματικὴ ἐνοχή (Zepos I, 676). Понекад се у једном документу поистовећују διενεργῶν и ἔνοχος. Cf. Zepos I, 683; Prodr. Nr 18, 14, 20; Dion. Nr 5, 4, 7 (= Schatzk. Nr 21, 4, 7).

[100] Сасвим је погрешно гледиште да је ἔνοχος *искључиво* порески чиновник (*Kugeas*, Notizbuch 158), а ἐνοχή искључиво свота којом он рукује (*Dölger*, Schatzk. 340: der Betrag, für dessen Aufkommen der Finanzbeamter „verantwortlich" ist). Ἔνοχος је сваки чиновник на руководећем положају, а ἐνοχή његово задужење и његова служба. Cf. Zepos I, 582. Пропратни епитети, или и сам контекст, показују о којим се звањима ради. Осим порезника, то могу бити страни чиновници (MM III, 118), шефови појединих дворских служби (Pseudo-Cod. 180.25, 184.21), а у провинцијској администрацији и кефалије, и апографевси и, наравно, порески органи. Cf. *Millet*, Inscriptions Nr 4 (p. 114) 20-21 (= *Зисиос*, Ἐπιγραφαί 551), Nr 5 (p. 117) 23 (= *Зисиос*, o. c. 554) (у оба случаја реч је о општим и локалним кефалијама у Мореји); MM I, 189 (кефалије Цариграда); Schatzk. Nr 17, 3 и Chil. Nr 68, 1 (апографевси); Prodr. Nr 37, 10 (= Соловјев-Мошин бр. 4, 15) (кефалије). Cf. et Chon. 584, 11B. За ἐνοχή в. *Stadtmüller*, Choniates 170.

[101] Неки извори показују да се од XIII до XV века овако каткад обележавају позиви који немају директне везе са убирањем пореза. Cf. Chil. Nr 5, 58-62 (дукс, катепан итд.); MM IV, 86, 215, 247, 253 (апографевс Костомирис), 261; *J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica. Spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis—Romae 1891, Nr 71, coll. 307-314 (управник Крфа поред кога је посебан практор — coll. 310); Dion. Nr 14, 1; Nr 18, 11; Sphrantzes 278.13.

[102] У бројним документима изразом δημόσιος (sc. λόγος) обележавана је државна благајна, фиск (cf. *Dölger*, Sechs Praktika 122), али пар пута и сам порезник (Zogr. Nr 26, 59; Zepos I, 527; Schatzk. Nr 32, 29).

[103] Cf. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 80.

[104] Facsimiles Nr 22, 5-6 (= MM VI, 122); *Pitra*, loc. cit., coll. 310. Cf. et MM III, 67 (= Марковић бр. 2,7); MM III, 58 (= Марковић бр. 3,9).

а извори показују сличан поредак ствари и по њеном доласку на власт. У Малој Азији, тамо где се дуже задржава стара управно-територијална структура, могу се запазити анонимни енергон тракесијске теме и Саргатас, диенергон ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Παλατίων.[105] У европском делу Царства, пак, у првој половини XIV века познати су порески органи у Јањини[106], Верији[107], катепаникијима Јерису, Лонгосу и Ермилији[108] (у свим овим случајевима упоредо са тамошњим кефалијама), у области Солуна и Сера (εἰς τὸ θέμα Θεσσαλονίκης ἢ εἰς τὸ θέμα Σερρῶν)[109], области Волерона и Сера (τῆς χώρας Βολεροῦ καὶ Σερρῶν)[109a], у катепаникијима Сер и Зихна[109b] и у Хариуполису.[110] Острва Лемнос и Кос такође су имала сопствене пореске чиновнике.[111] Ови конкретни подаци нису многобројни, али су зато сигурни; из мноштва других изворних података који говоре о порезницима, могло би се можда дедукцијом доћи до још које вероватне локације. Ствари су, међутим, и овако прилично јасне.

Оставимо ли по страни острва као посебну врсту административних јединица, одређених специфичношћу географског момента, пада у очи да је делатност велике већине пореских чиновника везана за катепаникије.[112] Други, који су у мањини, у вези су са тзв. темама, карактеристичним појмовима којима је одређена територијална надлежност пореско-катастарских контролора. Овој категорији свакако припадају и Георгије Стратиг, доместик западних тема̂, и Никола Теологит, царев дворанин, који су између 1312. и 1325. године више пута заједно забележени као сакупљачи пореза (εὑρισκόμενοι εἰς τὴν δημοσιακὴν ἐνοχὴν) у Волерону и Мосинопољу, Серу и Стримону.[113] Њихова појава врло је драгоцена за потпуније разумевање функционисања читавог фискалног система.

Положај Стратига и Теологита свакако је виши од положаја порезника у једном катепаникиону. Јер, територија над којом се протежу њихове компетенције обухвата више оваквих административних једи-

[105] MM IV, 256; VI, 226. За просопографију службеника фиска у тракесијској теми в. *Ahrweiler*, Smyrne 158—163.

[106] MM V, 86.

[107] Theocharidis Nr 1, 84 (= Regel Nr 3, p. 12). За дејствовање кефалије и порезника у истој (неидентификованој) области уп. Zogr. Nr 23, 60-63; Nr 26, 86-89.

[108] Chil. Nr 72, 18; Nr 73, 19 (само Јерис); Nr 25, 44 (= Соловјев-Мошин бр. 12, 88).

[109] Schatzk. Nr 37, 47 (1310).

[109a] Prodr. Nr 19, 20-23 (1326).

[109b] Prodr. Nr 6, 12-13 (1313).

[110] MM I, 59.

[111] MM VI, 253, 256; Zepos I, 585 (Кос); Dion. Nr 5, 4, 7, 8, 13 (= Schatzk. Nr 21, loc. cit.); Zepos I, 703 (= Alex. Lavr. 163). Cf. et Alex. Lavr. 165.

[112] Верија и Јањина, по свој прилици, припадају истом типу административних јединица (в. гл. II, § 1, гл. VII, стр. 161).

[113] Prodr. Nr 5, 1-3 (1312); Nr 7, 22-26 (1317); Nr 16, 12-15 (1325). Cf. MM I, 151 (1330; Стратиг без одређеног звања). За Стратига уп. *Dölger*, Urkunden 28 f. У првом документу Стратиг и Теологит не спомињу се у наведеном звању, али је то само питање формулације: цар им се директно обраћа, а у осталим документима њихова се имена појављују у трећем лицу. Титуле, па и позорница догађаја, и у првом документу одговарају другим двама примерима.

ница. То није само логична претпоставка, будући да се малочас споменути порески чиновници у катепаникијима Серу и Зихни појављују 1313. године, дакле управо у време Стратигове и Теологитове делатности у тим областима. Неколико сличних случајева чини леп оквир описаном моменту.

Извесни Манојло Теологит, не знамо тачно на ком простору, али такође негде око Сера, имао је 1327. године δημοσιακὴν ἐνοχήν, у време када га цар прекорева зато што неки од његових порезника од пре извесног времена убиру дажбине (δόσεις τινάς) од меникејског манастира, кршећи тако манастирска имунитетна права. Зато цар и наређује Теологиту да обузда своје пореске органе (τοὺς ὑπὸ σὲ τοιούτους ἐνόχους).[114]

Остали примери, више теоријског карактера, односе се на Мореју. У четири хрисовуље Андроника II и Михаила IX за вронтохијски манастир у Мистри, које се угледају и ослањају једна на другу (све су настале између 1310. и 1322), у формулама против чиновничких повреда имунитета налазе се следеће фразе: (a) οὔτε παρὰ τοῦ τὴν χρηματικὴν καθολικὴν ἐνοχὴν τῶν ἐκεῖσε (sc. in Peloponneso) δημοσιακῶν δουλειῶν ἔχοντος, οὔτε παρά τινος ἄλλου τῶν ὑπ᾽ αὐτὸν ἐνόχων; (b) ἢ παρὰ τῶν τὰ δημοσίου διενεργούντων καθολικῶν ἐνόχων ἢ τῶν μερικῶν.[115] Истовремено, спомињу се и апографевси, али искључиво читавог Пелопонеза (ποιούμενοι ἀπογραφικὴν δουλείαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησον χώρᾳ), без икаквог унутрашњег рангирања.

Вратимо се сада Георгију Стратигу и Николи Теологиту. За њих је карактеристично да обојица раде искључиво послове из надлежности апографевса. У сва три документа по којима су познати, они врше предају (παράδοσις) овог или оног добра у корист меникејског манастира, увек на основу царских простагми. Уз то, област њиховог деловања позната је, како је већ показано, као једна од оних за које се обично везује делатност апографевса у источној Македонији. Најзад, оба достојанственика иступају као колегијум, што је типична појава међу пореским контролорима, истина нешто нижег ранга него што је Стратигов. Све ове карактеристике садржане су и у делатности Јована Тарханиота и Теодора Палеолога, очигледно Стратигових и Теологитових наследника у областима Волерона и Сера, за које се поред тога и изричито каже у једној простагми Андроника II, да су им поверене разноврсне пореске и финансијске дужности (ἡ ... δημοσιακὴ ἐνοχὴ ἀνατεθειμένη μετὰ τῶν λοιπῶν χρηματικῶν δουλειῶν).[116]

Очигледно је да случајеви Стратига и Теологита, Тарханиота и Палеолога само илуструју одступање свакодневне праксе од идеалне и помало архаичне схеме Андроникових и Михаилових морејских хри-

[114] Prodr. Nr 21, 8-9, 15, 27-28. *Dölger*, Urkunden 45 ставља ову простагму у 1312. годину.

[115] (a) *Millet*, Inscriptions, Nr 2 (p. 104) 37-38 (= *Зисиос*, Ἐπιγραφαὶ 457); Nr 3 (p. 110) 40 (= *Зисиос*, o. c. 458).
(b) *Millet*, o. c., Nr 4 (p. 114) 21 (= *Зисиос*, o. c. 551); Nr 5 (p. 117) 24 (= *Зисиос*, o. c. 554).

[116] Prodr. Nr 19, 20-28 (1326).

совуља. Јер, тиме се објашњава зашто се у неколико десетина повеља, које подижу брану приватног имунитета испред поименично набројаних категорија чиновника, не врши никакво рангирање пореских органа, него се говори само о апографевсима, с једне, и порезницима, с друге стране. У рукама првих концентришу се, у ствари, дужности вршења пописа и управљања убирањем пореза. То је природан процес, јер детаљно разграничавање функција фискалних чиновника не би одговарало времену у којем често није повучена оштра разлика ни између основних грана државног апарата — управне, финансијске, судске.[117] Други, они који се обично називају пореским чиновницима, представљали би у том случају у неку руку извршне органе апографевса у катепаникијима.[118] Будући да је за уживаоце имунитета њихов рад, за разлику од апографевсовог, крио сасвим непосредну опасност, разумљиво је што им се у односу на овога чешће и пре по редоследу забрањује „узнемиравање" приватних имања.[119]

Изложени односи свакако не могу да буду сматрани апсолутном формулом која се примењује у читавом Царству. Како видимо, у Мореји разлике између појединих грана фиска изгледа да су, бар почетком XIV века, оштрије него у источној Македонији. Сигурно је међутим да је у позновизантијско доба опште присутан процес њиховог брисања. Постоје, шта више, индиције да је овај процес понегде узео маха већ у XIII веку.

Године 1253. забележено је царево наређење да локални порески чиновник (не наводи се област) бди над сигурношћу манастира Лемвиотисе, тако што ће са 1000 (!) перпера казнити једног властелина, ако се овај усуди да се врати на своју стару праксу наношења штете манастирским имањима.[120] Познате су и две простагме Михаила VIII са веома сличном садржином. Једна налаже пореским органима области Сампсона, а друга Палатије, да се брину да суседи не узнемиравају манастир Јована Теолога са Патмоса у поседовању неких добара код Смирне.[121] Михаило је такође једном приликом наредио тракесијском енергону да становнике села Вари присили на извршење неких њихових обавеза (нпр. давање ангарије) према Лемвиотиси.[122] Не само да ниједан од ових задатака нема много везе са убирањем дажбина, основном дужношћу чиновника којима се поверавају, него сви они излазе помало и изван круга питања која интересују фиск у целини. У сваком случају, пре би се очекивало да буду поверени катастарским ревизорима, јер се добрим делом тичу имовинских разграничења.

*

* *

Проблем корупције поставља се у већој или мањој мери пред сваки порески апарат у историји. Позновизантијски такође није био имун од ове бољке. У XIV веку дуготрајна економска криза, разорни грађански и неуспешни спољни ратови уносе нередовно стање у којем се деформишу основне контролне полуге административне машине и страда морал њених функционера. Малверзације цветају, порези касне на путу до престонице или чак никад и не стижу, а порески чиновници често се у врло кратком року енормно богате.[123] Међутим, то су више ванредне околности једног смутног времена него специфичне карактеристике управног система као таквог. Одговарајућа унутрашња предиспозиција свакако је постојала, само што се о њој, зачудо, мало зна.

Видели смо да су пред пореским контролорима стајале широке могућности за незаконито богаћење и да су они били у стању да их некажњено користе. Примери Јована Ватаца и Патрикиота довољно су јасни. Тамо где разлике међу порезницима и апографевсима ишчезавају у мешању њихових функција може се претпоставити постојање сличне ситуације. Али и тамо где је положај порезника био релативно издвојен наилази се на неке занимљиве појаве.

У простагми о уређењу државе из 1272. године, Михаило VIII посветио је посебну пажњу спречавању злоупотреба пореских органа. Он саветује сину да никада не превиђа жалбе из неке покрајине (χώρα) на тамошњег енергона, да га у таквим случајевима замени другим, а ако је и новац задржао, очигледно од неправилно сакупљених пореза, да му

[117] Солунски судија Арменопул, на пример, бар 1349. г. бавио се убирањем дажбина (Xer. Nr 26, 28).

[118] *Heisenberg*, Palaiologenzeit 79 придао је апографевсу вођење катастра и разрезивање пореза, а енергону убирање, али не говори ништа о њиховој међусобној вези. Мора се истаћи да је понекад у повељама из самог начина изражавања видљиво третирање обе врсте фискалних чиновника као једне целине. Cf. Alex. Lavr. 165 (дукс и апографевс Лемноса забрањује опорезивање Лавриних имања); Regel Nr 4, p. 18 (три категорије евентуалних нарушиоца имунитета: кефалије, диенергони и апографевси, свака друга особа). — *Ahrweiler*, Administration 67 проглашава енергона за шефа катепаникиона, а овај за фискалну јединицу. Од извора на које се ослања, један се односи на малоазијске прилике пре епохе Палеолога (*MM* IV, 86: 1238 — *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 308). Потписао га је апографевс и граматик катепаникија Смирне Јован Костомирис, а о енергону нема ни спомена. Биће да је Арвајлер мислила на једну простагму из следеће године (*MM* IV, 247) са почетком: γραμματικὲ τῆς βασιλείας μου ὁ ἐνεργῶν εἰς τὴν Σμύρνην, али је вероватно да енергон има овде уопштенији смисао (в. н. 101). Други извор је један од чувених формулара аката о именовању функционера, које је објавио Сатас (у овом случају MB VI, 641-42). Он међутим не може да буде сасвим слободно коришћен. Пре свега, један овакав документ о постављењу увек издаје цар, док у овом случају то чини дукс. Питање је стога да ли се овде уопште ради о сталном чиновнику. С друге стране, његове су компетенције прилично неодређене: он изглађује спорове и убире тзв. аир који је по свом пореклу судска глоба (в. гл. VI, стр. 142). Али такав тип „судија" непознат је у епоси Палеолога. Ни тумачење о порезнику није потпуно сигурно, јер, мада се аир најдуже задржава у рукама државе, нису остали порези у тој мери ишчезли да за њих нема места у овако општем акту. Погрешно је и *Сворососово*, Serment 108 домишљање да је у питању катепан.

[119] У оквиру наших истраживања испитана је 61 повеља (од друге половине XIII до XV века) са наведеним врстама чиновника против којих су уперене овакве забране. Порезници се спомињу у 46, а апографевси у само 20 повеља.

[120] MM IV, 211. Датум према *Dölger*, Chronologisches-Prosopographisches 314.

[121] MM VI, 210 (1262), 226 (1271).

[122] MM IV, 255-56 (1274: *Dölger*, o. c. 318).

[123] *Zakythinos*, Crise 85. Cf. *M. Treu*, Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae extant, Potsdam 1899, 20; Cant. I 19: I 93.18-23; Greg. VIII 6: I 319.18-21; XI 1: I 392.14-19.

се одузме претрагом и на основу правог доказа.[124] Нема сумње да је Михаилов савет био одраз искуства и животне свакодневице.

Разлог за жалбе о којима говори простагма Михаила VIII лежи свакако у самовласним притисцима приликом опорезивања. Тако је у XIII веку забележено да апографевс Смирне сам уводи неке дажбине.[125] У наредном столећу нешто слично чине енергони у области Рендине и Касандрије.[126] Немогуће је, међутим, дати сасвим одређен одговор на питање да ли је и у епоси Палеологâ било на снази закупљивање пореза, што је некад била раширена пракса у Византији. Ако јесте, а није било разлога да се таква пракса мења, онда је то био један од нарочито раширених извора злоупотреба.[127] Јер, као што је познато, у таквим случајевима закупац пореза утерује од пореских обвезника велике своте и преко суме прописане висином закупа. Иако нема конкретних примера сличних изнуђивања у ово доба, међу нацртима простагми о именовању функционерâ у провинцији сачуван је и један о додели права на закупљивање десетка од жетве (δέκατον τῆς γενηματικῆς πάσης εἰσόδου).[128] За коначна решења о закупу пореза, а поготову о злоупотребама с тим у вези, то је ипак сувише мало.

*

* *

Самосталан положај фискалних органа у систему власти позновизантијског доба је несумњив.[129] Међутим, уобличавању представе о фискално-финансијском апарату као потпуно посебном организму стоје на путу две значајне препреке. О првој је већ било речи. То је наглашена могућност, вероватно чешће остваривана него што можемо претпоставити, да провинцијски гувернери и њихов апарат преузму на себе дужности

[124] Ed. *Heisenberg*, Palaiologenzeit 41.95-105.

[125] MM IV, 86: ζητήματα, καθὼς αὐτὰ ἐτέθησαν παρ᾽ ἡμῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ δημοσιακὰ κεφάλαια. Према *Ahrweiler*, Smyrne 142 издавање овог документа пада у 1238. годину.

[126] Esph. Nr 11, 19-20: ἐπεὶ δὲ καί τινα (sc. ζητήματα) ἐπενοήθησαν παρὰ τοῖς κατὰ καιρὸν ἐνεργοῦσιν (датум: ?). У Трапезунту се чак дешавало да порески чиновници из једне области насилно убиру дажбине у другој, из Мацуке у Гимори (MM V, 278). Није немогуће да је сличне појаве познавало и Византијско Царство.

[127] Куповина ових положаја наговештена је код Григоре (Greg. VIII 6: I 317.14-16).

[128] *Sathas*, MB VI, 645. У епоси Палеологâ, када је већина пореза сакупљана у новцу, овај десетак (δεκατεία, δέκατον) представља такође новчано давање (један перпер на 10 модија земље). То је била основна сењоријална рента. В. сада *Осшрогорски*, Пронија 66 (= СД I, 207); *Dölger*, Schatzk. 176. Уп. и Schatzk. Nr 30, 12 (= Dion. Nr 17, 12): манастиру се уступа τὸ δέκατον καὶ τὸ ἄλλο ἅπαν εἰσόδημα. Ову десетину не треба мешати са δεκάτη (или такође δεκατεία) која је термин за царинска давања. О њима в. *H. Antoniadis-Bibicou*, Recherches sur les Douanes à Byzance, Paris 1963, 103 sq. која, нажалост, не увиђа ову разлику.

[129] О томе сведочи и Кантакузинова конфронтација између πολιτικὰ πράγματα и δημόσια πράγματα, којима руководе посебни функционери (Cant. III 8: II 62.7-14). *J. Verpeaux*, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ὁ μεσάζων, BSl 16 (1955) 278 претпоставља постојање две комплетне службе — управне и финансијске — са потпуно одвојеном структуром од врха наниже, али доказа за то нема. Оваква комбинација очевидно је сувише схематична и далеко од стварне ситуације.

пореских контролора — апографевса, па и самих порезника (в. гл. III, § 1, § 2d). Ова пракса, као типична за феудалну државу, временом је морала постајати све уобичајенијом. Друга препрека можда више лежи у немоћи историјске науке да кроз оскудне изворне вести докучи истину, него у стварном стању ствари, али она тиме не постаје мање озбиљна. Тако до данас није могао бити утврђен ни тачан изглед централне управе државних финансија овог времена, а камоли њене компетенције и везе са одговарајућим органима у провинцији.[130] С друге стране, из зографске хрисовуље цара Душана од априла 1346. године, дознаје се чак и за постојање пореских бироа у унутрашњости земље, бар у Солуну и Серу.[131] Чини се ипак да објашњење и у овом случају не треба тражити искључиво у празнинама изворног материјала, већ делимично и у споменутом преливању компетенција међу различитим гранама управе.

Финансије Царства у епоси Палеологâ нису могле бити поштеђене једне од основних противуречности административног система тог времена, противуречности између старих организационих принципа у провинцијској администрацији и нових потреба и схватања о њеној улози и

[130] Сигурно је само да постоји нека врста средишне благајне — царски вестиарион (cf. *Dölger*, Beiträge 27-35), али нема усклађених гледишта чак ни о статусу његовог управника. Cf. *J. Ebersolt*, Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin, Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, 86 sq. (протовестијарит); *Bréhier*, Institutions 149 и *Rayband*, Gouvernement 235 sq. (месазон или прокатимен вестијарија); *Dölger*, Beiträge 32 (протовестијарије). — Напоменимо да су због недостатка одговарајућих изворних података и резултати досадашњих истраживања о царинским установама овог доба врло мршави. *Tafrali*, Thessalonique 61 и *Stein*, Untersuchungen 29 утврдили су да постоје царински службеници. Даље од тога нису одмакли ни *J. Danstrup*, Indirect Taxation at Byzantium, Classica et Mediaevalia 8 (1946) 139-167, ни *G. Rouillard*, Les taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra, Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, 277-289, па чак ни Х. Антониадис-Бибику, са својом обимном и изврсном књигом о царинама (в. н. 129). Из многих аката јасно је да постоји комеркион — царинска такса у пословању са страним земљама и, истовремено, унутрашња такса у саобраћају и продаји добара — као и неке друге дажбине трошаринског карактера (како каже састављач савремене правне компилације, Арменопул: πάντες ὀφείλουσι κομμερκεύεσθαι — ed. *G. E. Heimbach*, Leipzig 1851, 312, § 18). Али док се у средњовизантијском периоду сусрећу различите врсте царинских чиновника, и у престоници и у провинцији (cf. *Antoniadis-Bibicou*, o. c. 169 sq.), у епоси Палеологâ очигледно више нема посебних царинских области, ни чиновника који су радили у њима. Комеркијарији повеља из овог доба спомињу се само у вези са царинама које плаћају или којих се ослобађају страни поданици. Cf. MM III, 80, 90, 108-109, 229 (= Марковић бр. 4, 18), 231 (= Марковић бр. 5, 12); ПП IV, 186, 233; *Tafel-Thomas*, Urkunden III, 73, 97, 142, 329; DVL I, 132, 157, 167, etc. Колико видим, једини изузетак је још из XIII века (вероватно 1273): Георгије Халуфа, ὁ ἐπικρατῶν τὸ κομμέρκιον τῆς Ἀναίας у М. Азији, али се ни за њега, у ствари, не каже изричито да је комеркијарије. У каснијем развоју администрације оно се звање никад неће појавити у вези са унутрашњим трошаринским таксама. Стога је могуће претпоставити да су њих преузели обични порески чиновници, или чак и представници управне власти, у складу са општом тенденцијом мешања дужности чиновника разних грана. Уосталом, и економска криза XIV века водила је наглом смањењу улоге царинске службе. Cf. Greg. XVII 1: II 842. 2-4. У истом смислу делују привилегије феудалних поседника и страних сила. В. сада *P. Lemerle*, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra, REB 19 (1961) 270.

[131] Соловјев-Мошин бр. 9, 38-42 (= Zogr. Nr 37, 32-33).

месту. Шта више, управо у финансијском апарату ова је противуречност нарочито уочљива. Јер док, као излаз из ње, кефалије и катепаникији представљају нове облике у управи у ужем смислу, у фискалном систему не запажа се адекватан развој, изузев што се енергони везују службом за катепаникије. Тако основни елементи финансијског апарата, створени пре овог времена, још увек постоје, али то не значи да они у свакој прилици функционишу на некадашњи начин. Отуда и уочљив раскорак између формалне, наслеђене структуре фискалног чиновништва и стварних компетенција његових припадника. У томе се могу запазити и знаци распадања управног организма, али, можда у још већој мери, и знаци прилагођавања тог организма феудалном друштвеном уређењу.

VI

СУДСТВО

Обнова Византије под Палеолозима значила је симболичну прекретницу у развоју управног система државе, било да је доносила собом неке нове појаве или давала замах процесима који су већ били у току. Нови организациони облици учврстили су се уместо многих старих, чије је време прошло и улога била одиграна. У таквим условима и организација правосуђа морала је добити одговарајуће карактеристичне елементе који су у духу читавог система. Када се долази до таквог или сличног закључка обично се, поодавно већ, мисли на судску реформу Андроника III из 1329. године, којом је уведена институција тзв. генералних судија Ромеја.[1] Својим значајем, ова новина потискивала је тако досад у други план изучавање судства у провинцији.

Али, с друге стране, није увек могуће открити чак ни неке основне принципе организације и деловања провинцијског правосуђа, било да су у питању посебни судски органи или установе које се правосудним пословима баве уз своје основне, другачије дужности. Разлог је двојак:

(а) Правна теорија епохе Палеологâ необично је сиромашна и „Шестокњижје" (Ἑξάβιβλος) истакнутог правника Константина Арменопула једино је дело о грађанском и кривичном праву, које се појавило у ово доба. Међутим, минимална је његова вредност за разумевање сувремених теоријских погледа — целовита и самостална сувремена правна мисао и не постоји —, јер оно представља компилацију чак неколико векова старије византијске кодификације.[2] Отуда је, природно, ово дело сасвим некорисно за проучавање позновизантијских судских институција.

(b) У читавом дипломатичком материјалу овог времена готово да је немогуће наићи на употребљив податак о кривичним процесима.

---

[1] Cf. *L. Petit*, La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329), EO 9 (1906) 134; *Lemerle*, Réforme, passim; *idem*, Recherches, passim.

[2] Cf. *Г. С. Маридакис*, 'Ο 'Αρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου, Τόμος Κ. 'Αρμενοπούλου, Солун 1952, 97.

То је велика празнина која се не може попунити релативним обиљем података о имовинско-правним споровима. Стога је свака данашња представа о судским установама и поступку у позновизантијској провинцији, унапред осуђена на извесну једностраност и непотпуност.

*

* *

Нема сумње да у провинцији велики број судских предмета није ни долазио на решавање пред било које локалне органе власти. Делом су их свакако апсорбовале централне судске институције.[3] Поготову од увођења праксе да генералне судије могу појединачно да иступају у унутрашњости, а да иза њихових одлука и у таквим случајевима стоји читав колегијум.[4] Још далеко више питања решавали су самостално они феудалци који су на својим доменима, на основу делимичног или потпуног судског имунитета, имали право да суде својим парицима.

Речено је овде (гл. I, стр. 8—9) да је у Византији развитак судског имунитета отпочео још у XI веку.[5] Речено је такође да су подаци о овој врсти имунитета до XIV века углавном врло оскудни, тако да се о његовом ширем замаху може говорити тек од тог времена. Дакле, развој патримонијалног судства над зависним сељацима управо у епоси Палеолога достиже свој пуни израз.[6] То је била логична последица читавог дотадањег развоја византијског феудализма, појава уосталом позната у свакој феудалној држави.

Патримонијално судство, са којим се посредно упознајемо кроз установу судског имунитета, подразумева у првом реду преношење права суђења парицима са државних органа на феудалне поседнике. Повеље којима се дарује судски имунитет крупним феудалцима, првенствено манастирима, представљају тако главни извор за овај вид правосуђа. Али управо због те чињенице може се претпоставити да је њиховим подацима осветљена само једна страна, мада основна, деловања приватног судства. Један документ као да баца нешто светла и на друге могућности. То је повеља Зоје Дукене Филантропине, вероватно из XIV века, којом се уверавају монаси манастира Јована Теолога на Патмосу, да њихова имања убудуће неће бити узнемиравана.[7] Ово обећање си-

[3] Уп. пресуду генералног судије Николе Матаранга из 1341 (Kutl. Nr 19). Уопште узев, није редак случај да чланови централног управног апарата добијају задатак да обаве понеку управну или судску дужност у провинцији. В. и MM IV, 178-82 (1293: в. нап. 20); Schatzk. Nr 59/60 (1295); Chil. Nr 123 (1333); Zogr. Nr 47 /= Facsimiles Nr 52 (1378)/.

[4] *Острогорски*, Историја 469.

[5] *А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X века, ВВ 11 (1956) 118 прве појаве феудалне приватне јурисдикције налази и у X веку.

[6] Чудноват је закључак *Каждана*, Виз. культура 82 да забрана уласка судијама на приватна имања значи непосредно потчињавање таквих имања централним судским органима, мимо локалних.

[7] MM VI, 247-48. Док. је без икаквог хронолошког елемента. У XIV век ставља га, мада са опрезношћу (perhaps), и *D. Polemis*, The Doukai, London 1968, 170. Он је предложио и читање задњег дела Зојиног презимена као Мурискиса, према

гурности има у виду, као бивше и будуће преступнике према монасима, Зојине ближе или даље рођаке и људе (ἄνθρωπος). Мада је стилизација документа доста неспретна, изгледа да су неки од тих људи из Зојине околине заузимали истакнуте управне функције на Патмосу, а потпуно је јасно да у питању нису никакви парици, већ личности од угледа.[8] Најинтересантније у читавој ствари је то, да обећање о неузнемиравању манастира није формално, јер Зоја изјављује да ће судити (νὰ κρίνεται ἔμπροσθεν μου) сваком ко буде откривен као кривац, не надокнади почињену штету и тако прекрши њену вољу (ὡς ἀθετῆς τοῦ ἡμετέρου γράμματος).

Зоја Филантропина своју исправу саставља на основу воље и уз сагласност супруга, али без његовог учешћа. Разлози за овакав поступак нису познати, па ни евентуални Зојин посебан статус у друштву. Но, очевидно је богатство и изузетан углед овог брачног пара славног имена. Њихов положај је такав да Зоја може да суди зависним лицима, чак и ако припадају властеоском кругу, чак и ако су њени рођаци. Усамљеност овог и оваквог податка онемогућава доношење далекосежних закључака, али свакако представља индицију да је патримонијално судство могло да обухвата, бар у имовинским парницама, и право моћног феудалца да суди својим вазалима. Случајеви као што је описани свакако су били ретки, мада не и изузетни. Јер, подаци о судском имунитету и иначе су врло оскудни. Њих је, у ствари, тако мало, да је у науци изражена оправдана сумња да је ова врста имунитета по размерама икад достигла одговарајуће пореске привилегије феудалних поседа.[9] За читавог постојања ове институције, наиме, забележено је свега петнаестак случајева даровања судског имунитета, од тога скоро половина пре епохе којом се бавимо.[10] Повеља Зоје Филантропине је утолико драгоценија, а општа и шира вредност њених података утолико сигурнија.

Мада оскудан, изворни материјал показује да је судски имунитет у доба Палеолога прилично раширена појава. Није потребно, међутим, да се задржавамо на појединостима овог питања, појединостима које је наука рашчистила, а које овде нису од примарне важности. Али је потребно подвући несумњиву чињеницу да држава и тада, у доба када даровање оваквог имунитета није више изузетан догађај, још увек нерадо испушта из својих руку судске прерогативе. Стога је и у XIV веку право приватног поседника да суди на свом домену, повластица која се дарује постепено и неравномерно, чак и на различитим имањима једног истог феудалног господара.[11] Основне линије овога процеса

Муриску (Moresco), ђеновљанском гусару и протовестијарију од 1305 (супруг?), о којем в. *Dölger*, Reg. IV, Nr 2276, 2287. Лако је могуће да је Зоја у некој ближој вези са Алексијем Дуком Филантропином, командантом јегејско-малоазијских острва тридесетих година XIV века (в. гл. II, стр. 52 и нап. 146а).

[8] То није схватио *Polemis*, о. с. 170.

[9] Уп. *Острогорский*, Иммунитет 96, 105 сл. (= СД I, 465, 478).

[10] Исто, 96 (465) сл.

[11] Исто, 106 (479).

наука је већ запазила изучавањем установе тзв. аира (ἀήρ).[12] На њене резултате ваља се овде укратко подсетити.

Аир, познат пре XIV века као аерикон (ἀερικόν), првобитно је судска глоба која је у XI веку прерасла у сталну допунску пореску обавезу сеоске општине. Али и као стални намет, аир задржава основно значење казне за преступ. То се види најбоље по двема његовим познатим ставкама, које се јављају управо у доба Палеолога, предвиђеним за искупљивање најтежих злочина — убиства (φόνος, φονικόν) и отмице (παρθενοφθορία). Стога је у праву убирања аира садржано и право суђења. Тако се обим судског имунитета непосредно огледа у привилегији феудалца да убире ову дажбину. А та се привилегија, када се даје, даје врло постепено. Држава, наиме, обично придржава своја права на фоникон и партенофторију, а ретко уступа имунисту читав аир.[12a] Другим речима, феудални поседник који се користи привилегијама судског имунитета, има јурисдикцију првенствено у грађанским споровима и лакшим кривичним делима.[12b] Суђење за најтеже преступе остаје и најдуже у надлежности званичних установа.

*

* *

Нема сумње да је добар део кривичних предмета, у целини или делимично, вођен од стране овлашћених органа у провинцији, без мешања централних судских институција. Због тога што писани материјал са таквих процеса није сачуван, један узгредан податак из судске праксе с почетка XIV века, представља основицу даљих разматрања у овом правцу. Његова садржина, при томе, слаже се врло лепо са нашим општијим сазнањима о тадашњим погледима на судство.

Из хрисовуље Андроника II канинској епископији (јуни 1307) види се да је епископ молио измену дотадашњег обичаја да се, као (секундарна) казна за убиство које изврши неко од епископских парика или клирика, конфискује читава имовина злочинца, а његовим суседима намеће велика глоба (ζημίαν οὐκ ὀλίγην).[13] Цар се сложио са молбом и одредио да: (а) ако убица има жену и децу, фоникон се састоји из половине, а ако нема породицу, из читаве његове покретне имовине; (b) његова парцела остаје у сваком случају епископији; (c) суседи из истог села не плаћају фоникон ако нису умешани у убиство

[12] За аир в. у првом реду *Острогорский*, Писц. книги 299 сл. (= СД I, 110 сл.); *исти*, Иммунитет 101 сл. (= СД I, 473 сл.), где је дат и комплетан преглед литературе о овом питању (нап. 207—213).

[12a] Могуће је, изузетно, и даровање потпуног судског и пореског имунитета у једном маху. Тако трапезунтски цар Алексије III поступа према сумелском манастиру 1364 (ММ V, 279).

[12b] Уз познате манастирске привилегије, описане у делима проф. Острогорског о имунитету, уп. и податке о судским правима каваларноса Сиргариса на сопственим имањима у првој половини XIII века (ММ IV, 41, 81), као и очигледан судски имунитет, потврђен 1361. Јовану Цафи Урсину, господару Арте (Соловјев-Мошин бр. 32, 72-74).

[13] *Alexander*, Chrysobull of Kanina 180.70-181.77.

или ако је до њега дошло несрећним случајем.[14] Посебно је интересантно да и пре епископове молбе и после царевог одговора кажњавање врши дукс Берата и Канине (ὁ κατὰ καιροὺς δουκεύων εἰς τὴν ἐκεῖσε χώραν), који је по рангу очевидно иза тамошњег кефалије мада не и подређен њему, а убрани фоникон одлази државној благајни (ἀπαιτῇ τὸ μέρος τοῦ δημοσίου).[15]

Канинском хрисовуљом Андроника II смањен је превелики фоникон који је шкодио економским интересима епископије, али међусобни односи главних актера — државе, епископа и парика — остају непромењени. Над својим парицима епископ, по свој прилици, има грађанску јурисдикцију, делом можда и кривичну. Суђење за убиство, тај најтежи преступ, налази се међутим у надлежности државе. Што је најинтересантније, при томе се не појављује никакав суд, поготову не суд у коме би епископ имао удела, а улога дукса сувише је истакнута да би се могла сматрати искључиво полицијском. Велика је вероватноћа да су у овом случају дошле до изражаја судске прерогативе провинцијских административних органа, познате у овој а и ранијим епохама византијске историје. Јер, није ли се већ у средњовизантијском периоду дешавало да управници тема буду надлежни за све врсте суђења (κρίσεις χρηματικαί, ἰδιωτικαί, ἐγκληματικαί)?[16]

Византологија је одавно закључила, из докумената о имовинским процесима првенствено, да је у доба Палеолога коначно ишчезла судска провинцијска организација, чија посебност, уосталом, никад и није била недвосмислено изражена и стриктно спроведена.[17] Већ у XI веку јављају се јасни примери паралелних судских компетенција управних и фискалних функционера.[18] У XIII веку ова је симбиоза власти коначно постала типична, упоредо са нестанком некадашњих тематских судија (κριταὶ θεματικοί).[19] Потпуни нестанак професионалних судија у провинцији у наредним столећима прати и ограничавање израза судија (κριτής) на неколико функционера централне власти и тзв. генералне судије, дакле органе који ни у ком случају немају локални карактер.[20] У таквим околностима очевидно, институције које нису превасходно судске, преузимају читаву цивилну јурисдикцију. Помањкање изворних података, међутим, често ствара велике проблеме приликом идентификације тих институција.

[14] Ib., 181.83-182.106.

[15] Ib., 181.73, 85.

[16] Cf. *Ahrweiler*, Administration 67.

[17] Cf. *Stein*, Untersuchungen 27; *Bratianu*, Privilèges 114; *Острогорский*, Иммунитет 97 сл. (= СД I, 467 сл.).

[18] Cf. Schatzk. Nr 35, 45-54 (1079). В. сада, још и за раније време, улогу претора-судије према *Ahrweiler*, Administration 67 sq.

[19] Cf. *Zacharia*, Geschichte 353 sq.; *Tafrali*, Thessalonique 61-66; *Ангелов*, К вопросу фем 66-74; *Горянов*, Иммунитет 106. За XII в. *P. Lemerle*, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade, REB 19 (1961) 263 утврдио је паралелно постојање професионалних судија и управних функционера са судским компетенцијама.

[20] То су πρωτασηκρῆτις, κριτὴς τοῦ βήλου и κριτὴς τοῦ σεκρέτου, чији је положај првенствено церемонијалне природе. Последња двојица чак не постоје у основној, Псеудо-Кодиновој, листи функционера XIV века. Уп. Pseudo-Cod., index

Данас је раширено мишљење да је у позновизантијско доба не само знатно избледела разлика између правосуђа државних органа и црквеног правосуђа, него и да је црква постала преовладавајући правни фактор у животу земље, што се у унутрашњости огледа у постојању мешовитих духовно-лаичких судова којима председавају висока свештена лица, обично епископи и митрополити, и чија се надлежност протеже на сваку врсту спорова.[21] Доиста, огромна већина сачуваних судских одлука из последња два века Византије донета је од стране колегијума међу чијим се потписницима световна лица налазе у мањини или као другоразредни чинилац, чак и када се решавају питања која на први поглед немају никакве везе са црквом.[22] Такође су практично све приватно-правне исправе овог времена потписивали, као сведоци и оверитељи, духовни достојанственици. Шта више, има случајева, како с почетка тако и са краја периода о којем је реч, да државни функционери и угледни земљопоседници буду у већини приликом доношења пресуде, а акт ипак оверавају, и тиме му дају основне карактеристике, функционери митрополије. Средином или у другој половини XIII века,

gтес. Одређенији је положај κριτὴς τοῦ (θεοφρουρήτου) φωσσάτου који је по Псеудо-Кодину заиста судија за чисто војничка питања (p. 184. 25-31). Носилац овог достојанства могао је, бар на почетку епохе Палеологâ, да суди и у грађанским споровима, као што то 1293 (*Ahrweiler*, Smyrne 150) чини Константин Хилас (MM IV, 178-82, 272, 273). (Проблематична је вредност претпоставке *Ahrweiler*, Smyrne 150-51 да је К. Х. дукс Тракесиона).

Неколико фрагментарних података о судијама изван овог круга не слаби нашу тврдњу, јер не говори у прилог постојању професионалних локалних судија. Више пута издавани (cf. *V. Laurent*, Les sceaux byzantins du médaillier Vatican, Città del Vaticano 1962, Nr 130) печат судије Данила (κριτὴς Δανιήλ), с краја XIII и почетка XIV века (?), непрецизношћу текста омогућава најразличитије комбинације о стварном статусу аутора, поготову зато што ово време не познаје ниједан сличан печат. Никола Науплањанин каже за себе 1440. да је βασιλικῇ ἐξουσίᾳ δημοσιακὸς νοτάριος καὶ τεταγμένος κριτής (*E. Gerland*, Neue Quellen zur Geschichte des Erzbistums Patras, Leipzig 1903, 226), али он је, у ствари, чиновник епископије у Патрасу /cancellarius et scriba curie Patracensis (1430): *Gerland*, o. c. 216 и 220 (1436) /. Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 127 sq. У трапезунтској држави, орфанотроф Пилипас, κριτὴς πάσης Ματζούκας из 1367. г. (*F. I. Uspenskij — V. V. Beneshevich*, Actes de Vazélon, Leningrad 1927, Nr 120, 27-29), несумњиво је генерални судија (в. о њима op. cit., p. LVIII sq.) задужен за ову пространу област, како се то радило и у Византији. Најзад, κριτὴς којег спомиње Кантакузин (III 8: II 62.7-14) у свом поређењу *уйравне* и *фискалне* власти (πολιτικὰ — δημόσια πράγματα) није ништа друго, до метафорична ознака за управника провинције, који се ставља као противтежа апографевсу (ἐξισωτής). У Византији је раније било распрострањено овакво ословљавање (cf. *Bréhier*, Institutions 219) и Кантакузин га употребљава, јер подвлачи бригу овог функционера за законитост у градовима (εὐνομίαν τοῖς πόλεσι παρασκευάζει). Уп. акт о постављењу кефалија, где је εὐνομία прва по реду цивилна област кефалијиног деловања (*Sathas*, MB VI, 642.16).

[21] Cf. *Zachariä*, Geschichte 385-89; *Јиречек*, Историја II, 120; *Bréhier*, Institutions 236; *Lemerle*, Réforme 295-96; *idem*, Recherches 370 и многи други аутори. Слично, али са извесном оградом и *Bratianu*, Privilèges 112. *Stein*, Untersuchungen 6 сматрао је позновизантијску државу теократском, црквено право током читаве византијске историје супериорним над цивилним и, следствено томе, епископске судове доминантном појавом у провинцијском судству епохе Палеологâ (27).

[22] Уп. нпр., као карактеристичне случајеве, Xer. Nr 12 (1295); Chil. Nr Nr 12 (1296), 21 (1304), 27 (1314), 97 (1324), 127 (1336), 144 (1355); Kutl. Nr 7 (1305); Pantocr. Nr 6 (1384).

на пример, настала је пресуда у спору манастира Стилоса и Лемвоса око неких маслињака и њива, у чијем је доношењу учествовало тринаест световњака (они се поименично наводе а било је и других), од којих бар првих осам припадају властеоском сталежу.[23] Потписан је, међутим, само примикирије табуларијâ смирнанске митрополије. Још јаснији је пример судског акта епископа Мелетија из Кампаније, у спору Ивирона и породице Аргиропул (1421). Потписници су он сам и велики хартофилакс солунске митрополије Никола Превезијан, а у документу јасно стоји да је пресуда донета уз учешће οὐκ ὀλίγων ἀρχόντων τῆς συγκλήτου τῶν οἰκείων τῷ... βασιλεῖ καὶ ..τῷ δεσπότῃ, међу којима су чак била два Палеолога, један Метохит и један Филантропин.[24]

Мора се подвући, међутим, да извори који упућују на закључак о апсолутној превласти цркве у провинцијском судству под Палеолозима, представљају у својој бити одраз само једног дела стварности, одсликавају само један вид делатности византијског правосуђа. Јер, сви су посвећени решавању питања из области грађанског права, обично решавању имовинских спорова, и то најчешће оних у којима је нека црквена институција заинтересована страна. Значај цркве на овом пољу је разумљив, с обзиром на њену велику улогу у регулисању понашања и морала друштва, на улогу духовника као помиритеља и на вредност њихове пресуде или сведочења у наведеним питањима. Али то никако не значи да је описаним мешовитим судовима под окриљем цркве била поверена ингеренција над читавим системом правосуђа, а још мање да они сами чине једине карике тог система.[25] Не каже узалуд патријарх Филотеј у XIV веку (1371) да егзарси солунске митрополије могу да решавају судске предмете, црквене и цивилне, свих духовних лица али и свих световњака „који *желе* да од цркве добију решење властитих предмета (спорова)" (βουλόμενοι παρὰ τῆς ἐκκλησίας τὴν τῶν ἰδίων ὑποθέσεων λαμβάνειν διόρθωσιν).[26] Дакле, чак и у предметима који не спадају у област кривичног права, јер очевидно је само о таквима реч у Филотејевом писму, решења није морао обавезно да доноси епископски суд. О томе сведоче и обећање наследникâ Георгија Исариса (1374)

[23] MM IV, 93-94.

[24] Schatzk. Nr 102, 11-14.

[25] Уосталом, колика год била улога цркве у животу Византије, сигурно је да ни појединa свештена лица ни клер као корпорација, аморфна у суштини јер обухвата различите социјалне слојеве, бар у епоси Комнинâ и Палеологâ немају тако утицајно место у државној управи уопште, као што се обично мисли. Cf. *H.—G. Beck*, Kirche und Klerus im staatlichen Leben von Byzanz, REB 24 (1966) 1-24, нарочито 8, 16 сл. Дешава се чак да клер и у неким од процеса, или оверавања аката, у којима је његов примат иначе несумњив, има другоразредну улогу, уколико су лаички функционери делегати централне власти. Cf. MM IV, 178-82 (1293); Schatzk. Nr 59/60 (1295); Chil. Nr 123 (1333). С друге стране, могуће је и да цивили учествују у доношењу одлука у чисто теолошким споровима пред синодом. Cf. MM I, 177 (1337). Мешање кефалије у црквене ствари могло је бити и незаконито. Уп. Соловјев-Мошин, бр. 33, 82-91.

[26] Читав одломак гласи: (егзарси митрополије могу) ἔτι τε ἀνακρίνειν καὶ ἐξετάζειν τὰς δεομένας ἐξετάσεως ὑποθέσεις ἐκκλησιαστικάς τε καὶ κοσμικὰς τῶν τε κληρικῶν καὶ ἱερομένων πάντων, ... καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων, ὅσοι τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου καὶ ὅσοι τοῦ κοσμικοῦ, βουλόμενοι ... etc., text. cit. (MM I, 567).

да поводом његовог наслеђа неће потезати Хиландар εἰς κρίσιν αὐθεντικὴν ἢ ἐκκλησιαστικὴν ἢ δημοσιακήν[27], а такође и подвлачење разлике у два маха, почетком и крајем XIV века, између црквеног и цивилног суда (δικαστήριον ἐκκλησιαστικόν τε καὶ πολιτικόν) као надлежних за имовинске процесе.[28]

У имовинским споровима пресуда је могла бити донета и изван било каквог судског трибунала, у поступку који би се могао назвати судским, али и управним. Треба се само подсетити на карактер неких одлука чиновника којима је била поверавана финансијско-катастарска контрола и ревизија, о чему је већ било речи на одговарајућем месту (гл. V, стр. 116 сл., 127 сл.). Тако је Константин Макрин тридесетих година XIV века одиграо запажену улогу у решавању једног дуготрајног спора између манастира Есфигмен и становника Рендине. Таква је била и улога једног великог аднумијаста непознатог имена у спору Зографа и Хиландара, с краја XIII века[29], и солунског апографевса Павла Газиса и двојице његових колега у спору Ксиропотама и Дохијара, с почетка XV века. Иза оваквих момената крије се, нема сумње, смисао малочас споменуте δημοσιακὴ κρίσις, о којој говори обећање Исарисових наследника Хиландару.

Због наведених појава утолико оштрије поставља се проблем надлежности за кривичне предмете, о којима нема ни речи у било којем од докумената црквених судова. Као што је речено на почетку поглавља, једнострана оријентисаност сачуваног изворног материјала на грађанско-правна питање, чини овај проблем веома компликованим.

Морамо се сада вратити неким појавама о којима је већ било речи. Видели смо да је још у време пре династије Палеологā, упоредо са јачањем и размахом феудалних снага, уочљиво све изразитије и обухватније преузимање судских компетенција од стране управних органа (и феудалних поседника делимично). У основи, типичан за епоху феудализма уопште, такав развој сасвим је саобразан и кретањима у византијском друштву, за које римски узори разуђеног државног механизма постају све даља и магловитија прошлост. Под Палеолозима, разумљиво, овај процес је могао само да се даље продуби и природно је очекивати да су кефалије, наслеђујући некадашње провинцијске управнике, наследили, али у проширеном облику, и судијска овлашћења својих претходника.[30]

---

[27] Chil. Nr 154, 33. О лаичком судству као конкуренту црквеног в. *А. Христофилопулос*, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ΕΕΒΣ 18 (1948) 199 sq.

[28] Esph. Nr 3, 48-49 (1301); *Венс*, Γράμματα Nr 9, 16 (1392/3). Под цивилним „судом" свакако се подразумева привремени судски скуп лаичких достојанственика, или скуп у којем они чине већину у односу на духовна лица.

[29] *Мошин*, Акти 176 н. 5 из овога је извукао погрешан закључак да је велики аднумијаст судски орган, па га чак назива „велики судија аднумијаст". О стварном садржају овог достојанства в. гл. V, н. 25.

[30] Наука је већ уочила и дотакла, мада сасвим узгредно, овај вид делатности кефалија. Cf. *Stein*, Untersuchungen 27; *Bréhier*, Institutions 236. Уз многе очигледне примере којима се бавимо уп. и једно посредно сведочанство о кефалији—судији (*Mošin-Sovre*, Supplementa, Nr 2, 9-14).

Расправљајући о компетенцијама кефалија (гл. III, § 2d), указали смо не само на њихово учешће у раду мешовитих судских колегијума, што је случај и са другим провинцијским функционерима (прокатименом и кастрофилаксом, на пример), него и на могућност да њихова улога у локалном судству буде примарна. Сада је тренутак да се ово питање ближе размотри.

Нацрт простагме о постављењу кефалије, међу његовим дужностима, наводи бригу о законитости, као и о једнакости и исправности свих становника на подручју које му је поверено.[31] За Кантакузина је то чак основна дужност локалног шефа провинцијског управног апарата, којег стога, у моменту када о њој расправља, назива судијом (κριτής), старинским и ретким именом у овом значењу.[32] Цар-писац не подвлачи без разлога старање о законитости у свом сумарном и узгредном осврту на цивилну управу (πολιτικὰ πράγματα). И у акту о постављењу то је једина конкретнија цивилна дужност кефалије, после уопштене примедбе о њему као градском управљачу.[33] Она је свакако укључивала право на предузимање полицијских мера, упоредо са доношењем судских одлука и руковођењем управом у ужем смислу. Ширину кефалијиних овлашћења у обезбеђивању реда и законитог поретка лепо показује чињеница да је он располагао правом протеривања политички непожељне особе (δημοταράκτης) са свог подручја.[33a]

Као судија, кефалија је могао — видели смо — да иступа самостално у споровима парика и, уопште, мање важним споровима.[34] У сложенијим околностима он је председавао једном непрофесионалном судском скупу угледних људи, како показује пример серског кефалије Михаила Аврамбакиса који већ делује у српској служби, али несумњиво још увек по византијским узорима.[35] Ближа обавештења даје чувена јањинска хрисовуља из 1319. године: „наређује царство ми да се изаберу виђени (καλοί) људи међу житељима тог града и поставе као судије да суде и поравнавају спорове који се у њему случе, заједно са њиховим кефалијом".[36] Из надлежности овога тела при томе се изузимају предмети који спадају у делокруг епископског суда.

---

[31] *Sathas*, MB VI, 642.16-17: (φροντίζειν καὶ ἐπιμελεῖσθαι)... τῆς εὐνομίας καὶ ἰσότητος καὶ δικαιοπραγίας τῶν ἐποίκων πάντων.

[32] Cant. III 8: II 62.7-10. Уп. сада нап. 20.

[33] Разуме се да је и странцима морала да падне у очи ова страна кефалијине делатности, али су одговарајућа сведочанства изостала. *Zakythinos*, Desp. II, 127 n. 2 инсистира на важности, у овом смислу, сведочанства арапског путописца Ибн-Батута који је између 1328. и 1330. г. забележио да Византинци судију називају Anndjechi Cafàly (cf. *Tafrali*, Thessalonique 66 n. 3). Очевидна је, истина, веза cafàly — κεφαλή, али је податак за нас практично неупотребљив због тога што Ибн-Батут под наведеним називом описује судију који је свештено лице, окружен бројним писарима и ради у Цариграду. Чини се да је путописац имао сусрет са једним од два генерална судије са духовним чином и то, судећи по споменутој хронологији, убрзо после увођења ове функције.

[33a] MM V, 80 (1319).

[34] Уп. гл. III, стр. 91—93 и нап. 141-141b, 146, 147.

[35] В. гл. III, стр. 91—92.

[36] MM V, 81.

На одређени начин, одредба јањинске хрисовуље значила је и привилегију за грађане, али је она првенствено санкционисала постојање суда локалних феудалних поседника, окупљених око царевог намесника.[36a] Такав поредак ствари могао се свакако сусрести у већини провинцијских средишта. Слику праве и заиста изузетне привилегије у аутономном организовању судства, независног од представника царске власти, пружа тек агрировуља деспота Теодора II Палеолога (1416—1443), дарована Монемвасији.[37] Њоме се, између осталих повластица, укидају судске таксе (κριτικόν) у корист кефалије и других феудалаца (κἂν τε ἄρχων, κἂν ἄλλος τις αὐθεντικὸς ἄνθρωπος), и образује градски суд (σεκρέτον) надлежан за грађане Монемвасије, који се тиме изузимају из јурисдикције кефалије и његовог феудалног суда.[38] Изузетност овог чина и новостворене ситуације огледа се и у томе, што је Монемвасија истом повељом добила право пружања азила починитељу било каквог преступа, осим велеиздаје.[39]

На основу изложених података о правосудним компетенцијама кефалија и њихових судских колегијума, постаје прилично јасно у чијим се рукама у провинцији налази одговорност за вођење кривичних поступака. Као највиши административни орган у локалним размерама у унутрашњости Византије, кефалија је уз помоћ угледних чланова феудалних породица имао право и био у стању да изрекне пресуду у било каквом случају који није ишао пред централне судске трибунале. О оваквим овлашћењима провинцијских управних органа сведочи и цитирани податак канинске хрисовуље из 1307. године, о иследиваљу убиства и материјалној казни — фоникону — коју ти органи стављају на терет починиоца, његових рођака и суседа.

Тако у епоси Палеологâ упоредо живе различите форме правосуђа. У грађанским предметима јурисдикцију имају управни функционери у ужем смислу — кефалије, фискални функционери и, у највећем обиму, духовни судови или мешовити судови под окриљем цркве. У кривичним предметима улога провинцијских гувернера била је, по свој прилици, не само примарна него и искључива.[40] Примећено је већ да је ова ситуација у основи слична оној која се заводи 176. чланом Душанова Законика, по којем у кривичним стварима суди кефалија заједно са изабраним грађанима, а у грађанским — митрополитски суд.[41] Иако су, као што је познато, позајмице из византијског права у Србију долазиле преко старијих правних споменика, који су истина у теорији били на

[36a] В. сада *Zakythinos*, Processus 506.

[37] MM V, 171-74. О контроверзама око ауторства овог документа уп. *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 100 н. 42. Хронологија Теодорове владе према *Ферјанчић*, Деспоти 114.

[38] Doc. cit. 172, 173.

[39] Ib., 174. Дела издаје и непослушности према владару била су у надлежности високих функционера државе, који су се посебно окупљали ради суђења. Cf. Cant. I 14: I 67-68 (суђење Андронику III, 1321); MM V, 261 (1342). Такве судове, зацело, има на уму и Псеудо-Кодин (Pseudo-Cod., 178.31-33).

[40] Уп. *Соловјев*, Судије и суд 158. Аутор је до овог закључка дошао на примеру Јањине.

[41] *Соловјев*, н. д. 158.

снази и у самој Византији под Палеолозима, јер других практично није било, коинциденција око улоге кефалије у правосуђу једне и друге земље врло је животна и сувремена.[42] Споменута подела судских надлежности у Византији можда није била увек тако прецизно спроведена као у Србији, а свакако није изражена кроз законску форму, али је основна интенција била иста. Отуда је несумњиво потекао један део инспирације српског законодавца.

* * *

Организација судства у византијској провинцији, која је овде описана, задржава се у главним линијама кроз читаву епоху Палеологâ. Познато је да је њена неефикасност, проистекла из пословичне корумпираности и непрофесионалности судског апарата, одвела реформама из 1296. и 1329. године, којима је покушано да један специјализовани централни суд поведе надзор над читавим правосуђем.[43] Међутим, време за такве захвате било је прошло. У феудалној Византији, са њеним у XIV веку све лабавијим унутрашњим везама, овај суд тзв. генералних судија Ромеја није успео да реши ниједан од проблема због којих је основан.[44] Његов недовољан контакт са унутрашњошћу земље био је тако очигледан да је убрзо учињен покушај да се овај недостатак отклони. Тако се од четрдесетих година XIV века постепено појављују генералне судије, без епитета τῶν Ῥωμαίων, у Солуну, на Лемносу и у Мореји.[45]

[42] Природно, управо због начина на који византијско право продире у Србију, судски колегијум од три члана + кефалија, који уводи Душан, није непосредно преузет из правне праксе Византије. У њој, у XIV веку, тројни колегијум више не постоји, осим у теоријским списима. В. сада *Zachariä*, Geschichte 362.

[43] За ове реформе уп. *Lemerle*, Réforme, passim; *idem*, Recherches, passim. О генералним судијама пред крај XIV века уп. *Schilbach*, Hypotyposis, passim.

[44] О коруптивности самих генералних судија в. литературу из претходне напомене. Уп. и *I. Ševčenko*, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, Byz. 19 (1949) 247—259. За неефикасност и подмитљивост судства и његов изразито феудално-класни карактер в. М. Мазарис, Διάλογος νεκρικός, ed., *A. Ellissen*, Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur, IV, Leipzig 1860, I, 5, pp. 198-99.

[45] Cf. *Lemerle*, Réforme 314 sq.; *idem*, Recherches 380. Изван Византије, генералне судије постоје у Трапезунту, на (франачком) Кипру и у српској Серској држави. О последњима в. посебну студију *Г. Острогорског*, Les juges généraux de Serrès, Mélanges René Crozet, Poitiers 1966, 1317—1325 (= СД IV, 257—270). Посебан је положај лариског митрополита Антонија, генералног судије τῶν Ῥωμαίων за владе Симеона Палеолога у Тесалији. Јер, из времена византијске власти, у овој области није познат ниједан генерални судија. То није био ни сам Антоније, тада (1340) већ митрополит (cf. *Веис*, Γράμματα Nr 18, 112-13). Он није био генерални судија ни много касније (1356), у епоси међувлашћа (cf. *Теохаридис*, Τζαμπλάκωνες 137). Највиши судијски положај Антоније добија тек у време Симеона Палеолога /*Веис*, о. c. Nr 4, 18-21: 1359 (дат.: *N. Bees*, Zur Schriftstellerei des Antonios von Larissa, Byz. Neugr. Jahrbb. 12, 1936, 310); Соловјев-Мошин бр. 33, 99-101 (= *Веис*, Γράμματα Nr 22, 39-40): 1362/. Ова чињеница карактерише Антонија као врховног судског органа Симеонове државе. Епитет τῶν Ῥωμαίων он носи у складу са Симеоновим ослањањем на византијску државну традицију. Уп. *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 75, 75 н. 64.

Али ове такорећи локалне генералне судије, строго узев, нису оруђе Цариграда у контроли провинција.[46] Упадљиво је да су они распоређени на исти начин као и „опште" кефалије из прве половине XIV века (в. гл. III, § 2с); у истим областима у којима се затим образују најкрупније апанаже. Према томе, судбина њихова повезана је непосредно са историјом фактичког разједињавања Царства. Овај тип генералних судија појавио се, као и „опште" кефалије, у напору централне власти да у администрацији и судству образује преносни механизам ка тадашњим сићушним провинцијама. Уместо да буде кочница разједињујућим токовима, овај систем показао се само као прелазни облик који се преображава у систем полунезависних апанажа. У таквим околностима, генералне судије у унутрашњости врло брзо постају врховна судска инстанца највећих апанажа.[47] Провинцијски органи у правом смислу они нису били.

[46] Тако, међутим, мисле *Dölger*, Schatzk. 71; Theocharidis 76.

[47] У Мореји су, истина, забележени тек у XV веку (cf. *Zakythinos*, Desp. II, 130 sq.), али је невероватно да је управо ова, у највећој мери посебна, област тако дуго чекала на сопствене генералне судије. Очевидно је да наша сазнања овде погађа неповољан хронолошки распоред малог броја очуваних извора.

VII

ПРИВИЛЕГИЈЕ ГРАДОВА

Покушај да се изгради заокругљена представа о стању администрације у позновизантијској провинцији, захтева да се посвети пуна пажња издвојеном и привилегованом положају неких градова. Но, расправљати о овом питању данас, представља посао који тешко доноси праве плодове. Искористљивих извора врло је мало, а њихови подаци застрашујуће су непотпуни и готово искључиво оријентисани ка великим градовима. С друге стране, проблем градске самоуправе побуђује велико интересовање и у овој, као и у свим другим историјским епохама. У сукобу тог изразитог интересовања и незнатних конкретних обавештења никла су многа мишљења која носе печат исконструисаности. Она, наиме, урећењу касновизантијских градова често придају особине која се из извора, у најмању руку, тешко могу ишчитати. Јер, ретко је у ком питању византијске историје присутна тако велика опасност настанка погрешних представа, ако се на основу неколицине усамљених података прибегава стварању уопштене схеме, као у питању градских самоуправних привилегија. Разлог је прост: нису сви градови добијали истоветне повластице у исто време, тако да инсистирање на постојању типизираних установа, у овом случају обично има врло проблематичну вредност. Покушаћемо да укажемо ближе на овај моменат, са тежњом не да спроведемо нова детаљна истраживања, јер то би захтевало посебну монографију, него да потражимо право место и улогу градских привилегија у позновизантијском управном систему.

*
* *

Сви византијски градови показују извесну заједничку организазациону црту, јер на челу свакога од њих налази се кефалија (в. гл. III, §§ 1, 2). Али то нипошто не значи да разлика међу њима није било, и то врло упадљивих. Најупадљивије су свакако између Цариграда и Солуна, с једне, и осталих градова, с друге стране.

Величина и традиционални углед Цариграда дају овом граду у доба Палеолога изузетан значај и ван граница Византије, више чак него у ранијим временима, јер је сада уочљивији несклад између осиромашених и по пространству скучених провинција и релативно још увек сјајне престонице (в. увод, стр. 4). У ово доба, међутим, престоници се по значају више него икад приближује Солун, вековима већ други по рангу град Царства. Уз њу, нарочито после пада Једрена 1362. године, то је једини прави урбани центар у земљи.[1]

Положај Солуна био је увек посебан.[2] Али од времена када је, у XIII веку, неколико деценија био средиште самосталне државе, Солун се толико уздигао да се, у ствари, више не може сврставати међу провинцијске градове. Његов политички значај поново нагло расте у наредном столећу, одкад је постао резиденција млађих чланова династије и центар једне од најзначајнијих апанажа. Па и мимо тога, по броју становника, величини својих привилегија, постојању сената, Солун се издваја од свих осталих градова у унутрашњости.[3] Његов златни век наступа у XIV столећу и тада је он и велики интелектуални и уметнички центар, значајнији на махове и од самог Цариграда.[4] Још 1423. године, већ у доба опадања и једног преживљеног турског освајања, Солун се могао подичити са 40.000 становника, у време када Цариград једва да је био многољуднији.[5]

Ове су околности савременици јасно запажали. Анонимни западни путописац бележи 1437. године за Солун: cui civitati post Romam et Constantinopolim nulla alia in christianitate in magnitudine similis esse existimatur.[6] У истом смислу врло су драгоцени и подаци византијских докумената из доба Палеолога. У њима, Солун је најчешће πόλις и θεόσωστος πόλις (в. гл. II, § 4), али се сусрећу и изрази μεγαλόπολις[7] и (θεόσωστος καὶ) περιφανὴς πόλις[7a]. Осим Цариграда, ниједан византијски град не може се похвалити оваквим рангирањем. Јер чак и они међу њима који се заслужено називају πόλις, готово исто тако често и равноправно, наравно уколико се уопште спомињу више него једном, добивају и ознаку κάστρον, а каткад и τόπος.[8] Данас нема више никакве

[1] *G. T. Dennis*, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica (1382—1387), Roma 1960, 52.

[2] *Kirsten*, Stadt 38.

[3] Ib., 38 f.

[4] Уп. *Tafrali*, Thessalonique 149 и низ радова *А. Е. Вакалопулоса:* Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ I, Солун 1961, 83 sq.; A History of Thessaloniki, Thess. 1963, 51 sq.; Μακεδονία 30 sq. У Солуну се одвија велики део или читава делатност Нићифора Хумна, Томе Магистра, Димитрија и Прохора Кидона, Константина Арменопула, Григорија Паламе, Нила и Николе Кавасиласа, Матије Властара.

[5] Cf. *Tafrali*, Thessalonique 16; *Горянов*, Город 166 сл.; *A. M. Schneider*, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 9 (1949) 236 sq.

[6] *Сп. Ламброс*, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ΝΕ 7 (1910) 364.

[7] MM IV, 338 (после 1274); MM I, 43 (1316).

[7a] Schatzk. Nr 42, 16 (1406); Ktenas Nr 10, 2 (1415).

[8] Наводим карактеристичне случајеве неколико у сваком погледу значајних градова. *Сер:* κάστρον — Kutl. Nr 8, 12; Chil. Nr 105, 12; Regel Nr 4, p. 16; Prodr.

сумње у идентичност значења термина полис и кастрон у позновизантијско доба (у повељама стоји често ἅπασαι χῶραι καὶ τὰ κάστρα τῆς βασιλείας μου), али је кастрон увек носио и сенку свог основног значења — тврђава —, због чега овај израз није никад придаван двама првим градовима Царства.[9] Са истих разлога становници Цариграда и Солуна увек су само πολῖται или ἔποικοι, а у другим градовима не тако ретко још и καστρηνοί.[10]

Посебан положај Солуна било је неопходно овде истаћи, будући да се приликом расправљања о специфичностима градске управе у последњем раздобљу византијске историје, карактеристике унутрашњег уређења управо овог града обично сматрају типичним и општеважећим. На основу њих израстају систематизована гледишта о муниципалној организацији у епоси Палеолога.[11] Међутим, ако се вратимо слову извора, ко зна колико пута уосталом претресаних, постаје јасно да институције које се у XIV веку сусрећу у Солуну, и наравно у Цариграду, тешко да се могу наћи у осталим византијским градовима. С обзиром на посебан положај два велеграда, то је сасвим разумљиво.

Nr 24, 8-9, 67; Nr 35, 7; Goudas Nr 15, 22-23; τόπος — Prodr. Nr 23, 15; (θεόσωστος; πόλις — Kutl. Nr 8, 11; Nr 10, 4; Nr 18, 41; Nr 20, 1; Prodr. Nr 9, 18; Nr 24, 4, 14, 48) Nr 26, 25, 38; Nr 39, 4, 38 (= Соловјев-Мошин бр. 2, 6-7, 58); Nr 42, 2 (= Соловјев-Мошин бр. 10, 3); Schatzk. Nr 16, 1; Ross. Nr 21, p. 174. *Верија:* τόπος — Theocharidis Nr 1, 61; πόλις — Goudas Nr 15, 12; Theocharidis Nr 1, 74; Nr 3, 4; Nr 4, 3-4, 8, etc.; κάστρον — Theocharidis Nr 3, 23. *Јањина:* πόλις — MM I, 171; V, 80, 81, 84; κάστρον — MM V, 83. *Монемвасија:* πόλις — ПП IV, 190.2 (= MM V, 170); MM V, 165 etc.; κάστρον — ПП IV, 190.5 (= MM V, 170): MM V, 174-75. И Смирна, један од најзначајнијих градова М. Азије, најчешће се појављује у изворима као кастрон. *Cf. Ahrweiler*, Smyrne 31, 36.

[9] У праву је *Kirsten*, Stadt 38, да византијске градове овог доба треба пре схватити као утврђена места, него као градове у западноевропском смислу, мада његово тумачење да је κάστρον = Gipfelburg, а χώρα = Siedlung am Burgfuss (p. 44, n. 80) узима у обзир само једно значење ових израза (в. сада гл. II, н. 30). За значење речи кастрон в. и *N. Oikonomides*, The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century, Polychronion (Festschrift F. Dölger), Heidelberg 1966, 413.

[10] О значењу израза кастринос нема јединственог мишљења у византологији. У новије време влада тумачење да се тако обележавају феудални поседници, настањени у граду. Cf. *Kirsten*, Stadt 37; *Г. Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960, 129-31; *P. Tivčev*, Sur les cités byzantines aux XIe—XIIe siècles, Byzantinobulgarica I, Sofia 1962, 174; *Л. Врануси*с, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων,, Атина 1968, 81 (513). Предност треба дати, ипак, старијем закључку да је кастринос становник кастрона. Тако *Dölger*, Beiträge 136; *Stadtmüller*, Choniates 299 sq. Сваку недоумицу разрешује једно место, у овом смислу незапажено, у јањинској хрисовуљи од 1319: ἔτι ἵνα αὐτοὶ οἱ καστρηνοὶ (а раније је реч о становништву уопште) Ἰωαννινῶται οὐδὲν καταναγκάζωνται οὐδὲ καθέλκωνται, ἵνα ἐκδουλεύσωσι στρατιωτικῶς ἐκτὸς τῆς τοιαύτης πόλεως, ἐπεὶ αὐτοὶ μόνοι οἱ ἀποτεταγμένοι στρατιῶται ... ἔχοντες οἰκονομίαν (sc. пронијари — феудалци) ὀφείλουσιν ἐκδουλεύειν (MM V, 81).

[11] Довољно је само споменути, да се не задржавамо на читавој старијој библиографији, серију написа *К. Кириса*, насталих у последњој деценији: The Political Organization of the Byzantine Urban Classes between 1204 and 1341, Liber Memorialis A. Era, Bruxelles 1963, 21-31; Representative Assemblies and Taxation in the Byz. Empire between 1204 and 1341, XIIe Congrès int. des sc. hist., Wien 1965 (ed. '66), 45-54; Gouvernés et Guovernants à Byzance pendant la revolution des Zélotes, „Gouvernés et gouvernants" (1968), 271 sq.

Муниципалне институције Солуна још увек чекају свог истраживача.[12] Но, данас је бар јасно да оне постоје. Већ ова чињеница, која уосталом није тако често потврђена у изворима, као што се то понекад мисли[13], сама по себи врло је значајна. Јер сасвим је извесно да античке муниципалне слободе и аутономни градски магистрат коначно ишчезавају још у другој половини IX века, за македонске династије.[14] Сличне установе које се у каснијим вековима јављају у Солуну, долазе тако до изражаја тек после дуге и апсолутне превласти централног бирократског апарата у читавом Царству.

О посебним правима Солуна водило се рачуна од тренутка његовог враћања под окриље јединствене државе 1246. године. Тада су грађани од Јована III Ватаца тражили, и добили, обећање да ће стари обичаји и права, које су и Латини потврдили неколико деценија раније, остати неокрњени под новом влашћу.[15] Гувернери града имали су, изгледа, већ од тада издвојен и у приличној мери независан положај у склопу византијске управе у Македонији.[16] Кроз читаву епоху Палеолога, привилегије Солуна, било у њему седиште посебних апанажа или не, мора да су остале на снази, јер Млечани у време када преузимају управу над градом (1423) обећавају да неће дирати старе законе и органе власти, грчког архиепископа и давнашњу слободу трговине.[17]

Данас је, као што смо споменули, тешко са поуздањем одредити изглед и компетенције солунских органа самоуправе. Постојала је, то је сигурно, нека врста градског сената (βουλή, σύγκλητος), састављеног од чланова аристократских породица (δυνατοί), који су бирали угледни грађани и са којим је градски кефалија сарађивао и, у ствари,

[12] Постоји само једно посебно истраживање посвећено овом питању: *Tafrali*, Thessalonique 66-84. Оно је данас застарело по својим погледима, а по начину коришћења извора неприхватљиво. Аутор не прави разлике међу подацима насталим у разним епохама, често међусобно веома удаљеним. Осим тога, он се некритички односи према подацима реторичких списа, који међутим нису увек јасни, нарочито због подражавања класичним узорима (посебно говори Томе Магистра О слози и О држави). И нека савременија дела, која солунској градској управи не поклањају тако интензивну пажњу, пате у основи од истих недостатака, те не представљају значајан напредак у односу на Тафралијево излагање.

[13] Cf. *Dennis*, o. c. 53.

[14] *St. Novaković*, Villes et cités du Moyen âge dans l'Europe occidentale et dans la Péninsule Balcanique, Arch. f. sl. Phil. 25 (1903) 328; *Stein*, Untersuchungen 24; *Kirsten*, Stadt 27; *Горянов*, Город 178 сл.; *Ostrogorsky*, Struktur 459 (= СД II, 25). (За остала дела, која се посебно баве средњовизантијским градом, в. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 424 n. 3). Стога није вероватно да је у доба Палеолога још увек постојало посебно муниципално право (πολιτικὸς νόμος;), на чему настоје *Tafrali*, o. c. 66; История Византии, III, Москва 1967, 112. Уп. тумачење израза πολιτικὸς νόμος у *Dendias*, Contribution 350-51.

[15] Acrop. I, 80.4-6. Cf. *Tafrali*, o. c. 67.

[16] Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 55 n. 4 (однос Михаила Ласкариса према намеснику западних области Георгију Акрополиту).

[17] Cf. *Tafrali*, Thessalonique 67 sq.; *A. Vacalopoulos*, A History of Thessaloniki, Thess. 1963, 65.

делио власт.[18] Вероватно је он био и председник тог тела, чији је првенствени задатак био да решава муниципалне проблеме.[19] Осим сената — синклита — постојала је и скупштина (обично ἐκκλησία τοῦ δήμου). То није био никакав орган управе, већ скуп свих грађана који се сазива у нарочито значајним, поготову критичним, тренуцима за град.[20] У скупштини сви присутни могли су слободно да говоре и гласају, али није вероватно да је њена улога била већа од саветодавне, изузев у временима социјалних потреса, када су сиромашни слојеви становништва долазили до већег политичког утицаја.[21]

Синклит је несумњиво важнији од скупштине. То је једини представнички орган власти који више-мање редовно заседа и чије су компетенције биле свакако утврђене. У њему су практично оваплоћене самоуправне привилегије града. А управо је синклит она установа чије постојање, као што смо већ наговестили, представља један од елемената специфичног положаја Солуна. Јер, политичко окупљање и иступање демоса, слично солунској скупштини, запажа се и у другим градовима, нарочито у тренуцима криза и потреса. Тако се становништво Водена (1328) и Једрена (1341), у смутним околностима грађанских ратова, у два маха појављује као одлучујући фактор политичког опредељења.[22] Ако ови моменти више одражавају социјално-револуционарну снагу, него управљачку улогу демоса, случај Јањине — где по свој прилици шири слојеви становништва бирају суд архоната — показује да се и у нормалном, свакодневном животу и других градова осим Солуна, могао

[18] Cf. *Tafrali*, Thessalonique 71 sq.; *Stein*, Untersuchungen 24; *Dendias*, Contribution 346; *Vacalopoulos*, o. c. 54; *idem*, Μακεδονία 75-76. Овде спадају и Кирисови чланци о којима в. горе, н. 11. О улози феудалних поседника у сенату в. и *Горянов*, Город 175.

[19] *Tafrali*, o. c. 49, 73. Cf. *Dendias*, o. c. 351. Организација полиције, због величине града, било је једно од најважнијих питања. О томе в. *Tafrali*, o. c. 80-84. Сумњам да су самоуправна права ишла тако далеко да је Солун могао на легалан начин да одбацује функционере упућиване из Цариграда, уколико нису били по вољи грађанима, како верује *Tafrali*, o. c. 70.

[20] *Tafrali*, o. c. 71-75; *Bratianu*, Privilèges 116; *Francès*, Féodalité et villes 93; *Dennis*, o. c. 80. Вид. и нап. 11.

[21] За солунску скупштину у време зилотског покрета (1342—1349) в. Cant. III 93: II 573. Иначе, за доба када легитимни поредак није нарушаван, в. говор који је Манојло Палеолог одржао почетком турске опсаде Солуна 1383. г., не би ли за пружање отпора добио подршку од становништва, поколебаног неверничком моћи: Ὁ „Συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς" τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου, ed. *B. Laourdas*, Μακεδονικά 3 (1953—1955) 295—302. Говор не пружа довољно основа за тезу коју заступа *Лаурдас*, o. c. 303, да су прерогативе скупштине биле: (a) доношење буџета града, (b) слање војних снага изван града, (c) одашиљање посланстава, (d) коначна одлука о рату, миру и преговорима са непријатељем. Лаурдас истина претпоставља, увиђајући ваљда да би постојање тако утицајне скупштине у оно време било у најмању руку чудновато, да се Манојло обратио сенату. Међутим, из формулације читавог говора види се да је адресован свему грађанству одн. скупштини. То је, уосталом, јасно већ из прве реченице, којом Манојло изражава жаљење што се аудиторијум састаје са закашњењем (o. c. 295.1-3). Сенат је свакако био мобилнији у праћењу важних догађаја.

[22] Cf. Cant. I 54: I 274.17-24; III 28: II 176 sq.

осетити утицај обичних грађана.[23] У исто време, међутим, постојање синклита остаје ограничено на Солун.[24] Једина одговарајућа установа спомиње се у српском Серу, али је очевидно да је она првенствено државни а не градски орган.[25]

*

* *

Специфичност самоуправних привилегија Солуна и место осталих урбаних целина у управном систему из времена Палеолога, постају у многоме јаснији тек на основу сачуваних података о даровању посебних права неким градовима. Немогуће је, истина, одредити када тачно почиње додељивање тих права, али је у XII веку њихово постојање већ уочљиво.[26] Најјаснији поглед на њихову садржину у то време пружа случај Атине, за чијег царског намесника — претора митрополит Михаило Хонијат (са. 1138 — са. 1222) каже да нема овлашћења ни за убирање пореза, ни за уобичајену јурисдикцију над грађанима (οὐ πρακτορικῆς ἐνεργείας, οὐ πραιτωρικῆς δικαιοδοσίας).[27] О сличној ситуацији говори несумњиво и Морејска Хроника, према којој су неки пелопонески градови своју капитулацију пред Латинима (1204) условили потврђивањем имунитетних права.[28] Из каснијег времена, првих деценија XIV века, остали су узгредни спомени о имањима која *слободно* уживају становници (ἔποικοι) Солуна, на основу хрисовуља које су им додељиване *колективно* (κοινῶς).[29] Таквим даровима, као изврсном политичком оружју у домаћим међусобицама, прибегавао је нарочито Андроник III, ослобађајући при томе читаве покрајине од пореских намета.[30]

Очевидан је велики политички значај оваквих економских привилегија јер оне, као и индивидуални имунитети, подразумевају одрицање државе од дела својих управних компетенција. Стога није случајно да управо у време када овакве појаве примају шире размере,

[23] MM V, 81 (1319).

[24] *Kirsten*, Stadt 39 и *Горянов*, Город 178 истакли су да је постојање сената доказано, осим Цариграда, само за Солун. Комбинације *Кириса*, Political Organization (в. горе, нап. 11) 21 sq. да у свим градовима постоји сенат немају никакву потврду у изворима, укључујући и Акрополитове вести о Мелнику (Acrop. I, 77.14-22), са којима се и раније доста спекулисало.

[25] Уп. *Острогорски*, Серска област 91 (= СД IV, 545), који је установио и време настанка серског синклита: између 1360. и 1365. год. Синклит се, дакле, оснива онда кад Сер постаје престоница. Да је таква установа деловала у свим значајнијим градовима од 1204. г., као што тврди *Вакалопулос*, Μακεδονία 19, морала би и у Серу да буде основана још у доба византијске власти.

[26] Cf. *Bratianu*, Privilèges 101 sq.; *J. Danstrup*, Indirect Taxation at Byzantium, Classica et Mediaevalia 8 (1946) 139-67; *P. Tivčev*, Sur les cités byzantines aux XIe—XIIe siècles, Byzantinobulgarica I, Sofia 1962, 178 sq.

[27] *Stadtmüller*, Choniates 162.11-14.

[28] Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904, v. 2090: Φράγκος νὰ μὴ μᾶς βιάσῃ. Нешто ранији стихови (2048, 2060) разјашњавају шта се заштићује приликом доласка „Франака" — τὰ ἰγονικά, τὰ ὁσπίτια, τὲς προνοῖες.

[29] Chil. Nr 31, 26 (1316); Nr 62, 26 (1321); Nr 63, 29 (1321).

[30] Greg. VIII 6: I 319.14; IX 1: I 397.9-11; Cant. II 33: I 503. 2-5. Уп. и *Dölger*, Reg. IV, Nr 2369.

у XIV веку, настаје и неколицина чувених повеља којима Јањина, Кроја, Фанарион у Тесалији и Монемвасија стичу широке економске, али и политичке повластице. Одредбе ових повеља, иако су довољно познате, ваља ближе изложити, и то дословно, због многих досадашњих натегнутих и у великој мери произвољних тумачења.

Најопширнија међу споменутим повељама је јањинска хрисовуља Андроника II од фебруара 1319. године, настала у краткотрајном раздобљу непосредне византијске власти над овим епирским градом.[31] Опасношћу коју је по византијске интересе у то време представљао агресивни кефалонијски гроф Никола Орсини (1318—1323), донекле се може објаснити необично велики број разних повластица које ова повеља доноси Јањини. Њоме се најпре потврђују сва права и имања митрополије.[32] Следи обећање да Јањина никад неће бити предата туђинској власти, као ни други новоосвојени градови у Епиру, пошто су грађани посебно тражили да им се таква гарантија изричито пружи.[33] С тим у вези је и упутство да се доказано издајство кажњава прогонством, запленом издајникових имања у корист грађана и рушењем његових кућа. Остале тачке документа представљају конкретне привилегије: (1) кефалија не може никога, богатог или сиромашног, да изагна или пресели из града без његове воље, изузев онога који буни народ (δημοταράκτης), јер у граду мора да влада законитост; (2) становници имају право да бирају колегијум достојних људи (ἄνθρωποι καλοί), који ће заједно са кефалијом судити у свим споровима, изузев у онима који спадају под јурисдикцију цркве;[34] (3) грађани су ослобођени царине у читавој држави „до Константинопоља"; (4) грађани се не могу присилити на вршење војне службе изван града, јер је то дужност пронијара (στρατιῶται ... ἔχοντες οἰκονομίαν); (5) само са знањем и дозволом грађанина војник може да борави у његовој кући; (6) кефалија не сме да наноси неправду или проузрокује тешкоће становницима, а у противном, они се могу жалити цару који ће га заменити другом личношћу; (7) грађани се ослобађају катастарске ревизије и свих пореза, садашњих (они се прилично детаљно набрајају)[35] и будућих, што важи и за сва њихова имања изван Јањине; (8) потврђује се читавом граду поседовање 24 околна села и имања која се могу продавати само суграђанима; (9) без преке потребе нико се не сме присиљавати да врши стражарску службу ни у граду; (10) Јевреји су једнаки осталим грађанима; (11) потврђује се ранија одлука пинкерна Сиргијана Палеолога о правима појединаца на нека конкретна имања.

[31] Издање: MM V, 77-84. За догађаје који чине позадину, и библиографију о њима, уп. *Ферјанчић*, Деспоти 73 сл.

[32] Поседи митрополије, основане 1285 (*Dölger*, Reg. IV, Nr 2109 et 2361), потврђени су посебно и подробно хрисовуљом од јуна 1321 (MM V, 84-87).

[33] Колико су становници Јањине на ово полагали, види се по једном недатираном синодском акту који нас обавештава да су касније хтели да признају власт Јована II Орсинија искључиво ὡς κεφαλὴ καὶ οὐχ ὡς αὐθέντην (MM I, 171).

[34] Ово тело нема никакве административне функције, како се чини *Соловјеву*, Фессалийские архонты 170.

[35] Нарочито се подвлачи (p. 83) поништавање пореза које су увели ранији епирски господари (παρὰ τῶν δεσποζόντων).

Из византијског доба није сачувана ниједна повеља која би садржавала привилегије за град Кроју, али су оне познате према златној були Алфонса V Арагонског из 1457. године.[36] Овом булом потврђене су становницима Кроје старе повластице Андроника III и цара Душана, при чему су повеље ових владара донете у интегралном облику, али на латинском, језику читавог документа.[37] Андроник одређује, према царским исправама из XIII века, да грађани поседују своја имања без икаквих узнемиравања, да уживају потпуни порески имунитет и ослобођење од царина, и при томе наводи све врсте чиновника, почев од кефалије, који треба да се придржавају ових одлука. Душанова хрисовуља врло је слична по садржини, с тим што додаје право грађана на непристрасно суђење уместо административног кажњавања.

Случај Фанариона донекле је специфичнији од два претходна, поготову што је дародавац био самостални феудални господар Тесалије, мада ни повластице овога града, како су 1342. године утврђене повељом Михаила Гаврилопула[38], не излазе из описаних оквира. Посебан тон огледа се у отвореном истицању световне и духовне властеле (ἄρχοντες, κοσμικοὶ καὶ κληρικοί, χρυσοβουλλᾶτοι καὶ ἐσκουσᾶτοι) као главних корисника ових повластица.[39] Оне се иначе састоје у праву Фанариота да њихове дужности, по истеку прелазног периода од три године, буду ограничене искључиво на војну службу у граду, да буду ослобођени готово свих пореза, мада не и царине, да не подлежу колективној судској одговорности због појединачног издајства или одрицања послушности. За све слојеве становништва — то се види по конфронтацији израза κτῆμα и ὑπόστασις — предвиђено је наслеђивање имања.

Монемвасија је, поред Јањине, други град чије су привилегије до у детаље познате. Али док нам за Јањину на расположењу стоји само један документ, истина веома речит и испуњен садржином, у случају Монемвасије појављује се импресиван број од пет царских и деспотских исправа.[40] Што је нарочито значајно, оне покривају дуго временско раздобље, практично читаву епоху Палеолога, почев од

[36] Издања: *L. Thallóczy — C. Jireček*, Zwei Urkunden aus Nordalbanien, Arch. f. sl. Philol. 21 (1899) 96-98; Соловјев-Мошин бр. 41 (употребљено издање).

[37] *Андроникова* (1333): Соловјев-Мошин бр. 41, 67-118. Cf. et A Alb I, Nr 456. Идентификација аутора (раније се мислило да је Андроник II) и датум према *Dölger*, Reg. IV, Nr 2803 (в. и ibid. III, Nr 2058). *Душанова* (1343): Соловјев-Мошин бр. 41, 15-66.

[38] Употребљено издање: MM V, 260-61. Датирање према *Соловьев*, Фессалийские архонты 163 н. 24.

[39] Они нису и искључиви уживаоци повластица, како мисли *Francès*, Féodalité et villes 93.

[40] Најважнија издања: MM V, 154-75 (сви документи, па је стога ово издање употребљено); Zepos I, 513-27, 538-41, 602-603, 668-72; ПП IV, 190-91 (аргировуља деспота Димитрија из 1440). Издато је укупно осам докумената, али се три односе на монемвасијску митрополију /један — MM V, 155-61 (1293) — је уз то фалсификат из XVI века; cf. *St. Binon*, L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie, EO 37 (1938) 274-311/. Аутентичност једнога од њих (MM V, 165-68: 1316) је под сумњом (cf. *Dölger*, Reg. IV, Nr 2383), но његови се подаци не могу заобићи, поготову не они основни који су у духу времена. В. сада *Острогорски*, Историја 464 који, као и многи други аутори, овом акту поклања поверење.

1284. године, када је настала хрисовуља Андроника II, па све до 1442. године, када је издата оризма деспота Теодора II Палеолога.[41] Тако је омогућено, иако ниједна од ових повеља није у тој мери богата подацима као јањинска, континуирано праћење развитка односа централне власти према једном граду. Овим је потпуно избегнута иначе распрострањена опасност статичног посматрања, која вреба медиевисту кадгод је сиромаштвом извора принуђен да вест одређеног тренутка користи као сведочанство за читаву епоху. Утолико привилегије Монемвасије имају већи општи значај за изучавање позновизантијских градова.

Већ током XIII века Монемвасија се развила, захваљујући делимично и сјајном положају и сигурности коју је пружала неосвојива тврђава, у најзначајнији поморски и трговачки центар Мореје.[42] Стога није чудновата учестаност даровница којима су је обасипали византијски и, касније, морејски владари — деспоти. Упадљиво је, међутим, да и у таквим околностима, привилегије које добија Монемвасија не показују суштинске разлике у односу на привилегије Јањине, Кроје и Фанариона. Само је нагласак више на трговини и промету, делатностима које су Монемвасију и уздигле.

Андроник II дарује 1284. Монемвасијцима ослобођење од пореза на имања и од царина на послове склопљене у родном граду[43], а 1316. године следе још значајније трговинске повластице.[43a] Тада је овим продорним трговцима смањена царинска стопа у престоници од 2% на 1% и ослобођени су пореза и многих трошаринских и сличних такса, од Пелопонеза све до Созопоља, с једне и Никомедије, с друге стране. Одређено је такође да је за монемвасијске трговце, када се налазе на путу, надлежан само царев суд (σέκρετον). У XV веку морејски деспоти настављају са доделом привилегија. Деспот Димитрије уступио је граду, 1440. године, извесне царинске и пореске намете, с тим да под надзором тамошњег кефалије буду трошени за одржавање зидина.[44] Од деспота Теодора II остале су чак две повеље за Монемвасију.[45] Њима су проширена изузећа од разних дажбина, дозвољено је слободно досељавање сељака у град, а основан је и посебан аутономни суд грађана (в. гл. VI, стр. 148).

[41] Ф. Делгер је предложио (Schatzk. 80) да се 1397. година сматра као време настанка последњег документа, али је *Zakythinos*, Desp. II, 119 n. 4 оспорио његово гледиште и са разлогом дао предност раније усвајаном датирању.

[42] *А. Милијаракис*, Οἰκογένεια Μαμωνᾶ, Атина 1902, 15 sq.; *Zakythinos*, Desp. II, 116 sq.; 255 sq; *Kirsten*, Stadt 40. Изванредан опис града у *K. Andrews*, Castles of the Morea, Princeton — Athens 1953, 191—210.

[43] MM V, 155. Следећа повеља (из 1316) показује да је неких даривања било и пре Андроника.

[43a] MM V, 165-68. О проблему аутентичности овог документа в. нап. 40. Година (6825) и индикт (15) слажу се међусобно (месец новембар, значи — 1316). Стога датирања оних који акт приписују Андронику III, не могу да буду доследно спроведена. Cf. *Zakythinos*, Desp. II, 118—1336; *Francès*, Féodalité et villes 91—1332. В. сада *Dölger*, BZ 34 (1934) 126 (1336); Reg. IV, Nr 2383 (1316)!

[44] MM V, 170-71.

[45] Ib., 171-74, 174-75.

Нема сумње, и то је већ речено на почетку овог поглавља, да празнине у изворном материјалу заклањају многа важна питања која би нас овде могла интересовати. Стога је нарочито значајно што су испитани подаци сачувани у таквом распореду да сведоче о једном дугом раздобљу (XII—XV век) и широком простору (практично читав европски део Византије од Епира, преко Тесалије и Атике, до Пелопонеза). Тиме је омогућено уочавање неких заједничких црта у статусу провинцијских градова епохе Палеолога, па и стварање закључака са релативно великом општом вредношћу. Ова могућност, мада мора бити опрезно коришћена, није мала већ и због знатне усклађености споменутих сведочанстава, када описују елементе извесног осамостаљивања градова.

Очевидно је, пре свега, да анализиране повеље не познају никакву посебну муниципалну администрацију. У ово доба она је мртва већ неколико векова и до њеног евентуалног оживљавања могло је доћи само преласком градске управе у руке трговачког и занатлијског сталежа; онако као што се догађало у Западној Европи. Развитак византијских градова, међутим, сувише је споро ишао у том правцу, јер је градска економика почивала на пољопривреди као основној и суверено примарној привредној грани.[46] У градовима је тако, данас је то сасвим јасно, земљишна аристократија остала доминантна друштвена снага до пропасти државе.[47] Ова околност објашњава зашто се градске привилегије углавном односе, изузев донекле у случају Монемвасије, на питања која у првом реду интересују феудалне поседнике. Истовремено, ова околност објашњава и зашто су те привилегије економске и фискалне, а не административне природе.[48]

Византијски феудалац није властелин западноевропског типа, који на свом домену живи усамљен у замку (таквих замкова и нема у Византији). Његова је активност, напротив, везана за град и ту се тесно повезују његови интереси са интересима припадника других аристократских породица из истог града. Тај владајући круг, који даје обележје економском карактеру византијског града, формира и његов лик правног субјекта. Привилегије дате том субјекту, имају нужно феудалну природу, иако је њима формално обухваћено целокупно становништво, иако неке међу њима (као у Јањини, на пример) воде рачуна и о потребама једног средњег грађанског слоја. Оне се, другим речима, не разликују битно од привилегија које иначе добија феудални поседник.

[46] За постојање извесног утицаја чисто градских елемената друштва залажу се *Francès*, Féodalité et villes 77; *З. Удальцова*, О внутренних причинах падения Византии в XV веке, Вопросы Истории 7 (1953) 107 сл. О аграрном карактеру града в. *Zakythinos*, Crise 49; *Kirsten*, Stadt 39 sq.; *V. Hrochová*, Byzantská mĕsta ve 13-15. stoletĭ, Praha 1967, 83, 87.

[47] Cf. *Bréhier*, Institutions 214 sq.; *Francès*, Féodalité et villes 76, 83 sq.; *Осшрогорски*, Историја 479; История Византии, III, Москва 1967, 109; *Ostrogorsky*, Aristocracy 34.

[48] Овај карактер привилегија уочавају и *Zakythinos*, Desp. II, 120; *H. Antoniadis-Bibicou*, Recherches sur les Douanes à Byzance, Paris 1963, 46.

Феудални поседници као појединци добијају широке пореске, а у нешто мањој мери и судске имунитете. У тим сферама углавном се крећу и повластице које добијају становници привилегисаних градова. И као што феудалац — имуниста постаје у знатној мери самосталан према државним органима власти, тако и ови градови на посредан начин постају у управном погледу мање зависни од владара — цара или апанажисте. Њихова самоуправа није градска самоуправа, већ самоуправа феудалаца која се огледа кроз градске привилегије. Провинцијски град постао је тако оружје у борби аристократије за што већу самосталност према централној власти.[49] И у самим изворима је то понегде, као у случају Фанариона, прилично отворено речено. Али ни трговачке привилегије Монемвасије нису симболи битно другачијих прилика, јер баш у овом граду, кроз породичну управу трију великих родова, власт племства се током XIV века показала у свом најтипичнијем виду (в. гл. I, стр. 13).[50]

Привилегисаним градовима формално управља кефалија, као што показују случајеви Јањине, Кроје и Монемвасије. На његовом ауторитету, као спони ка Цариграду, или Мистри у последњем случају, очевидно се инсистира. Осим вршења уобичајених управних дужности, кефалија у Јањини председава властеоском суду. У Монемвасији он чак надзире утрошак неких од пореза, којих је град иначе ослобођен у том смислу што их не мора предавати царској благајни. С правне тачке гледишта, дакле, владарев суверенитет је потпун. Међутим, он је изнутра поткопан, јер државни органи у таквом граду немају више фискалних, а делимично ни судских компетенција које су, једне и друге, главна полуга власти у средњем веку.

Последице су утолико веће што привилегије, како јасно показују примери Јањине и Фанариона а имплицитно и остали, не престају на градским зидинама. Позновизантијски управни систем подразумева постојање невеликих области — обично катепаникија — које гравитирају ка једном граду и своде се, у ствари, на његову околину. Ово правило поготову вреди за значајније центре, а такви су сви они чије су повластице познате. То значи да, уз град, читаве административне јединице једним потезом могу да доспеју у нов, независнији однос према централној власти, односно њеном представнику — кефалији.[51] Ова ситуација добиће нову димензију крајем епохе Палеолога, а у Монемвасији и раније, када кефалијама, који увек припадају редовима аристократије, почну да долазе именовања за области у којима и сами имају поседе (в. гл. III, § 2е). Феудалној, а у том склопу и градској, „самоуправи" тада више ништа неће стајати на путу развитка.

[49] В. сада и *Bratianu*, Privilèges 106; *Осшрогорски*, Историја 479.

[50] Ни дозвола Теодора II да сељаци долазе у град није антифеудална мера, како мисли *Francès*, Féodalité et villes 95, већ давање права Монемвасијцима да на својим имањима задрже присељенике из других области Пелопонеза.

[51] Cf. *Kirsten*, Stadt 35 sq. (Kleinstaaten).

ЗАКЉУЧАК

Провинцијски управни систем епохе Палеологâ почива на два основна елемента који су почетком овог доба постали типични, мада се нису тек тада и појавили. Та два елемента су катепаникион, као територијално-административна јединица, и кефалија, као владарев намесник у катепаникиону, али и намесник уопште (такође и на острвима, у Цариграду и Солуну). Како масовна употреба оба назива као техничких термина представља новину у Византији после рестаурације од 1261. године, очевидно је да у то време, последњих деценија XIII века, долази до крупних промена у организацији провинцијске управе. Ове промене, међутим, добрим делом су ограничене на европске покрајине Царства, док у Малој Азији уз новоосноване катепаникије наставља да живи део старог система тема, са дукама на челу, створеног још у XII веку.

Управна организација епохе Палеологâ, иако нова појава, у суштини представља само наставак развоја, започетог у ранијим столећима. Катепаникион, сведен на ужу околину једног или два-три оближња града, по концепцији ако не увек и по генези, наслеђује пространством невелике теме претходног периода, а острва остају и даље типичне административне јединице. Кефалија, који долази на место дукса, ранијег провинцијског поглавара — процес потпуно окончан тек на прелазу у XIV век —, наставља да влада на начин свога претходника. У његовим рукама сакупљена су управна, судска и војна овлашћења, а добрим делом и надзор над пореско-финансијским апаратом, који још увек у знатној мери одржава своју посебност. Веће промене административног организма у односу на претходну епоху споља су видљиве, поред измењене терминологије, у ужим границама нових административних јединица, које се по значају у већини случајева не могу поредити са некадашњим темама, и у положају кефалије који је истовремено управник града и провинције која се око њега простире. Кључне промене, међутим, леже у начину вршења власти. Оне се састоје у примени метода типичних за феудални друштвени поредак и то са наглашеним, до тада непознатим интензитетом.

Груписање различитих надлежности, поред кефалија карактеристично и за друге функционере, свакако води нестајању разграничења између појединих грана управе и њеном поједностављивању у складу са скромним потребама времена. Осим неколико неопходних чиновничких

положаја, као што су цивилни и војни помоћник кефалије — прокатимен и кастрофилакс, или као што су функционери фиска — апографевс и енергон, ишчезава разуђени провинцијски апарат који је некад представљао једну од основних карактеристика византијског бирократског система. Управо под Палеолозима овај је процес добио завршне облике, што је само значило уклањање противуречности између старих организационих концепција, које изумиру, и захтева феудалног друштвеног поретка, који у ово време достиже врхунац развитка. Јер, потреба за разуђеним државним апаратом све више нестаје са порастом политичке моћи аристократије, а управо сада ова моћ је постала изразита и неоспорна. Њен давнашњи поход у освајање управног апарата државе, као и њени напори да створи аутономну приватну администрацију на сопственим доменима, доживели су коначан тријумф. С једне стране, редови чиновника попуњавају се феудалним поседницима који су за владара везани личном зависношћу заклетих дружбеника. Истовремено, с друге стране, као последица све распрострањенијег додељивања имунитетних привилегија световним и црквеним феудалним поседима, компетенције државних органа над њима постају све мање, не тако ретко и нестварне. Тако, јавна власт у византијској провинцији постаје за Палеологâ, више него икад, непосредна власт феудалне класе.

Налазећи се, са социјалног аспекта посматрано, у средишту овог процеса, владалачка династија коначно постаје његов заточник и у политичком погледу. Није случајно да управо у ово доба, са Андроником III Палеологом, престају и последњи покушаји царева, тако многобројни у ранијим вековима, да се одржи централизована бирократска структура администрације. За кратко време Царство ће од јединствене државе постати конгломерат апанажа, а владарска породица само најзначајнији међу осталим феудалним родовима. Врхунац читавог овог процеса приватизације државних институција наступа у последњих неколико деценија живота Византије, када се запажају случајеви потпуног ишчезавања разлика између званичног управљања једним регионом и његовог поседовања као личног добра.

Све ове брзе и корените промене имале су свакако својих дубљих узрока. Готово читаво последње раздобље хиљадугодишње историје Византијског Царства, од рестаурације 1261. до пропасти 1453. године, које је занимљивом коинциденцијом почело уздизањем и завршило се падом једне династије, обележено је опадањем унутрашњих снага, губитком спољашње моћи и угледа и дефанзивом пред виталнијим страним силама. На унутрашњем плану, узроци оваквог развоја леже у дуготрајној кризи окошталог и несавременог економског механизма, кризи коју су пратили социјални потреси, а погоршавала је немилосрдна конкуренција италијанских република. Била је то криза друштва чија владајућа економска снага — феудални поседници — управо у ово доба, и то је врло карактеристично, у потпуности захвата политичку власт. У таквим околностима провинцијски управни систем постреставрационе Византије, иако тек што је створен почетком ове епохе, непрекидно је потресан, па чак и растакан. Његов крај наступиће, међутим, тек са пропашћу Византије.

Summary

THE BYZANTINE PROVINCIAL ADMINISTRATION UNDER THE PALAEOLOGI

The Byzantine administrative structure during the Palaeologan period, indeed commencing with the reign of the very first Palaeologus Michael VIII, presents a contrast to the administrative structure of earlier periods. At the same time the Palaeologan state did not represent a formation essentialy different from that of the Comneni and the Laskarids in social and economic matters. The changes which had, over a long period of time, transpired in the social fabric, were not immediately reflected in the functioning and methods of administration. Viewed from this aspect, the manifestations of these profound changes, already visible in the Comnenian period, crystallized only in the Palaeologan epoch.

The accelerated decline of the Byzantine Empire under the Palaeologi should undoubtedly be attributed in the first place to the waning and exhaustion of inner forces in a progressive economic, financial, social and even cultural crisis. The external enemies, especially Serbians and Turks decisively aggravated, and at the same time caused, the elements of the crisis.

As a result of agressions by foreign powers and because of inner dissensions, increasingly, the geographical scene of events was fatally constricting. Asia Minor, formerly a reservoir of strength, was lost for the most part already in the beginning of the 14th century. But there was no peace any more even in the left over, European, possessions. The Serbians and after them the Turks conquered, in the course of the 14th century, extensive Byzantine possessions in Europe — Epirus, Thessaly, Macedonia and Thrace. In this way, during the entire last century of its existence, Byzantium was reduced to Constantinople, the towns on the shore of Marmara (St. Stephen, Selymbria, Heraclea), a few towns on the Black Sea, the Aegean coast from Strymon to the Malyakos bay, with Salonika and Chalcidice, a part of the Morea, several islands in the group of Northern Sporades and two larger islands — Lemnos and Imbros.

Under the described circumstances, the stubborn resistance offered by the Byzantines is surprising. This resistance was based in part on the

tradition of ancient reputation, but also on some real forces set in motion by the province. For the province, in the time of the Palaeologi, bore the entire burden of the State. The province represents, therefore, a useful subject for the study of many phenomena, among which the administration is one of the most interesting and the most important.

I

Medieval Byzantium was essentialy an agricultural society. Landed property remained, till the end of the millenial life of the Empire, its main financial and military basis and the chief support of its entire social structure. It was thus both in the epochs when small property prevailed and when there was a prevalence of large property. The administrative organization in the province reflected, therefore, the organization of production in the countryside and in course of time the connection between the two became more and more noticeable. In other terms, the process of feudalization of the Byzantine village provided the essential characteristic not only in the evolution of society as a whole, but also determined the character and functioning of the organs of authority.

The feudalization of Byzantium is reflected, in the first place, in the granting of feudal privileges to the ruling class, more and more freqently occurring since the 11th century, — bestowing of the well-known immunity (ἐξκουσσεία). The most widespread form of immunity was partial or total exemption of the feudal property from taxes and related excise and custom duties, the so-called tax immunity. Already a widespread phenomenon in the 11th century, it continued to develop in the following century, and reached its culmination in the epoch of the Palaeologi. Since that time complete tax immunity occurred more and more frequently and was accompanied by a further refinement — judicial immunity. The introduction of judicial immunity, i. e. the right bestowed on the feudal lord to judge his *paroikoi* or to represent them at state law courts, was a logical step forward in the strengthening of private authority. The judicial immunity, however, developed at slower pace than the tax immunity. Although it had begun to appear as early as the 11th century, it became more widespread only much later — in the 14th century. In this way, most interventions of administrative agencies on the estates of feudal lords gradually became subject to various prohibitions and limitations.

It is obvious that various forms of Byzantine immunity, genetically intertwined with one another, announced the establishment and strengthening of private authority over vast expanses. Secular and spiritual lords and rich monasteries eluded in fact the jurisdiction of governmental agencies and assumed an independent attitude towards them. The boardness of this process in the epoch of the Palaeologi presents an aspect of the ultimate triumph and prosperity of the feudal social organization. At the same time, however, there appeared also another aspect of these changes: there took place the gradually increasing feudalization of the administrative State organism itself.

*
* *

The idea of the absolute character of imperial power persisted till the fall of Byzantium, despite the lack of any real force with which to enforce the concept during the late period of the history of the Empire. Theoretically, the standards according to which the class of public servants had been formed and in conformity with which it behaved in carrying out the emperor's will, had also to be eternal, independently of periodical changes in its organization. The reality, however, was different, particularly after the great changes in the social status of provincial officials which took place in the 12th century. Specifically, the preceding evolution of feudalism resulted, during the epoch of the Comneni, in filling the ranks of civil servants with the members of aristocratic families. The crusade of 1204, by bringing western models to Byzantium, gave a new impulse to this process. Later on, the emperors of Nicaea tried in vain to check its progress or at least to restrict it. The renovation of the united empire brought its further deepening, so that the last two centuries of the Byzantine Empire witnessed a phenomenon in which most administrative positions were filled by the members of feudal families. The feudal character of officials recruited in this way, in addition to their social status, is indicated also by the physiognomy of their relation to the emperor. Many high officials were related to the dynasty, especially since the middle of the 14th century. The others were for the most part the emperor's οἰκεῖοι.

The term οἰκεῖος contains the idea of personal service of the family confident. The *oikeios* was not a civil servant in the classical sense of the term, but rather a person who was in a kind of vassalage to the ruler, owing him obedience and service. On the other hand, the holder of an official hierarchic dignity (ὀφφίκιον), whether the dignity had as a consequence an actual duty or not, was always *oikeios*. This phenomenon is undoubtedly autochtonous in Byzantium, although the West has influenced its development since the time of the Crusades. Its feudal character is clearly to be seen in the frequency and the form of the oath of allegiance which the *oikeios* swore to the ruler. The preserved draft of the oath from the time of the Palaeologi reminds us very much of the well-known occidental declaration, particularly in the sentence: καὶ εἰμὶ τῶν φίλων αὐτοῦ (sc. βασιλέως) φίλος, καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ ἐχθρός (Sathas, MB VI, 652).

*
* *

The development of feudal relations in Byzantium definitely led to the disintegration of State sovereignty into smaller component units. The most conspicuous indications of such an evolution are the half-independent appanages whose holders even made independent moves in foreign policy. However, the greatest influence on the changes in the method of governing a province was exerted by the expansion of extensive immunities of feudal landowners. The competences of civil servants had to yield to the privile-

ges of this class who, on their domains, built up their own administration for their own purposes. In this way was formed a machinery of power, parallel to the State administration.

Solid connection and entanglement of both described processes — feudalization of administrative organs and creation of a private administration — make them only particular aspects of a single development through which the State was transformed into a feudal institution. Thereby Byzantium came to be governed by a machinery of officials, made up of aristocratic families, often linked with one another by blood relationship. Among them, the ruling dynasty distinguishes itself by its eminent position, but it does not differ from them either by its social or its political status.

It is obvious that, under the described circumstances, the provincial administration was not an omnipotent and firmly organized machinery, nor were the civil servants a clearly defined, special class with strictly differentiated competences.

II

Until the catastrophic year 1204 the provincial organization was experiencing, over a long period of time, the process of fragmentation of the *themes*. In the beginning of the 13th century the State was already constituted chiefly of tiny *themes* with a town as the centre of each theme. These were no longer the classical *themes* with a *strategus* at their head, and the expression „theme" itself is often no more a *terminus technicus*. It is obvious, however, that the administrative system was still built up with a fairly great consistency. In fact, in addition to big, autonomous towns, the agglomerations known under the names θέμα, κατεπανίκιον and νῆσος survived the tragic events of 1204. In the sources dating from the epoch of the Palaeologi are also mentioned many administrative units without an express statement as to which type they belong.

„Unnamed" administrative units occur both in Asia Minor and in Europe. Only, the epoch of the Palaeologi witnesses a rapid withdrawal in Asia Minor caused by the assault of Turks. Of many ancient *themes* there remained, in the second half of the 13th century, but three (Thracesion, Melanoudion and Neocastron) and even they are no more mentioned under this name. Only from the names of their *duces*, which are quoted, and on the basis of their traditional names one can see that, in all probability, there is still a question of *themes*. It is obvious, however, that this term has no longer its former weight since it is frequently omitted in the 13th century, especially as it is no more expressly mentioned after 1261. On the other hand, despite the scarcity of its examples, Asia Minor shows that the *katepanikion* is more and more frequently registered in contemporary documents since Nicaean times.

The European provinces present a far more worthwhile subject of study than those of Asia Minor. Since the epoch of the Nicaean reconquest,

it has been possible to notice in the former the existence of such territories, usually borderlands, which were organized as a kind of military confines. When it is a question of the Nicaean time, this statement refers to Didymotichus, Prilep, Veles and Albanon. After the restoration of Byzantium, the corresponding characteristic traits are shown by Stanimachus-Tzepenae and even Epirus at the time when Theodoros Synadenus was its governor (1337—1339). But, at the same time, in the Nicaean epoch (Achridos) and especially in the epoch of the Palaeologi, the larger part of the country was organized on different bases. It is reflected, first of all, in a more or less developed administrative-territorial division. According to Cantacuzenus and Gregoras, the Empire was divided into eparchies (ἐπαρχίαι) and this is the only term they use to denote administrative provinces. In the charters, however, which undoubtedly represented in the Middle Ages the primary source for technical terms and colloquial expressions, there appear consequently *theme* and *katepanikion*.

When the *theme*, as early as the beginning of the 13th century, was in most cases but a town with its environment, it is obvious that such a condition, in the ever continuing process, at the end of the above mentioned and in the beginning of the following century, has become more conspicuous. Cantacuzenus speaks often of this or that *epitropos* of a town, but examining this from a wider point of view, he distinguishes a whole class of officials who are πόλεων ἐπιτροπεύοντες. In fact, it is a question of the governors of towns which, each with its immediate surroundings, represented the parts of the mosaic called the Byzantine Empire. It is clearly to be seen from the charter granted by John V to the monastery Vatopedi in September 1356 which makes a distinction between the capital and τὰ λοιπὰ κάστρα πάντα καὶ τὰς νήσους τῆς βασιλείας μου (Regel Nr 7, pp. 25, 26). One would say that the towns, as centres of little provinces, have become their symbols and even their synonyms. Such are the towns in Thrace and in Macedonia: Selymbria, Mesembria, Sozopolis, Agathopolis, Christopolis, Prosek (on the Vardar), Strumica, Melnik, Trilisos and Vrontos, Vodena, Berrhoia (Verroia), Castoria, Prilep. In Thessaly and in Epirus: Stagon, Trikkala, Demetrias, Almyros, Zetunion (Lamia of today), Berat (a somewhat larger province). Similar to these provinces, by its expanse was, at least in the 14th century, Vagenetzia. The examples in Morea are: Patras, Corinth, Sparta, Monembasia and other places of some importance.

As can be seen, such administrative units cover a large part of the territory of the State in the epoch of the Palaeologi. Some characteristics, which they have in common, make them typical of this period. First of all, at their head are functionaries that the charters conseqently call *kephalai*. Moreover, almost all these provinces are of markedly limited expanse and in some cases one can actually follow their gradual diminution. They seldom exceed the surroundings of a town, though they are sometimes made up of two to three towns gravitating to one another. Such are Trilisos and Vrontos, Stanimachus and Tzepenae, Berat and some other Albanian towns and in the Peloponnesus Ithoma (Messina) and Androussa.

Very seldom does one find in the sources an expression which could determine closer the character of these provinces. Occasionally, in conformity with tradition, use is made of the term *theme*, but in these cases it cannot be conceived as the classic technical term. Typological classification would in most cases give the preference to the *katepanikion*.

*

* *

The word *katepanikion*, though undoubtedly a technical term, has not been used exclusively to denote a determined type of administrative unit. The sources know also different terms — χώρα, περιοχή, τόπος, τοποθεσία — by which were denoted, for instance, the *katepanikia* Smyrna, Strymon, Zichna, Zabaltia, Popolia, Cassandria, Callamaria, Hierissos, Serres, Stephaniana. Nevertheless, the above mentioned terms are not synonymous with the *katepanikion* in official sense. They are not technical terms and are used very freely and in various senses. This is due to some lack of precision in handling geographical notions, which is not a rare phenomenon even in official documents. Yet, their meaning remained clear to the contemporaries. In other terms, the *katepanikion* is the main administrative-territorial term of the epoch, but it does not mean that this term was used automatically everywhere and in all places.

There are few data in the sources which could explain the genesis of the *katepanikia*, but from those which are today at the disposal of scholarship, one notices different roots for the origin of this institution. For, if it is clear, for instance, that the *katepanikion* Zabaltia from the 14th century is the heir of the *bandon* Zabalta from the 11th century, which was only a part of a *theme*, it is also clear that the *katepanikia* Calamaria, Strymon and Serres are the heirs of the homonymous, so called fiscal *themes* of the Middle-Byzantine period. These themes belong to the agglomerations which, by their mass character at the end of the 12th and in the beginning of the 13th century, represented the dominant organization type in the provincial administration. At the very same moment, on the eve of the 4th Crusade, side by side with such themes are to be met also *katepanikia* whose status is not equalized. On one hand, we see the *katepanikion* Kytros (Cetri) as a costituent part of the province Berrhoia and the *katepanikion* Laryma within the structure of the *theme* Mylassa — Melanoudion, and on the other, entirely independent units of the same type Ainos (Eno) and Roussion (Russa).

Heir to already existing, but mutually differing administrative units, and often also an entirely new creation, the *katepanikion* was bringing along, from the beginning of the 13th century already, a breath of important changes in the conception of the administrative system. The ways of its creation show that the historical development, following different directions towards the same goal, gradually erected it as the main link of

the local administration, but only in the epoch of the Palaeologi did the *katepanikion* cease to be an isolated phenomenon. From this time are known the *katepanikia* τῆς Παλαιᾶς, Vanitza, Calamaria, Hermilia, Hierissos, Cassandria, Apros, Strymon, Rendina, Stephaniana, Zabaltia, Popolia, Zichna, Serres, Valaviste, very likely Langadas, Vardar and Christopolis, while Moglen, Slanitza, Anaklisouron and Prilep (Pelagonia) remain questionable. The dimensions of these provinces varied from 5—10 km in width and 30 km in length to 20—35 km in width and 40—50 km in length. Sometimes, they are clearly defined geographical wholes and in such cases the administrative limits coincide with the natural ones (Calamaria, Cassandria, Apros). The *katepanikion* is often constituted of a town with its surroundings gravitating towards it. It is, in such a case, centre of the whole unit and lends it its name (Hierissos, Stephaniana, Zichna, Serres, Langadas, Christopolis).

By comparing the unnamed administrative units with the known *katepanikia*, there can be observed, in most cases, their mutual analogies. A rather small area of the territory which often stretches round a town or a fortified centre and the governor — *kephale*, are these elements of analogy. Of course, they are not to be met with together in each particular case, but the affiliation to a determined category is rather clear. Sometimes, as in the examples of Berrhoia, Christopolis and Melnik, it is particularly clearly visible. It would be too simplified to assert that all administrative units that had been mentioned here and whose status had not been closer determined, are precisely the *katepanikia*. Nevertheless, it may be rightfully assumed that it was so in many cases. Besides, one should always bear in mind that the administrative organization in the time of the Palaeologi did not know the former solid schemes of organization. Therefore, in the last analysis, it is not important whether all these units were called *katepanikia*. It is important that they show some common traits in comparison with one another and in comparison with the known *katepanikia*. Thereby is outlined a more or less determined type of administrative unit, the most widespread in the Late Byzantine provincial organization.

Since the middle of the 14th century there are no explicit mentions of the *katepanikion*. As a general rule, the authentic contemporary informations which could be used for the study of the administrative organization began at that time to become rare and the data they contained are also very fragmentary. On the other hand, as a result of massive Serbian, and afterwards Turkish, conquests, the territory of the State was reduced, at the end of the century, to almost insignificant proportions. The number of administrative units became trifling. No wonder, therefore, that we have at our disposal almost exclusively casual indications as to their further existence; nevertheless, they suggest the conclusion that the *katepanikion* could have been maintained until the time that preceded the fall of Byzantium. However, it was already retreating in the face of the rapid change of State institutions as they assumed a private character at the end of the 14th and in the 15th century.

*
* *

Previous research has already proposed that the islands, in determined cases, should be treated as administrative provinces. Such an approach is justified also for the epoch of the Palaeologi, with the only difference that the stage has been considerably constricted in comparison with the previous periods. Of major islands only Lemnos and Imbros have remained under the sway of the Byzantine emperor. On the former especially, and also on Cos, Lesbos, Leros and Patmos during a somewhat shorter interval of time, one notices the organized and independent activity of provincial authorities until the 15th century. In this way, there is no doubt that at least major islands were separate administrative units at the time of the Palaeologi. Original data concerning them, except in the case of Lemnos, are far scarcer than those which refer to the similar creations on the mainland. Nevertheless, it is clear, in the first place judging by the officials — *kephalai*, *apographeis*, and tax-collectors — who are quoted in documents, that the administrative units on the islands were organized on the same lines as those on the mainland. The difference of denomination was due to the fact that the geographical notion — νῆσος — forced itself by its clarity.

*
* *

The most frequently mentioned *theme* in the time of the Palaeologi was Salonika. It is mentioned rather often in the course of the first two decades of the 14th century, somewhat less in the course of the following two decades and, after a break of more than half a century — in 1407 and in 1420. It is very significant that the expression *theme* is connected with Salonika almost exclusively with references to cadastral surveys and their performers or with the signatures of these surveyors. On the other hand, the term *theme* is never added to the functions of administrative officials in this town. Besides, let us add that the province of Salonika was denoted at the time of the Palaeologi also by the expressions χώρα, μέρος and τόπος, and that some provinces which never had the official status of *theme*, were called so at this time (Velestinos, Demetrias, Drianouvena, Zabaltia).

It is rather clear, therefore, that the contemporary terminology does not supply a basis for the identifying of the „*theme* Salonika" as an administrative unit with such an official denomination. One reaches the same result if one tries to determine the character of the province of Salonika by its heads. There is nothing to demonstrate that the *kephalai* of that place were the governors of a vast province, nor that such a position was ever held by those few known administrators of vaster provinces whose centre was Salonika. The former were, in all likelihood, mayors of the town, like the *kephale* of Constantinople and the latter were the so-called general *kephalai* — chiefs of a non-typified agglomeration which becomes later (having passed into the hands of the members of imperial family) a semi-independent

appanage. By its size, such a unit is out of the framework of any administrative division.

Similar are the cases of other agglomerations to which is sometimes attributed the denomination *theme*. The *theme* Serres apears several times, but the only authentic document quoting the form in question (Schatzk. Nr 37, 47) does it in a context referring to fiscal officers. Serres appears more frequently under the name of *theme* in combination with other provinces, also every time in connection with the cadastral survey or its performers, etc. For a period of slightly less than half a century there have been verified the following *themes:* Boleron — Strymon (1299), Boleron — Mosynopolis — Serres — Strymon (between 1297 and 1316), Boleron — Serres (1326), Boleron — Strymon — Serres (1341). The changes are actual, for they are revealed by official documents, but on account of their frequency, they could not have been the result of administrative reforms. The differences are due to the comparatively insufficient defining of boundaries which could be modified with every new nomination of tax inspectors for individual *themes*. In addition, as was the case with Salonika, these boundaries do not exactly coincide with the boundaries within which extended the power of the known general *kephalai* in Macedonia.

It is obvious that the organization according to *themes* disappears, in the last period of Byzantine history, as an administrative system. The feudalized late Byzantine State structure could not rest any more upon a system of provinces grown up in a different climate. As long as the economic power of the State was based on the small peasant property and the military power on the mass of peasants-*stratiotai*, the vast and firmly organized *themes* functioned well as a link between the organs of the central authority and these layers of subjects. In the epoch of the Palaeologi the large private property had long ago become the economic basis and the feudal army of the holders of such estates constituted the military basis of the Empire. Many former functions of the State organism, whose cohesion had considerably slackened, rested now on this social stratum. The administrative organization, however, did not change with the same rhythm in which the new economic and social structure develops. Therefore, though the *themes* gradually lost their importance in previous centuries — eleventh, twelfth and thirteenth — with a conspicuous tendency to be diminished and to be disintegrated, the ancient system of *themes* in provincial administration disappeared finally only in the 14th century.

Under the Palaeologi, the territory of the State has been covered in an increasingly great measure — though we do not know how consistently — with administrative units of a new type. New units were given new names, individual but also collective ones. The system of *katepanikia* has definitely replaced the remains of the thematic organization. In the first half of the 14th century this process reached its culminant point and was brought to an end, so the previous century may be considered as the period of its expansion. The sudden wave of these changes came, therefore, about the same time with the restoration of the Empire and the rise of the new and last dynasty to the throne of Constantinople. During the

reign of its first members, however, the old and glorious name of *themes* defended itself stubbornly against oblivion. Driven out from the administrative system, it maintained itself in the fiscal organism, where it found refuge, the organism still constituting a more or less separate entity. This situation, however, did not last long and in the turbulent times of the civil war of Cantacuzenus and the Palaeologi, the very use of the term *themes*, occurring more and more seldom in the course of two or three previous decades, quietly terminated.

III

Just as the *katepanikion* was the fundamental unit of organization in the time of the Palaeologi, so the *kephale* was the most commonly used title of provincial administrator. Along with it, the ancient dignity of *dux* was maintained for a comparatively long time. Formerly military commander under the *strategus* of the *theme*, the *dux* united, in the 12th century, in his hands both military and civil functions and became a new, typical administrator of the province. In subseqent centuries — thirteenth and fourteenth — this title with a previous long tradition became, gradually, less frequently mentioned, though *duces* continued to appear in Salonika, Serres, Bolcron, in the region of Strymon, on the islands Lemnos and Cos and, most of all, in the provinces of Asia Minor.

In these latter territories, the *dux* was the head of the province in Nicaean and later times, until the beginning of the 14th century (Thracesion, Neocastron, Melanoudion). In Europe, his position was to a certain degree different. He appears here less frequently than in the provinces of Asia Minor and the use of this title is not as usual here as it is there. Besides, all known *duces* from the European area perform the duties characteristic of the *apographeus*, often adding to their fundamental dignity also this one and, finally, they are often serving in those specific creations, known under the name of *themes:* Serres-Strymon, etc.

It is quite natural that the status of *dux*, who is the most responsible functionary in the *theme* and somehow its symbol, changes along with the change in the character of *themes*, and that the title itself disappears along with their disappearance. This was a gradual process and the position of the dux at the time when he was no more the administrator of the province certainly was not as clearly defined as before. But the verified activity of the *dux* in the capacity of *apographeus*, rather frequently accompanied with the corresponding title, shows sufficiently clearly his new role in the State mechanism. It was, however, but a temporary solution for an antiquated institution. Such a solution soon had to be abandoned and it is not incidental that none of the known *apographeis* of the 14th century (among those who were predominantly carrying out this function) puts into his signature the title of *dux*. The occurrence of the *dux* among these officials was, in fact, the prologue to the total disappearance of this office from the historical scene. This occurred in the course of the first half of the 14th century.

* * *

Kephale is the usual expression by which were denoted, in the course of the last two centuries of Byzantine history, the highest functionaries of the provincial administration. As an official person the *kephale* appears only in the 13th century. The new meaning began to come into use gradually, so that it was more widely adopted only in the last third of the century and in the following century it became typical. The generalized significance of chief, as well as the fundamental one — head (caput) — which were in force in the previous periods, continue further. Therefore, this term may be applied to powerful feudal lords, to church dignitarie and even to the representatives of foreign powers.

By the official dignity of the *kephale* was understood a determined function, outside the hierarchy of official court titles and therefore it does not appear in the rank orders in the epoch of the Palaeologi. Hence the *kephalai* usually wore such titles so as to determine their actual rank in the society (*logothetes* τοῦ στρατιωτικοῦ, *domesticus* τῶν δυσικῶν σχολῶν etc.). This rule applies especially to the so-called „general“ *kephalai*.

In scholarly controversies on the meaning of the term *kephalatikion* there appeared also the opinion, in addition to some others, that by this expression are understood the duty and the dignity of *kephale*, the function he performs, his position. In favour of this opinion speak surprisingly numerous original data which have so far been overlooked. But even such a *kephalatikion* should not be conceived as a phenomenon with a strictly determined content, in the first place on account of the existence of *kephalai* with various ranks. The essence of the *kephalatikion* depends, therefore, mostly on the actual case.

The *kephale* was appointed by the ruler's order — *prostagma* — and the sources contain information about the persons who were appointed in this way. There is also preserved a prototype of such a *prostagma* (Sathas, MB VI, 642—43). The latter, however, contains no details concerning the conditions under which the nomination had been effected. It is, therefore, generally imposible to guess the backgrounds of such nominations. But in a few concrete cases where they are revealed to the historian, one always notices the act of selling and buying.

Some examples show that the *kephalai* could be changed comparatively often, but the case of Morea, in which, at the and of the 13th century, a new *kephale* was appointed each year, is absolutely exceptional. As in the late Byzantine time nominations, with the duration of service fixed in advance, were unknown, and the *kephalai* were changed by a special decree as is indicated in a few remaining sources. The reasons for issuing such decrees, however, are unknown. They were most probably: promotion in the service, dismissal on account of errors, changes on the throne, both peaceful ones and those resulting from the contentions of this tumultuous century.

The *kephale* was frequently conceived as the administrator of a town, the commander of a fortress or the governor of a whole province. Such division is in fact artificial and it does not consider sufficiently the character of the late Byzantine administrative units. For the basic administrative region in the epoch of the Palaeologi, with the *kephale* at its head, was the *katepanikion* or a similar unit, usually reduced to the surroundings of a town and named after it. The town and its environment constitute, from the administrative point of view, an undivided whole (the case of Constantinople and Salonika is special). The Byzantines understood, therefore, by the expression *kephale* most frequently the administrator of these creations, making no distinction between their constituent parts.

The character of the institution of general and local *kephalai* and of their mutual relation is the most obvious in Morea. The former is the administrator of the entire Morea and the latter is his subordinate official and they are distinguished by the epithets καθολικῶς and μερικῶς. The general *kephale* (περιέχουσα κεφαλή) stands also at the head of Thessaly in which, here and there — the data are very scarce — are to be met with also the *kephalai* of a lower order. The Byzantine Morea and Thessaly present determined wholes from geographical and historical points of view. Their administrative unity is therefore easily understood and their general *kephalai* have some natural spontaneity in their appearance. There are, however, also such holders of this function whose regions, less definite, are considerably more difficult to delimit. They are also far less frequently mentioned and the dispersion and scarcity of the corresponding informations indicate that the institution of general *kephale* did not experience a continuity of development on a determined territory. Only few individuals are known whom we might consider as holders of this dignity: Andronicus Cantacuzenus (Boleron and Mosynopolis, Serres and Strymon and the „land" Krasova), Theodorus Palaeologus (Boleron and Mosynopolis, Christopolis with the surroundings) and probably also Sphrantzes Palaeologus (Sosk, Devri, Staridol, Hlerin) and Comnenus Palaeologus (governor of the „West"). Three *kephalai* of the „West" are known, to wit: Syrgiannes Palaeologus Philanthropenus (Salonika; such was, probably, also the position of the panhypersebastos John Palaeologus and Theodorus Synadenus), Syrgis (Serres — Christopolis), Andronicus Asen Palaeologus (in all likelihood Salonika). The above mentioned *kephalai*, thouh of a higher rank than the administrators of the usual administrative units, are not given (in the known sources) the additional epithet καθολικῶς, while they are only quite rarely attributed the epithet περιεκτικῶς. The epithet καθολικῶς appears only in general immunity formulas of charters.

The differences among the *kephalai* are not exhausted by the hierarchical inequality of their position. The „local" *kephale* is a functionary who governs a province of a more or less defined type. The territory of the „general" *kephale*, except in Peloponnesus during the first Palaeologi and, to a less extent, in Thessaly, has not such properties. It is a temporary formation whose boundaries are traced according to the needs of the moment, which are not always quite clear today. It has no special name and its territory usually does not coincide with the so-called *themes*, whithin

the boundaries of which act the officials of the cadastre. Finally, all general *kephalai* are ruler's relatives or members of families close to the throne. When the second half of the 14th century brings the flourishing of private appanages into which the Empire is practically dissolved, the „general" *kephalai* disappear from the historical scene. It is not by pure chance that most famous appanages are formed precisely in their former territories.

*

* *

In conformity with the decree of nomination, the *kephale* governs the town entrusted to him, attends to the upkeep and the reinforcement of the town fortifications and commands the garrison and sentry services, takes care to protect the legality, equips and supplies the soldiers on his territory and collects certain incomes, usual for the function he performs.

It is obvious that the part played by the *kephale* in the military organization of the late Byzantine State is essentially different from the corresponding place occupied by the *strategus* in the Middle-Byzantine period. The peasant army, distributed according to provinces, has long ago ceased to be the backbone of operative forces. In the period of the Palaeologi the army consisted of foreign mercenaries and feudal landowners — *pronoiars* who acquired, on the basis of many immunities and privileges, a comparatively independent position with regard to the local administration. The organization of this army has no relation whatsoever to the administrative division of the State. The *kephale* remains the commander of garrison forces in his province. Their role consists in the protection of fortifications and, probably, in performing the police service. In relation to the operative army, the *kephale* appears as the field organ of supply services in the rear of the army. These duties had not, in the Middle Ages, an exclusively military character and this burden was usually borne by the local administrative organs. The above enumerated obligations of the *kephale* in the system of defence gained in importance at a time when the entire Byzantine strategy was reduced to a localized defence of individual points.

The civil competences of the *kephale* were much more ramified than the military ones. In the first place, one sees in many charters that the *kephale* was the intermediary through whom the instructions issued by central authorities were carried out. On the other hand, the central organs were frequently only giving suggestions for a question to be investigated, leaving the final decision to the *kephale* who had a better knowledge of the situation on the spot. In simpler cases there followed a proceeding that could be called administrative. Most frequently a solution was suggested to the *kephale*, but it remained within his competence to take a new decision of his own, based on the interrogation of witnesses and other evidence.

It happened sometimes, under more complex circumstances, that the *kephale* had to engage in an actual lawsuit and, consequently it might be said justifiably, that he was also invested with judicial powers. The body composed of secular and spiritual dignitaries, over which the *kephale* pre-

sided on such occasions, is not a permanent organ, but rather an assembly of prominent persons, formed according to the need. The mixed judicial committee of notables had in most cases a preponderantly ecclesiastic character and then it was the bishop or the metropolitan who presided. In such cases the *kephale* might figure as the member of the court with a special assignement.

A characteristic feature of the activity of the *kephale* is the fact that he performed also some tasks which lay within the competence of other functionaries — *apographeis* and tax-collectors. In many charters, dating from the 14th century, indeed, are pointed out the differences among functionaries with different assignements: administrative — *kephalai*, fiscal control — *apographeis*, tax-collecting — *(di)energontes*. However, the expansion of the immunity from taxes and the prohibition of the civil servants from entering private properties, dealt a blow at the competences of these functionaries. This affected particularly the employees of the fisc. At the same time, the entire administrative machinery of the State was more pervaded by the alienation of its authority. The need for the existence of separate branches of administration became weaker and the differences between them faded in the long run. For in the last few decades of Byzantine history, many provincial governors were transformed into private holders of their administrative territories.

* * *

The epoch of the Palaeologi did not know the system of remunerating functionaries in the form of fixed salaries, such as had formerly existed in Byzantium. The existence of such a system would be, first of all, incompatible with the character of the administration of a feudal State. On the other hand, undergoing a permanent economic crisis and shortage of money, Byzantium of the Palaeologi would have had no means at its disposal to secure regular payments from the centre. The provincial functionaries therefore relied on local resources. A special place among them was occupied by the *mitaton*. Rather numerous are the charters in which the *mitaton* on behalf of the *kephale* is mentioned, but without a closer determination of its character. Only in two charters of Andronicus II, from the beginning of the 14th century (to Kanina — 1307; to Joannina — 1319) is there given a closer definition of the *mitaton* as being a right of the *kephale* to buy wheat at a price much lower than the usual one. The same phenomenon has been described in the Code of Stephen Dušan (art. 63).

* * *

The change in the character of the authority of provincial governors, already inaugurated in a way via the fusion of different functions in their hands, received a new stimulus through the creation of semi-private appanages. This evolution reached its culminating point in the 15th century

with the appearance of the *kephalai* who performed their duty on an entirely private basis. Is is difficult to say how widespread the fusion of the official function and the private property was in the years immediately preceding the fall of Byzantium. The examples, however, are comparatively numerous, when one considers the fact that the original sources on the whole have not been satisfactorily preserved. The most instructive example for the student of this problem, and the best known, is the case of the family of the famous humanist George Gemistus Plethon. The properties of this family (Phanarion in Argolis, Brysis in Laconia) display the characteristics typical of the *pronoia*, but there is a striking fusion of the *pronoia* with administrative authorities. Other similar cases (Michael Kavakes in Valimion, George Sphrantzes in Sparta) show that such phenomena ought to be viewed as the final stage in the evolution of the *pronoia*, but also as the last step in the transformation of the authority of provincial governors into personal authority. This is, of course, a unique process, i. e. the final result of a confirming process of interpenetration of the landed aristocracy and the administrative machinery of the State. It meant the complete negation of the administrative system, such as was still known in the 14 th century. Thus, the *kephale* in the 15th century administered rather often such a province as could hardly be compared to administrative units from the previous century (a village or even half a village). It was entirely in conformity with the new position of the office.

IV

Only few data are available on the personnel of the administrative units. The sources reflect but a tiny part of life conditions of that time, but the scarcity of information concerning the lower categories of civil servants is occasional also in part by the actual situation, i. e. their comparatively insignificant number. In a period when provinces gradually diminish, when the authority of State official loses, to a great extent, its prerogatives in favour of feudal landlords and the authority itself assumes a semi-private character, the *kephale* could not have had, under his command, a very extensive body of subaltern officials. Very illustrative of the path of development of this machinery is the history of officials, which, under the name of προκαθήμενος πόλεως or προκαθήμενος κάστρου appear in the hierarchic lists of the 14th century.

The thirteenth century (Nicaean period and the first decades of the epoch of the Palaeologi) knew in Asia Minor the administrative units which were still called *themes*, with *duces* at their head and *prokathemenoi* as governors of the towns. The destinies of *duces* and *prokathemenoi* were closely connected. We have seen that, in the 12th century, the *dux* had become the governor of a *theme*, which meant the creation of a system that prevailed also through the larger part of the following century. The *prokathemenos* also appeared in the 12th century, to become, in the first half of the 13th century, one of the most widespread functions of the provincial admini-

stration. Thereby he proved to be a product of the same system, a system which dissappeared in the epoch of the Palaeologi. In this crisis, the *prokathemenos* held his ground for a while, but with a status which was radically altered. At the head of the municipal administration now stood the *kephale*, to whom the drafts of nomination gave an obvious priority over the *prokathemenos*. The *kephale* was invested with military, civil and partly also judicial power and everything has been described in detail. According to the document of nomination, which does no more than broadly describe the obligations of the *prokathemenos*, this official is put under the obligation of attending to the safety of the town and of watching over the law as well as of taking care that the population should fulfil its obligations. The difference between the two officials is still more conspicuous, if we take into consideration the multitude of charters which emphasize the importance of the *kephale* without even mentioning the *prokathemenos*.

The *prokathemenos* was obviously, like the *dux*, a victim of changes which led to the fusion of functions of the governor of a province and the head of a town. Therefore the *prokathemenos*, supplanted by the *kephale* in his former function, fell in the 14 th century into the category of those antiquated dignities which represented partly an actual function, and partly a honorary title, tending to be entirely transformed into a mere title. This accounts for its occurrence in the contemporary rank-lists. If the *prokathemenos* still performs a real function, he does it undoubtedly as the *kephale*'s assistant whose duty was fixed more or less according to the need.

The *kastrophylax* is another lower functionary of this period who appears comparatively often in the sources. The dignity of *kastrophylax* had, no doubt, from the beginning a mainly military character. In Nicaean times he certainly occupied the prominent position of the commander of the fortress, meanwhile the *prokathemenos* was the head of town administration. However, under no circumstance could the *kastrophylax* be considered as military commander of the town in the 14 th century, for this office was now held by the *kephale* and there is hardly a town without its *kephale*. But a part of his duties concerning the military problems remained within the competence of the *kastrophylax*. Specifically, in the documents of nomination of these functionaries there are described, in almost identical terms and sense, their respective assignments as regards the care to be taken of the town fortifications. Yet, while the management of the garrison service represents for the *kephale* but a part of his function, the powers of the *kastrophylax* are entirely exhausted by this service which justifies his existence. He is nothing else but the *kephale*'s assistant in one (military) sphere of the latter's activity. He has, in fact, the immediate command over the guard of the fortress in his hands.

Among the court officials in the 14th and even in the 15th century, is recorded the existence of *notaries* or *grammarians* whose technical role in drafting the charters is considerable. At the end of the 13th and in the beginning of the 14 th century, however, there appear the last members of the corresponding service in the province. Then next follows a period whose characteristic feature is the fact that the drafting of numerous documents was entrusted to special individuals from among the clergy.

V

The preserved Byzantine official documents of this time deal chiefly with questions of proprietary rights, with fiscal and, to some extent, economical questions. Therefore a particular place in them is given to the functionaries who were engaged in the corresponding questions — to *apographeis* and tax-collectors. This indicates that these fiscal officials were independent, to some extent, from the *kephalai* as heads of the administrative authority in the province. The independence in question disappeared, of course, in those moments when the governors of the province took themselves charge of the taxes and it had to vanish entirely there where the administrative province was identified with the *kephale*'s personal properties.

*

* *

As functionaries who were entrusted with the apportionning of taxes, the *apographeis* were undoubtedly the most important among all fiscal officials in the epoch of the Palaeologi. Their status, however, was not clearly defined, so that the tasks of fiscal control were not performed by some uniform category of officials. On the contrary, among them is present a certain differentiation. Some were disposed in the province with the above function and for the others it could be said that they occupied a less defined position of delegates for the central authority, including here also the holders of great appanages.

Among the *apographeis* most frequently occurring are those to whose name is added this function (ἀπογραφεύς, ἀπογραφόμενος), as well as the name of the province in which they act. It happens, however, even in the signatures, that these elements are omitted. The absence of high titles in such cases and the occurrence of some individuals with the function and without it, testify only that we are dealing with the same kind of functionaries, but described in different ways. Different is the status of tax commissioners who are cited exclusively as holders of various court dignities. These dignities secured them, even in cases when they were not particularly high, a higher rank than that which had the previously mentioned *apographeis* and imply their closer connection with the emperor. In addition, they practically never act collectively (a frequent occurrence with the „real" *apographeis*) and the territory committed to them is usually vaster than that in which their less esteemed colleagues act. Finally, in the same way as they are not called *apographeis*, their activity is also often not denoted with corresponding formal terms ἐξίσωσις, ἀναθεώρησις, ἀπογραφή, ἀποκατάστασις although they are in substance adequate to it. This second rule, however, is less strict than the previous one.

One characteristically observs that between the *apographeis* of lower social rank and their colleagues with titles there are not to be found the elements of a relationship between subaltern and superior. Both the former and the latter are directly connected with the central authority, a fact suffi-

ciently attested not only by the imperial *prostagmata* with the corresponding orders, but also by those numerous acts issued by them where it is emphasized in the very beginning that they proceed to the task by the supreme order. Hence the quite understandable consequence that the activities of *apographeis* of different ranks never coincide in time on a determined territory, though the occurrence of both these categories in the same province has been attested.

The independent position of the fiscal controllers in the provincial administration is pointed out by the special place they occupy in the immunity formulae of the charters and their direct connection with the administrative centre of the State. A striking feature is also the existence of a difference between the administrative units, *katepanikia* and particular districts — the so-called *themes*, in which the cadastral survey has been organized. It was never recorded that the *katepanikion* was connected to the function of any inspector. On the other hand, their particular districts are considerably vaster than the *katepanikia*. Under such circumstances it might happen that a *katepanikion* is mentioned as the scene of the cadastral survey, but never as a territorial unit of the fiscal administration.

*
* *

The duty of an *apographeus* was assigned to him for an indetermined period of time and it implied various tasks. Nevertheless, all of them finally consisted in establishing and clearing up the relations of property, in determining the amount of taxes and in assessing the burdens of taxation. It must be emphasized, however, that it is impossible to explain one of the fundamental aspects of this whole task — the criterion according to which was determined the amount of taxes in relation to the value of the property. This is due mainly to the arbitrariness and the abuses of the assessors, which are reflected in the documents.

The cadastral survey of wider proportions was always ordered by the emperor himself in a *prostagma*, but the survey occurred less frequently than one could assume judging by the frequency of its mention. Specifically, it happened, that the cadastral survey was quoted in the documents, but in a way which showed that the main point of the explanation is not the act, but its performers. Under such circumstances it is often simply a question of the synonym of the term *apographeus* which is of descriptive character and contains the notion of revision (οἱ ποιουμένοι τὴν ἀπογραφήν).

The activity of an *apographeus* did not end with the carrying out of the rolls and with the entering of their results into the *praktikon*. A good deal of work consisted in the official handing over (παράδοσις) of certain properties to their new owners, without any revision of the cadastre. In performing both these tasks, the *apographeis* are not always simple transmitters of orders from the highest place. They had, on the contrary, a considerable independence in making decisions (even in the lawsuits having property as their object), an independence which was based on their knowledge of the situation in the field. Hence a certain judicial competence of the *apographeis*, which becomes conspicuous when they appear as arbitrators in disputed rights over property.

The sources contain very few data concerning the technical aspect of the work of fiscal controllers. The technique of comparatively precise land surveying was known. This work was performed by the *apographeis* themselves, but there is recorded the existence of special officials — surveyors, too.

*
* *

There is no doubt that the tax-office functionaries were not deputies of Constantinople, but rather the organs of the provincial administration. In the time before the dynasty of the Palaeologi they already appear as functionaries of the *themes* and the sources show a similar order of things also immediately after the Palaeologi came to power. Very soon, however, there occurred some changes.

Excluding the islands, one notices that the activity of a great majority of tax officials is connected to *katepanikia*. Others, a marked minority, are connected to the so-called *themes* (the *theme* being a characteristic term for the fiscal area in which tax and cadaster controllers functioned). The investigation of the activity of this second kind of tax collectors shows that they also exclusively perform the tasks which are within the competence of *apographeis*. Is is obvious that their cases illustrate the deviations of the everyday practice from the ideal and slightly archaic scheme of a few chrysobulls of Andronicus II and Michael IX which foresee for Morea the existence of general and local tax officials, independently of the institution of *apographeus*. This explains why in a few scores of charters which raise the barrier of the private immunity to several categories of officials, enumerated by name, there is no ranking whatsoever of tax officials. All these charters speak only of *apographeis* on the one hand and of tax collectors on the other. In the hands of the former are concentrated the tasks of making the rolls and of directing the tax collection. The others, who are usually called tax officials, would represent somehow the executive officers of the *apographeus* in individual *katepanikia*. Since their activity, unlike that of the *apographeus*, presents for the holders of the immunities a very immediate danger, it is comprehensible that they were more freqently prohibited (and usually sooner) than the *apographeis* from „harassing" the private properties.

Generally speaking the finances of the Empire in the epoch of the Palaeologi were not spared from one of the fundamental contradictions of the administrative system of that time, the contradiction between the ancient principles of organization in the provincial administration and the new conceptions of its role and place. Moreover, this contradiction is particularly conspicuous precisely in the financial administration. For, while the *kephalai* and the *katepanikia* represent new forms in the administration in a strict sense, an adequate development is not noticed in the fiscal system,

except for the fact that the tax collectors are connected by their service chiefly to *katepanikia*. Thus, the essential elements of the financial mechanism, created before that time, still exist, but it does not necessarily mean that they function in the former way on all occasions. Hence the conspicuous variance between the formal, inherited structure of the fiscal personnel and the real competences of its members. Therein one can observe the signs of decay of the administrative organism, but also, probably in a still greater measure, the signs of its adaptation to the feudal social organization.

VI

The provincial judiciary was determined, to a considerable extent, by the circumstance that a large number of lawsuits never came to be judged by any local organ of authority. They were undoubtedly absorbed partly by the central court institutions, particularly since the introduction of the practice that the so-called Supreme Justices of the Romans could appear individually in the provinces. Still far more questions were solved independently by those feudal lords who enjoyed partial or total judicial immunity on their estates.

The patrimonial jurisdiction (arising from the institution of judicial immunity) transmits the right to judge *paroikoi* and, apparently, minor vassals (MM VI, 247) from the civil servants to the feudal landlords. The State, however, even in a time when granting of such an immunity is no more an exceptional event, still reluctantly drops many judicial prerogatives. In other terms, the feudal landlord who enjoys the privileges of the judicial immunity, has a jurisdiction in the first place in civil suits and minor criminal offences.

The main bulk of lawsuits in the provinces were judged by local organs of authority or by special boards of judges. In neither case are these professional court organs. Such an organization, whose separateness has not been strictly carried out even in former times, no longer exists in the time of the Palaeologi.

There is a widespread opinion today, that in the late Byzantine period the Church had become a prevalent juridical factor in the life of the country. In the provinces this role of the Church would be reflected in the existence of mixed spiritual-lay courts presided over by the ecclesiastic high dignitaries and whose competence extends over all kinds of suits. The sources, however, which suggest the conclusion concerning such an absolute predominance of the church reflect but a single aspect of the activity of the Byzantine judiciary. All of them are consecrated to questions from the field of civil law (usually to the settling of disputes concerning property) most frequently those in which some ecclesiastical institution is the interested party. The role of the Church in this field is understandable, but in the 14th century the difference among κρίσις αὐθεντικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἢ δημοσιακή as well as the difference between δικαστήριον ἐκκλησιαστικόν τε καὶ πολιτικόν were observed.

Finally, there arises, sharply, the question concerning the competence over criminal actions which are not reflected in the documents of the mentioned board of judges under the protection of the church. To decide such a question we must refer to the administrative State organs. The draft of the *prostagma* concerning the appointment of the *kephale* emphasize particularly that he should ensure that the inhabitants conform with the laws and that he maintains correctness of all inhabitants in the territory that had been entrusted to him (*Sathas*, MB VI, 642). For Cantacuzenus, this is even the fundamental duty of the local chief of the provincial administrative machinery and he calls him even judge (κριτής). The vast powers the *kephale* has in this field are clearly shown by the fact that he had the right to banish undesirable persons.

We have already seen that the *kephale* could act independently in some civil lawsuits and that, under more complex circumstances, he presided over an assembly of prominent people. It was, in fact, the court of local feudal landlords (constituted around the person of the emperor's governor) which was competent, according to the explicit data of the famous chrysobull for Joannina from 1319, to judge all matters except the ecclesiastic ones. It is rather clear now who was responsible for criminal proceedings in the province. As the highest administrative organ in the interior of the country, the *kephale*, aided by prominent members of the feudal families had the right to pronounce the verdict in any case which did not fall within the competence of the central lawcourts.

In this way, during the epoch of the Palaeologi there lived side by side various juridical forms. In civil matters the jurisdiction belonged to the administrative functionaries in the strict sense — *kephalai*, then to the fiscal functionaries, but, most extensively, to the spiritual or mixed courts under the protection of the Church. In criminal matters the part played by the provincial governors was probably not only primary, but also exclusive. It is interesting to observe that a similar division of competences is to be found also in art. 176 of the Code of Dušan, according to which the *kephale* with selected citizens judged the criminal matters and the metropolitan's court the civil ones.

VII

It is not easy to discuss the privileged position of towns in the period of the Palaeologi. The available sources are very scarce and the data they supply, are terrifyingly incomplete and deal almost exclusively with the most important towns. On the other hand, the problem of municipal autonomy arouses a great interest in the field of scholarship. The combination of insufficient sources and of lively interest has given rise to various, more or less artificial, theories. The reason is simple: not all towns were granted identical privileges at the same time, so that the insistence upon the existence of standardized institutions has, in this case, a problematic value. This applies especially to the municipal institutions of Salonika which are readily attributed also to other towns.

Typical of the towns in the province are the economic privileges which were, in fact, a kind of collective granting of immunity rights. The political import of such economic privileges is great, because they imply, like the individual immunities, a renunciation, on the part of the State, of a part of its administrative competences. It is not by pure chance that precisely at the time when such phenomena assume vaster proportions — in the 14th century — there arose several famous charters by which Joannina, Kroja, Phanarion in Thessaly and Monembasia acquired corresponding privileges. These charters have been preserved, what is particularly significant, in such a disposition that they bear witness to a long period of time (14th—15th centuries) and to a wide area (practically the whole European part of Byzantium). This made it possible to draw conclusions with comparatively broad value.

It is obvious, first of all, that the above mentioned charters do not indicate any special municipal administration. By this time it had already been dead for several centuries and its revival could be achieved only in the case that the administration of towns should pass into the hands of the tradespeople and craftsmen as had occurred in Western Europe. The development of Byzantine towns in this direction, however, was very slow, because the town economy was based on agriculture as the fundamental economic branch. Thus the landed aristocracy remained the dominant social force in towns up to the fall of the State. This circumstance explains why the municipal privileges, except to some degree in the case of Monembasia, refer to the questions which interest, in the first place, the feudal landowners. At the same time, this circumstance also explains why these privileges were of economic and fiscal and not of an administrative character.

The activity of the Byzantine feudal lord is connected to the town and there his own interests are closely connected with the interests of other aristocratic families. This ruling circle which placed its mark upon the economic character of the town, was also instrumented in forming the legal status of the town. Therefore the privileges granted to the town, though considering also the needs of other social strata, do not differ essentially from the privileges given otherwise to the feudal landowner. The feudal landlords as individuals are granted vast tax, and to a somewhat lesser degree, also judicial immunities. In the same spheres move also the privileges of the inhabitants of privileged towns. Their autonomy is not a municipal autonomy, but the autonomy of feudal lords, reflected through the town privileges. And as a feudal lord, having acquired an immunity, becomes independent of the State organs to a considerable degree, these towns, too, become less dependent, also from the administrative point of view, on the ruler-emperor or the holder of the appanage.

The consequences are the more important as the privileges, as it is clearly shown by the examples of Joannina and Phanarion and implicitly also by other towns, do not end at the town walls. This signifies that, in addition to the town, entire administrative units, which constitute the surroundings

of the towns, acquire a new, more independent position towards the central authority, i. e. towards its representative — *kephale.* This situation will assume a new dimension towards the end of the epoch of the Palaeologi, and in Monembasia even earlier, when the *kephalai*, who always belonged to the ranks of the aristocracy, began to be appointed for the provinces in which they had their own properties. At that point the last obstacle blocking the way of development to the feudal, and in context, also to the municipal „autonomy", has been removed.

РЕГИСТАР